

ISSN: 3104-4670
e-ISSN: 2789-6919

Elmi Tədqiqat

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Scientific Research

International Scientific Journal

ELMI TƏDQIQAT

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 5 Sayı: 9

SCIENTIFIC RESEARCH

International Scientific Journal

Volume: 5 Issue: 9

2025

Beynəlxalq indekslər / International Indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© aem.az

© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
redqiat1868@gmail.com

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-8720-3262>
sevinsadigova@gmail.com

Redaktor köməkçiləri

PhD Almaz BƏDƏLOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0005-0237-8482>
doctorant@live.com

PhD Arzu İSGƏNDƏRZADƏ, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-2068-736X>
arzu.isgandarzada@gmail.com

Doktorant Könül ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
<https://orcid.org/9009-0006-8968-7428>
abdullazadehkonul75@gmail.com

Tədqiqatçı Şamxal ŞABİYEV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0005-6000-7305>
shebiyev85@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Leyla VƏZİROVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nigar HƏSƏNOVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qəmər ALXANOVA, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
PhD Leyla SƏFƏROVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Hacı HƏSƏNOV, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin ƏLİMURADOV, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, ARKTN Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səyyarə SADIXOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HÜSEYNOV, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xalidə HƏSƏNOVA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi ŞƏRİFOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü İl Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Yerdən KAJIBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Toğrul XƏLİLOV, AMEA Naxçıvan bölməsi / Azərbaycan
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Leyla İMAMƏLİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbali Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Sədaqət HƏSƏNOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Kamal CAMALOV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Təranə HACIYEVA, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cavadxan QASIMOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gulsanam NOROVA, Nəvai Dövlət Pedaqogika İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HƏSƏNOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Faiq ŞAHBAZLI, ADNSU-nun nəzdində Sənaye və Texnologiya Kolleci / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əliş AĞAMİRZƏYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elnurə ƏZİZOVA, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İsmayıl MÜRSƏLOV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elmar XƏLİLOV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səbinə TARVERDİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Şəkər ORUCOVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbib MİRZƏYEV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc HƏMZƏYEVA, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Leyla ƏLİYeva, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Yeganə MUSTAFAYEVA, Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Günay MƏMMƏDOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Zabitə TEYMURLU, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnəz SATTOROVA, ÖEA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULİYeva, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
PhD İvan PAVLİLİ, Dallas Beynəlxalq Universiteti / ABŞ
PhD Günel ƏLİYeva-MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
PhD Tomas SMEDLEY, Cenevrə Kolleci, Pensilvaniya / ABŞ
PhD Qəmər İSAYEVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
PhD İlahə ŞİXƏLİYeva, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TƏBİƏT ELMLƏRİ

Prof. Dr. Rafiq ÇOBANOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Ali AZQANI, Tayler Texas Universiteti / ABŞ
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elnarə MEHBALİYeva, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəlalə ZEYNALOVA, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fəxrəddin AĞAYEV, Əkinçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sadiq QARAYEV, ARTN Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Asif MANAFOV, ARETN Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Dr. Əfruz NƏSİROVA, Odlar Yurdu Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna
Dr. Afaq ƏLİYeva, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rövşən HÜMBƏTƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aygün SULTANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lalə QOCAYEVA, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

TEXNİKA ELMLƏRİ

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Meteoroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya

Assoc. Prof. Dr. Rafiq İBRAHİMOV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan
PhD Rafiq AĞAMALIYEV, Milli Aerokosmik Agentliyi, Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu / Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>
tedqiqat1868@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-8720-3262>
sevinsadigova@gmail.com

Assistant editors

PhD Almaz BADALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0005-0237-8482>
doctoral@live.com

PhD Arzu ISGANDARZADEH, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS / Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-2068-736X>
arzu.isgandarzada@gmail.com

PhD student Konul ABDULLAYEVA, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
<https://orcid.org/9009-0006-8968-7428>
abdullazadehkonul75@gmail.com

Researcher Shamkhal SHABIYEV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0005-6000-7305>
shebiyev85@mail.ru

Language editors

Prof. Dr. Leyla VAZIROVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nigar HASANOVA, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gamar ALKHANOVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
PhD Leyla SAFAROVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Haji HASANOV, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yaqut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilkin ALIMURADOV, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sayyara SADIKHOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HUSEYNOV, West Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khalida HASANOVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi SHARIFOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, ANAS Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan
Prof. Dr. Javid GASIMOV, Van Yuzuncu Yil University / Turkey
Prof. Dr. Erden KAJIBEK, Kazakh Language Academy / Kazakhstan
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Toghrul KHALILOV, Nakhchivan branch of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Leyla IMAMALIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jihan OZDEMIR, Bilecik Şeyh Edebali University / Turkey
Prof. Dr. Sadagat HASANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Kamal JAMALOV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Prof. Dr. Tarana HAJIYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan
Prof. Dr. Elchin IBRAHIMOV, Karabakh University / Azerbaijan
Prof. Dr. Javadkhan GASIMOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulshanam NOROVA, Navai State Pedagogical Institute / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Urfan HASANOV, Ganja State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Faig SHAHBAZLI, Industrial and Technological college under ASOIU / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Alish AGAMIRZEYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnura AZIZOVA, Azerbaijan Institute of Theology / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ismayil MURSALOV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elmar KHALILOV, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sabina TARVERDIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedagogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Shakar ORUJOVA, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habib MIRZAYEV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj HAMZAYEVA, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Leyla ALIYEVA, Karabakh University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Yegana MUSTAFAYEVA, Uzeyir Hajibeyli named of Baku Academy of Music / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gunay MAMMADOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Zabita TEYMURLU, Baku Engineering University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the UAS / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
PhD Ivan PAVLII, Dallas International University / USA
PhD Gunel ALIYEVA-MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
PhD Thomas SMEDLEY, Geneva College in Beaver Falls, Pennsylvania / USA
PhD Gamar ISAYEVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
PhD Ilaha SHIKHALIYEVA, Baku State University / Azerbaijan

NATURAL SCIENCES

Prof. Dr. Rafiq CHOBANOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Akbar AGHAYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nikolay BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Ilham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elnara MEHBALIYEVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shalala ZEYNALOVA, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fakhraddin AGHAYEV, Scientific Research Institute of Agriculture / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sadig GARAYEV, ARETN Institute of Botany / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aliya RZAYEVA, Institute of Natural Resources of MSERA / Azerbaijan
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of MSERA / Azerbaijan
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Dr. Afruz NASIROVA, Odlar Yurdu University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine
Dr. Afag ALIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

MATHEMATICS AND MECHANICS

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rovshan HUMBATALIYEV, Azerbaijan State Maritime Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aygun SULTANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramazan EYYUBOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lala GOJAYEVA, Ganja State University / Azerbaijan

TECHNICAL SCIENCES

Prof. Dr. Faxraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia

Assoc. Prof. Dr. Rafiq IBRAHIMOV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan

PhD Rafiq AGHAMALIYEV, National Aerospace Agency, Natural Resources Space Research Institute / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/9-15>

Elşən Aslanov
Bakı Dövlət Universiteti
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-3823-4350>
elshanaslanov@bsu.edu.az

Kürəkçay müqaviləsində Qarabağın tarixi coğrafiyasının təhlili

Xülasə

1805-ci ilin mayında Şuşa və Qarabağ xanı İbrahim xan və Rusiya imperiyasının generalı Pavel Sişianov arasında imzalanmış Kürəkçay müqaviləsi Qarabağ xanlığının müstəqilliyini ləğv etdi və onun tarixi coğrafiyasını müstəqil dövlətdən asılı əraziyə çevirdi. Bu vəziyyət məsələnin öyrənilməsi və elmi təhlili üçün vacibdir. Bu tədqiqatda məqsədimiz Kürəkçay müqaviləsinin müstəmləkə xarakterini və Qarabağın siyasi və iqtisadi coğrafiyasında baş verən əsaslı dəyişikliklərə təsirini üzə çıxarmaq üçün onun müxtəlif maddələrini təhlil etməkdir.

Müqavilənin birinci maddəsində deyilir ki, Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xan “İrandan və ya hər hansı başqa dövlətdən hər cür asılılıqdan rəsmən imtina edir”, “hər hansı bir dövlət” ifadəsi əslində regionun əsas dövlətlərindən biri olan Osmanlı İmperiyasını nəzərdə tutur. “Mən Əlahəzrət Bütün Rusiyanın Böyük İmperatoru və onun ali varisləri və varislərindən başqa heç bir dövlətin hakimiyyətini tanımıram” ifadəsi xanlığın Rusiyanın “vassal” mülkü olduğunu göstərir. Bu maddə Qarabağ xanlığının siyasi sərhədlərini dəyişməyə də, onun siyasi fəaliyyət dairəsini tamamilə məhdudlaşdırdı. Bu siyasi sərhəd Rusiya imperiyasının təsir dairəsində qalan Qarabağ xanlığının qonşu dövlətlərlə müstəqil əlaqələr qura bilməməsi demək idi.

Müstəmləkəçilik siyasətinin əsas xüsusiyyətlərini əks etdirən Kürəkçay müqaviləsinin şərtləri Qarabağ xanlığını iqtisadi müstəqillikdən məhrum etdi və Rusiya imperiyasının maraqlarına uyğun fəaliyyət göstərən sistemin tərkib hissəsinə çevrildi. Qarabağın iqtisadi coğrafiyasının müəyyən aspektləri müqavilənin beşinci və altıncı maddələrində təsvir edilmişdir. Tədqiqatımız bu və digər məsələləri, eləcə də Kürəkçay müqaviləsinin Qarabağın tarixi coğrafiyasına təsirini toponimik, topoqrafik, məkan-zaman və ekoloji-iqtisadi təhlillər yolu ilə araşdırır.

Açar sözlər: *Kürəkçay müqaviləsi, Qarabağ xanlığı, Rusiya imperiyası, tarixi coğrafiya, müstəmləkə siyasəti*

Elshan Aslanov
Baku State University
PhD in History
<https://orcid.org/0000-0002-3823-4350>
elshanaslanov@bsu.edu.az

Analysis of the Historical Geography of Garabagh in the Treaty of Kurakchay

Abstract

The treaty of Kurakchay, signed in May 1805 between the khan of Shusha and Garabagh, Ibrahim khan, and General Pavel Sisianov of the Russian Empire, abolished the independence of the Garabagh

khanate and transformed its historical geography from an independent state to a dependent territory. This is important for the study and scientific analysis of the issue. Our aim in examining this topic is to analyze various articles of the Kurakchay treaty to reveal its colonial character and its impact on the fundamental changes in the political and economic geography of Garabagh.

The first article of the treaty stated that Garabagh khan Ibrahim Khalil khan "officially renounced all dependence on Iran or any other state," while the phrase "any state" actually refers to the Ottoman Empire, one of the region's major powers. The phrase "I do not recognize the authority of any state except His Majesty the Great Emperor of All Russia and his high heirs and successors" indicates that the khanate was a "vassal" possession of Russia. While this article did not change the Garabagh khanate's political borders, it completely limited its political sphere of activity. This political border meant that the Garabagh khanate, remaining within the sphere of influence of the Russian Empire, could not establish independent relations with neighboring states.

Reflecting the fundamental characteristics of colonial policy, the terms of the Kurakchay treaty rendered the Garabagh khanate deprived of its economic independence, becoming an integral part of a system operating in the interests of the Russian Empire. Some aspects of Karabakh's economic geography are explained in the fifth and sixth articles of the treaty. Our study examines these and other issues, as well as the impact of the Kurakchay treaty on the historical geography of Garabagh through toponymic, topographic, spatial-temporal, and ecological-economic analyses.

Keywords: *Kurakchay treaty, Garabagh khanate, Russian Empire, historical geography, colonial policy*

Giriş

XIX əsrin başlanğıcında Rusiya-Azərbaycan siyasi münasibətlərinə dair mühüm qaynaqlardan biri tarixi ədəbiyyatlarda Kürəkçay müqaviləsi kimi bəlli olan "Andlı öhdəlik"dir. Müqavilə 14 may 1805-ci ildə Qarabağ xanı İbrahim xanla Rusiyanın Qafqazdakı baş komandanı, rus generalı Pavel Sisianov arasında imzalanmışdı. Mühüm tarixi sənəd kimi 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsi Qarabağın tarixi coğrafiyası ilə bağlı bir sıra məqamları aydınlaşdırmağa kömək etdiyi üçün məqsədimiz müqavilənin mətninə əsasən XIX əsrin əvvəllərində Qarabağın tarixi coğrafiyasını araşdırmaqdır.

1804-cü ilin yanvarında Gəncənin işğalından Kürəkçay müqaviləsinin imzalanmasınadək olan dövrdə Qarabağ xanlığının Rusiyanın himayəsinə keçməsi üçün diplomatik tədbirlərin görülməsi general P.Sisianovla Qarabağlı İbrahim xan arasındakı yazışmalarda öz əksini tapmışdır. İbrahim xan general P.Sisianova məktub yazaraq, həmin məktubda "iranlıların pis vəziyyətlərindən şikayətlənib, rus imperatorunun təbəəliyinə daxil olmaq haqqında özünün, öz əyanları və təbəələrinin qəti arzusunu bildirirdi.....cavabda müqavilə bağlanmasının vaxtı və yeri haqqında əvvəlcədən razılığa gəlmək təklif edilirdi" (Cavanşir, 1989, pp. 182-183). Bu yazışmalardan aydın olur ki, İbrahim xan hələ öncədən müqavilənin şərtləri ilə tanış idi. İ.Sisianovun İbrahim xana ünvanladığı 16 yanvar 1805-ci il tarixli məktubda qeyd edilirdi: "Sizin arzunuzu lazımi hörmətlə qəbul edərək və mənim böyük Hökmdar İmperatorumun yüksək himayədarlığını və sədaqətini axtaran bir hökmdar kimi maraqlarınızı ən yaxından nəzərə alaraq, mərhəmətli hökmdarım Əlahəzrət İmperator tərəfindən mənə verilən səlahiyyətə əsasən, buraya müqavilənin maddələr üzrə layihəsini əlavə edirəm, onun əsasında siz əbədi olaraq Bütün Rusiya imperiyasının təbəəliyinə keçə bilərsiniz, bu müqavilənin imzaladığı gündən və bu iş başa çatdığı andan sizin və evinizin tam rifahı təmin olunacaqdır" (Aktı sobrannie Kavkazskoy Arxeoqraficeskoy Komissiey, 1868, p. 700). Bu yazışmalardan bəlli olur ki, İbrahim xan "yaranmış hərbi-siyasi şərait nəticəsində belə bir müqaviləyə qol çəkmək məcburiyyətində qalmışdır".

Tədqiqat

Kürəkçay müqaviləsinin tarixi-coğrafi baxımdan maddələr üzrə təhlili: 11 maddədən ibarət Kürəkçay müqaviləsinin 1, 4, 6, 8 və 9-cu maddələrində İbrahim xanın, 2, 3, 5 və 7-ci maddələrində Rusiya imperatorunun öhdəlikləri əks olunmuşdu. Əslində, "Qarabağ xanlığı ilə müqavilə bağlanarkən bəzi

istisnalarla məhz Kartli-Kaxet çarlığı ilə 1783-cü ildə bağlanmış Georgievsk müqaviləsinin başlıca müddəaları əsas götürülmüşdü” (Şükürov, 2005).

Birinci maddədə şuşalı və qarabağlı İbrahim xan öz adından, varisləri və vəliəhdləri adından: “İran və ya hər hansı bir dövlətin hər cür vassallığından və ya hər hansı ad altında olsa da, hər cür asılılığından təntənəli surətdə həmişəlik imtina etməsi”ni qeyd edir, eyni zamanda, bütün dünya qarşısında özü və varisləri “üzərində Bütün Rusiyanın böyük İmperator əlahəzrətlərinin və onun yüksək varislərinin və vəliəhdlərinin ali hakimiyyətindən başqa heç bir dövlətin hakimiyyətini” tanımadığını, həmin taxt-taca sədaqət vəd etdirərək, onun sadıq qulu olduğunu və bu haqda, adətə görə, müqəddəs Qurana and içməli olduğunu bildirirdi.

Müqavilənin birinci maddəsi bizə XIX əsrin əvvəllərində Qarabağın coğrafi sərhədləri haqqında birbaşa məlumat verməyə də, müqavilədə İbrahim xanın “Şuşalı və Qarabağlı” kimi təqdim edilməsi onun bütün Qarabağ ərazisinin xanı olduğunu göstərir. Bu isə Qarabağ xanlığının müstəqil bir xanlıq kimi müəyyən olunmuş sərhədlər daxilində fəaliyyət göstərdiyini təsdiq edir. Bu coğrafi və siyasi sərhədlər XIX əsrdə Qarabağ xanlığının tarixini qələmə alan “Qarabağnamə” müəlliflərinin əksəriyyətinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu mənbələr içərisində ən mühümü İbrahim xanın vəziri olmuş, xanlığın daxili və xarici işlərində yaxından iştirak etmiş Mirzə Camal Cavanşirin “Qarabağ tarixi” əsəridir. Müəllif əsərin “Qarabağ vilayətinin əsl yaşayış yerləri, sərhədləri, qədim şəhər və çayları haqqında” adlı I fəslində Qarabağın xanlığının dəqiq coğrafi və siyasi sərhədlərini belə təsvir edir: “Qədim tarix kitablarının yazdığına görə Qarabağ vilayətinin sərhədi belədir: cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər – Araz çayıdır. ...

Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür.

Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla sərhədi Kür çayına qədər – Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən (keçib) Araz çayına çatır.

Qərb tərəfdən Küsbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır” (Qarabağ, 1989, p. 107-108).

Həmin dövrdə Qarabağın siyasi coğrafiyası Rusiya imperiyası və İran arasında yerləşirdi və geosiyasi gərginlik mənbəyi idi. Birinci maddə ilə Qarabağ xanlığının Rusiya imperiyasının “ali hakimiyyətindən başqa heç bir dövlətin hakimiyyətini” tanınaması ilə beynəlxalq hüquqi subyekt statusunu itirməsi Rusiyanın Cənubi Qafqazı öz təsir dairəsinə daxil etmək və Qacarlar dövlətinin regiondakı təsirinə son qoymaq məqsədinə xidmət edirdi. Kürəkçay müqaviləsi Cənubi Qafqazda Qacar dövləti və Osmanlı İmperiyasının təsirini azaltmağa yönəlmişdi. Müqavilənin birinci maddəsinə əsasən xanlığın coğrafi sərhədləri daxili olaraq dəyişməyə də, onun beynəlxalq münasibətlərdəki rolu və siyasi statusu köklü şəkildə dəyişdi. Müqavilənin ilk maddəsi ilə Rusiya himayəsinə keçən Qarabağ xanlığı xarici siyasətində tamamilə ondan asılı vəziyyətə düşdü, tarixi coğrafi baxımdan xanlığın öz sərhədləri daxilində tam coğrafi suverenliyi ləğv edildi. Qarabağ xanlığını İmperianın himayəsinə daxil etmək məqsədi güdən Rusiya hakim dairələri Kürəkçay müqaviləsi ilə Rusiyanın Qafqazda genişlənmə strategiyasının bir hissəsini həyata keçirdi. Bu baxımdan müqavilə Qarabağ xanlığının tarixi coğrafiyasını müstəqil bir xanlıq olaraq deyil, Rusiya imperiyasının geosiyasi və iqtisadi maraqlarının mərkəzində dayanan bir ərazi kimi təqdim edir. Bu müqavilə ilə əslində Qarabağ xanlığı Rusiyanın vassal asılılığına düşdü.

Qeyd edək ki, hələ 1797-ci il 5 yanvar tarixli fərmanı ilə I Pavel Qudoviç “Rusiyaya, “xeyirxah olan” Azərbaycan və Dağıstan hakimlərinə bir federativ dövlət halında birləşməyi təklif etməsini buyurdu, bu hakimlərdən Rusiyaya sədaqət tələb olunur, rus hökuməti onlardan xərac tələb etməyə cəyini, daxili işlərinə qarışmayacağını vəd edirdi” (Mustafazadə, 2013, p. 246). XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda baş verən siyasi hadisələr Rusiya imperiyasına öz məqsədlərini həyata keçirmək, bölgədə nüfuzunu gücləndirmək və Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı üçün imkan yaratdı. Bununla bağlı T.Svyatoçovski yazır: “Bu fürsətdən istifadə edən general P.Sisianov “xanlıqları özündən vassal asılılığına salacaq müqavilələri onlara

sırmaq üçün girəvə axtarırdı. Ayrı-ayrı hallarda o, istədiyinə nail olurdu, xüsusilə Qarabağ, Şəki və Şirvan xanlıqları ilə müqavilə bağlanması dinc yolla baş verdi. Bağlanmış müqavilələr dövlətdaxili işlərdə xanlara qeyri-məhdud səlahiyyətlər verir və hakimiyyətin nəsildən-nəslə verilə bilməsi hüququnu təmin edirdi. Əvəzində, xanlar rus qarnizonlarını öz ərazilərində saxlamalı, pul və ya məhsul, əsasən ipək şəklində vergi ödəməli idilər. Ən başlıcası, müharibələr aparmaq və xarici siyasət işlərini idarə etmək hüquqları əllərindən alınır” (Svyatoçovski, 2000, pp. 7-8). Onu da qeyd edək ki, Kürəkçay “müqaviləsində Qarabağ mülkiyyətləri və ya ermənilərin xanlığa hər hansı iddia və mü-nasibətindən bir kəlmə belə yoxdur. Bütün bunlarla bərabər, Qarabağ xanlığının müsəlman dövləti olması və onun 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsindən fərqli olaraq yeni tarixi şəraitdə imzalanması onun 5, 8, 9, 10, 11 və b. artikullarda irəli sürülən müddəaların burada nəzərə alınmasına imkan verməmiş, əksinə, digər yeni şərtlərlə Qarabağ xanlığının təəhhüdləri ağırlaşdırılmışdır” (Mahmudov, Şü-kürov, 2009, pp. 239-240).

Müqavilənin ikinci maddəsində İmperator əlahəzrətləri “özünün və vəliəhdlərinin adından İmperator sözü ilə vəd edir və söz verir ki, onlar zati-aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xandan və onun varislərindən öz sadıq təbəələri kimi mərhəmət və nəcib havadarlığını heç vaxt əsirgəməyəcəklər, buna sübut olaraq İmperator əlahəzrətləri zati-alilərinin (xanın) və onun varislərinin ölkəsinin bütövlüyünün saxlanılmasına öz imperator zəmanətini verir” (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 2007, p. 252). İlk baxışda “imperator sözü ilə vəd” edilən “mərhəmət və nəcib havadarlığın heç vaxt” əsirgənməməsi, Qarabağ xanlığının “bütövlüyünün saxlanılmasına imperator zəmanəti”nin verilməsi xeyirxah görünə bilər, əslində bu vəd Rusiya imperiyasının gələcəkdə Qarabağ xanlığının daxili işlərinə müdaxiləsinin pərdələnməsi idi. İkinci maddə ilə xanlığı qorumaq adı altında regionda öz hərbi varlığını gücləndirən Rusiya imperiyası Qarabağı İranın hücumlarından müdafiə etməklə özünün strateji maraqlarını təmin edirdi. Müqavilənin üçüncü maddəsində xanlığın irsi hakimiyyətinin formal olaraq Rusiya imperiyası tərəfindən təsdiqlənməsi nəzərdə tutulurdu. Xanlığın varislərinin Rusiya imperatorunun fərmanı ilə hakimiyyətə gəlməsi əslində xanlığın daxili siyasi proseslərinin artıq Rusiyanın nəzarəti altında olduğunu göstərir. And mərasimi isə bu tabeliyi simvolik olaraq ifadə edirdi.

Xanlığın xarici əlaqələrinin tamamilə Rusiya tərəfindən idarə olunmasını nəzərdə tutan dördüncü maddəyə əsasən İbrahim xan və varislərinin gələn elçilər və məktublar haqqında Gürcüstanın baş hakiminə məlumat vermələri Qarabağın xarici siyasət müstəqilliyinin tamamilə ləğv olunduğunu və xanlığın Rusiyanın bir hissəsinə çevrildiyini göstərir.

Müqavilənin beşinci maddəsində Rusiyanın Qarabağı ələ keçirməkdə məqsədini əks etdirən səbəblər, eyni zamanda Qarabağın əhali və iqtisadi coğrafiyası ilə bağlı məqamlar əks olunub. Müqavilənin bu bəndində qeyd edilirdi ki, imperator “özünün və varislərinin adından söz verir: “1) həmin ölkənin xalqlarını böyük Rusiya imperiyasının sakinlərindən az da olsa ayırmayaraq öz təbəələri sayacaqdır” (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 2007, p. 253).

Qarabağ xanlığının “xalqlarını böyük Rusiya imperiyasının sakinlərindən az da olsa ayırmayaraq öz təbəələri” sayan Rusiya hökuməti Qarabağ əhalisinin hüquqlarını və statusunu Rusiyanın digər daxili əyalətlərindəki xalqların hüquqları ilə bərabər tutacağını bəyan etməklə, yerli əhalinin Rusiya qanunları və vergi sistemi altında yaşayacağına işarə edirdi. Mətnə “xalqları” sözünün işlənməsi, həmin dövrdə Qarabağın əhali coğrafiyasının etnik və dini cəhətdən müxtəlifliyini və bu amilin Rusiya imperiyasının bölgəyə dair siyasətini formalaşdırmasında mühüm rol oynadığını göstərir. Mətnə bu “xalqlar”ın kimliyi və hansı ərazilərdə məskunlaşması açıqlanmasa da, tarixi mənbələr həmin dövrdə Qarabağda yaşayan əhali haqqında məlumat verir. Məsələn, Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında Qarabağ xanlığında yaşayan əhalinin sayı haqqında məlumatlarda qeyd edilir ki, “General mayor Kotlyarevskinin general Ritişevə göndərdiyi 30 sentyabr 1812-ci il 672 №-li raportda göstərilir ki, Qarabağ Rusiya təbəəliyinə keçərkən Kotlyarevskinin keçirdiyi sorğuya əsasən 1805-ci ildə Qarabağda 10.000 ailə yaşamışdır (Mustafazadə, 2010, p. 101). Bu maddədəki “həmin ölkənin xalqları” ifadəsi Rusiyanın bölgənin etnik və dini mürəkkəbliyindən xəbərdar olduğunu və gələcək siyasətini etnik və

dini qruplar arasında münasibətlərə təsir etmək amilini nəzərə alaraq qurduğunu göstərir. XIX əsrin əvvəllərinə aid statistik məlumatlar göstərir ki, xristian əhali Qarabağ xanlığı əhalisinin olduqca az bir qismini təşkil edirdi (Mahmudov, Mustafayev, 2012, p. 61). Rus generalı P.Kotlyarevski dövrə aid raportlarından birində göstərirdi: “Qarabağ xanlığının Rusiyanın tərkibinə qatıldığı 1805-ci ildən keçən 7 il ərzində bu xanlıqda yaşayan 4845 azərbaycanlı ailəsi öz yaşayış yerini tərk edərək İrana qaçmağa məcbur olmuşdur (Aktı sobrannıe Kavkazskoy Arxeoqraficeskoy Komissiey, tom II, 1868, p. 700). Rusiya hökuməti ilkin mərhələdə yerli idarəetməyə birbaşa müdaxilədən çəkiniyi üçün “Daxili idarə etmə ilə bağlı hakimiyyət işləri, məhkəmə və divanxana işləri, bununla yanaşı ölkədən yığılan gəlir zati-alilərin (xanın) səlahiyyətində” (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 2007, pp. 253-254) qalırdı. Buradan məlum olur ki, xanlığın öz daxili gəlir mənbələri və onların yığılması mexanizmi mövcud idi. Qarabağ xanlığı olduqca yaxşı inkişaf etmiş kənd təsərrüfatına, sənətkarlığa, daxili və xarici ticarətə malik idi. Bunların əsasını taxılçılıq, ipəkçilik, pambıqçılıq, maldarlıq, təbii boyaq maddələri, bağçaçılıq təşkil edirdi. Azərbaycandan uzaqlarda Qarabağ atları məşhur olmuşdur (Abasov, 2007, pp. 170-171). Qarabağın atçılıq üçün əlverişli coğrafi şəraitə malik olması bu sahənin regionun iqtisadiyyatında mühüm yer tutduğunu göstərir. Öz keyfiyyətinə görə məşhur olan Qarabağ atları Rusiya imperiyasının da diqqətini çəkmişdi. Qarabağdan imperatorun at tövləsi üçün ən yaxşı cins atlar şəklində xərək yığılırdı.

Müqavilənin bu maddəsi Qarabağın daxili iqtisadi sisteminin Rusiya tərəfindən hələlik toxunulmaz saxlandığını, əslində isə “Ölkədən yığılan gəlir” ifadəsi Rusiya hakimiyyət orqanlarının xanlığın gəlirləri üzərində dolaylı nəzarətini qoruduğunu göstərir. Bu maddə ilə Rusiya İmperiyası bir tərəfdən xanın daxili iqtisadiyyat üzərindəki səlahiyyətlərini saxlasa da, müqavilənin səkkizinci maddəsində İbrahim xanın Rusiyaya illik 8000 çervon bac verməyi öhdəsinə götürməsinə tələb etməsi imperiyanın Qarabağ xanlığının iqtisadi coğrafiyasını idarə etməyə tədricən başladığını və həm daxili qaydaları qorumaq, həm də maliyyə gəlirləri əldə etmək istəyini büruzə verir. Bu yolla Qarabağın iqtisadi coğrafiyası tədricən Rusiya imperiyasının iqtisadi sisteminə daxil olurdu. A.Bakıxanov Kürəkçay müqaviləsindən bəhs edərək ona heç bir təhlil vermədən yazır: “Rus sərdarı Kürək çayı kənarında, qarabağlı İbrahim Xəlil xan ilə görüşdü. İbrahim Xəlil xan bağlanan əhdnamə mücibincə, Rusiya dövlətinin himayəsinə daxil oldu və xərək olaraq hər il 10000 əşrafı verməyi öhdəsinə aldı. Özünü qorumaq üçün 50 saldat götürüb Şuşa qalasında yerləşdirdi. İmperator tərəfindən onun özünə general-leytenant rütbəsi, oğlanları Məhəmməd həsən ağa və Mehdiqulu ağaya general mayorluq və Xanlar ağaya da polkovniklik rütbəsi verildi (Bakıxanov, 2001, pp. 220-221).

Beşinci maddə ilə Rusiyanın “xanlığın qorunması” adı altında 500 nəfərlik rus qoşununu toplaqla birlikdə Şuşa qalasına yerləşdirməsi daimi hərbi mövcudluğunu təmin etmək və regionun hərbi-strateji coğrafiyasını öz maraqları üçün istifadə etmək niyyəti ilə bağlı idi. Belə ki, həmin dövrdə Şuşa xanlıqda həm inzibati (xanlığın paytaxtı), həm iqtisadi (ticarət və sənətkarlıq mərkəzi), həm də siyasi mərkəz (xan sarayının və idarəetmə orqanlarının yerləşdiyi yer) rolunu oynayır. Yüksək dağlıq ərazidə yerləşməsi isə onun hərbi-strateji əhəmiyyətini daha da artırır və xanın bütün Qarabağ üzərində nəzarətini coğrafi olaraq təmin etməsinə imkan verirdi. Bu baxımdan Rusiya üçün də Şuşaya nəzarət etmək bütün xanlığa nəzarət etmək demək idi. Müqavilənin altıncı maddəsində xanlığın Rusiya qoşunlarını təmin etmək üçün üzərinə götürdüyü maddi öhdəlikləri sadalanır: buğda, darı, odun və yol təmiri üçün işçi qüvvəsi. Əslində, bu maddədə Qarabağın o dövrdəki iqtisadi coğrafiyası ilə bağlı dolayısı ilə məlumat verilir. Şuşa ilə Yelizavetpol və Cavad arasında yolların təmiri və qoşunların təminatı Şuşa şəhərinin imperiyanın nəqliyyat və hərbi coğrafiyasına daxil olmasını göstərir. Rus qoşunlarının taxıl, odun kimi resurslarla təmin edilməsi, Qarabağın kənd təsərrüfatı və təbii ehtiyatlarının Rusiya imperiyasının maraqlarına xidmət etməyə başladığını göstərir. Yəni, regionun iqtisadi coğrafiyası artıq daxili ehtiyacları qarşılamaqdan daha çox, imperiyanın hərbi və iqtisadi sisteminə daxil edilirdi.

Müqavilənin əsas maliyyə şərtlərini müəyyən edən səkkizinci maddəsində İbrahim xan Rusiyaya ildə 8000 çervon bac verməyi öhdəsinə götürürdü. Bununla bağlı Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının

Aktlarında qeyd olunurdu: “1805-ci il Kürəkçay müqaviləsi daxili idarəçilik məsələlərində, xüsusilə vergi-maliyyə sahəsində nisbi müstəqilliyini saxlamaq şərtilə Rusiyanın təbəəliyinə keçmiş 12 min ailənin yaşadığı Qarabağ və 14 min ailə qeydə alınan Şirvan xanlığının hər birinin üzərinə əslində “məğlubiyyətə uğramış” ölkə statusu ilə 8 min çervon, 15 min ailə yaşayan Şəki xanlığı üzərinə 7 min çervon, bütövlükdə 23 min çervon illik bac və rus qoşunlarını proviant məhsulları ilə təchiz etmək öhdəliyi qoyulmuşdu” (Quliyev, 2018, p. 56).

Müqavilənin “əbədi müddətə” bağlanması Rusiya imperiyasının bu ərazidəki hakimiyyətinin daimi olacağını vurğulasa da, “Rusiya imperiyası Cənubi Qafqaz hakimləri ilə bağladığı heç bir müqaviləyə, o cümlədən 1805-ci il 14 may Kürəkçay müqaviləsinə, onun şərtlərində elan edildiyi kimi əbədi müddətə əməl etməmişdi: Kürəkçay müqaviləsi on yeddi ildən sonra, 1822-ci ildə ləğv edilmişdi” (Şükürov, 2005). “Qarabağnamə” “müəlliflərinin əksəriyyəti – Mirzə Camal, Əhməd bəy Cavanşir, Mir Mehdi Xəzani və başqaları öz əsərlərini əsasən 1805-ci il Kürəkçay sazişinin bağlanması, İbrahimxəlil xanın, onun ailə üzvlərinin və yaxın qohumlarının mayor Lisaneviç və onun quldur dəstələri tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi ilə başa vururlar” (Quliyev, 2018, p. 76).

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Kürəkçay müqaviləsinin tarixi-coğrafi baxımdan öyrənilməsi Qarabağ xanlığının ləğvi, xarici qüvvələrin bölgəyə nüfuzu, xanlığın ərazisində baş verən dəyişiklikləri başa düşmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, həm də tarixi hadisələrin obyektiv təhlili, milli yaddaşın formalaşması və tarixi ədalətin bərpası baxımından da önəm kəsb edir.

Mühüm tarixi sənəd olan Kürəkçay müqaviləsinin məzmununun araşdırılması bizə Qarabağın Azərbaycan xanlığı olduğunu, onun öz sərhədlərinin və xanının olduğunu söyləməyə və sübut etməyə, eyni zamanda həmin dövrdə Qarabağın tarixi coğrafiyası ilə bağlı bir sıra nəticələr çıxarmağa imkan verir. Kürəkçay müqaviləsi Qarabağın statusu və siyasi coğrafiyası ilə bağlı erməni tərəfinin əsrlərdir davam edən saxta iddialarını təkzib edir.

Eyni zamanda, qeyd etmək istərdik ki, Kürəkçay müqaviləsinin tarixi-coğrafi baxımdan öyrənilməsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq müqavilənin mətninin və onun tarixi-coğrafi təhlilinin məktəb və universitet dərslərinə daxil edilməsi önəmli məsələlərdən biridir. Bu, tələbələrdə tarixi hadisələrə tənqidi yanaşma bacarığını inkişaf etdirə bilər. Müqavilənin tarixi-coğrafi əhəmiyyəti barədə isə qeyd edək ki, beynəlxalq elmi jurnallarda məqalələr dərc etmək və konfranslarda çıxışlar etmək Kürəkçay müqaviləsinin Türkmənçaydan əvvəl Qarabağın statusunu necə dəyişdirdiyini beynəlxalq auditoriyaya çatdırmaq üçün əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Abasov, F. (2007). *Karabaxskoe xanstvo*. Təhsil.
2. *Akti sobrannie Kavkazskoy Arxeograficheskoy Komissiey*. (1868). tom II.
3. *Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*. (2007). Çıraq.
4. Bakıxanov, A. (2001). *Gülüstanı-İrəm*. Möminin intişaratı.
5. Cavanşir, Ə. (1989). Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Yazıçı.
6. Quliyev, C. (2018). *Qafqaz Arxeografiya Komissiyasının Aktları Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını öyrənmək üçün mənbə kimi*. Elm və təhsil.
7. Mahmudov, Y., Mustafayev, C. (2012). *Şuşa – Pənahabad*. Təhsil.
8. Mahmudov, Y., Şükürov, K. (2009). *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları*. 4 cildə, Birinci cild.
9. Qarabaği, M.C.C. (1989). *Qarabağ tarixi. Qarabağnamələr*. I kitab. Yazıçı.
10. Mustafazadə, T. (2013). *Azərbaycan-Rusiya münasibətləri XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində*. Şərq-Qərb nəşriyyat evi.

11. Mustafazadə, T. (2010). *Qarabağ xanlığı*. Sabah.
12. Svyatoçovski, T. (2000). *Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə*. Xəzər Universitetinin nəşriyyatı.
13. Şükürov, K. (2005, 19 may). Kürəkçay müqaviləsi: əsas müddəalar, həyata keçirilməsi və ləğvinin nəticələrinə dair. "*Qarabağ dünən, bu gün və sabah*" 4-cü Ümumrespublika elmi-əməli konfransının materialları (*Kürəkçay müqaviləsinin 200 illiyinə həsr olunur*).
https://anl.az/el/q/qarabag_4/q-39.htm

Daxil oldu: 03.06.2025

Qəbul edildi: 14.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/16-19>

Tamar Gogoladze

Gori State University

Doctor of Philology

<https://orcid.org/0000-0003-0450-2924>

tamilagogoladze@gmail.com

A Narrative of the Creative Life of a Georgian Traditionalist and Feminist Woman Writer

Abstract

In the 60s of the XIX century, young Ilia Chavchavadze, beginning to present in a new way the issues related to traditional literary principles, trends, and translation activities, in the journalistic article “A Few Words...” (which was published in the magazine “Tsiskari”); he actually confronts the generation for which these old traditions are inviolable. Among those who controversies Ilia Chavchavadze, for the first time, a woman (poet, playwright, publicist) appears, a mother of a family, a worthy member of society, to whom Ilia Chavchavadze’s views are alien. Later, this poetess, Barbare Eristavi-Jorjadze herself (1833-1895), was joined in a contest with the prominent representative of the “New Generation” poet and publicist Akaki Tsereteli. However, the confrontation between Ilia and Akaki did not mean a rejection of Barbare Jorjadze, which was also expressed in the fact that the Georgian theater they restored opened with a play by Jorjadze (Tsereteli 1960).

The aim of the article is to present the contribution of this remarkable writer, Barbare Jorjadze, to Georgian literature and even to the process of confrontation between generations, especially since she was one of the first, whose “Georgian Cuisine and Family Recipes” (1874) became a table-top model for Georgian housewives throughout the century, as well as her poems “To a Man”, “To Men” and the publicistic note “A Few Words for the Attention of Young Men”, where she decisively raised the issue of gender equality, became important (Gaprindashvili, 2014).

Our study aims to present Barbara Jorjadze’s views to foreign researchers, to highlight its negative and positive sides, which is very important in the history of the struggle for women’s emancipation on the example of Georgia. Historical-comparative methodology is used, and the conclusions draw attention to the work of B. Assessment of Jorjadze's contribution both by her contemporaries and today, in the 21st century (Bakradze, 1960).

Keywords: *Barbadze Jorjadze, creative life, opponent, poetess*

Tamar Qoqoladze

Qori Dövlət Universiteti

filologiya elmləri doktoru

<https://orcid.org/0000-0003-0450-2924>

tamilagogoladze@gmail.com

Gürcü ənənəçisinin yaradıcı həyatının povesti və feminist qadın yazıçı

Xülasə

XIX əsrin 60-cı illərində gənc İliya Çavçavadze “Bir neçə söz...” (“Tsiskari” jurnalında dərc olunmuş) adlı publisistik məqaləsində ənənəvi ədəbi prinsiplər, cərəyanlar və tərcümə fəaliyyəti ilə bağlı məsələləri yeni tərzdə təqdim etməyə başlayır; o, əslində bu köhnə ənənələrin toxunulmaz olduğu nəsillə üzləşir. İliya Çavçavadzeni mübahisələndirənlər arasında ilk dəfə olaraq İliya Çavçavadzenin ba-

xışlarına yad olan bir qadın (şair, dramaturq, publisist) ailə anası, cəmiyyətin layiqli üzvü peyda olur. Sonralar bu şairə Barbare Eristavi-Corjadzenin özü (1833-1895) “Yeni nəsil”in görkəmli nümayəndəsi şair və publisist Akaki Tsereteli ilə müsabiqəyə qatılır. Lakin İliya ilə Akaki arasındakı qarşıdurma Barbare Jorjadzedən imtina demək deyildi ki, bu da onların bərpa etdikləri gürcü teatrının Jorjadzenin pyesi ilə açılmasında ifadə olunurdu (Tsereteli 1960).

Məqalənin məqsədi bu görkəmli yazıçı Barbare Jorjadzenin gürcü ədəbiyyatına və hətta nəsillər arasında qarşıdurma prosesinə verdiyi töhfəni təqdim etməkdir, xüsusən də o, “Gürcüstan mətbəxi və ailə reseptləri” (1874) bütün əsr boyu gürcü evdar qadınları üçün stolüstü modelə çevrilən ilklərdən biri olduğu üçün, həmçinin onun “İctimaiyyətə” və “Kişilərə” şeirini təqdim etməkdir. O, gender bərabərliyi məsələsini qətiyyətlə qaldırdığı “Gənclərin Diqqətinə Sözlər” mövzusu əhəmiyyət kəsb etdi (Gaprindashvili, 2014).

Tədqiqatımızın məqsədi Barbara Jorjadzenin fikirlərini xarici tədqiqatçılara çatdırmaq, Gürcüstanın timsalında qadınların azadlığı uğrunda mübarizə tarixində çox vacib olan mənfi və müsbət tərəflərini işıqlandırmaqdır. Tarixi-müqayisəli metodologiyadan istifadə olunur və nəticələr B.Jorjadzenin həm müasirləri tərəfindən, həm də bu gün XXI əsrdə verdiyi töhfələrin qiymətləndirilməsi işinə diqqəti cəlb edir (Bakradze, 1960).

Açar sözlər: *Barbadze Jorjadze, yaradıcılıq həyatı, rəqib, şairə*

Introduction

Since ancient times in the history of Georgia, women were not only involved in family matters but also took an active part in the spiritual life of the country. There are many such examples: King Tamar, holy great martyr Ketevan, Tinatin Gurieli, Mariam Dadiani and others. But in the 19th century, with the development of the press and cultural life, women became more interested in education and participation in the public life of the people. In the 60s, under the leadership of Ilia Chavchavadze (1837-1907), the so-called "new generation" began to come forward with new ideas regarding language, translation freshness to traditional views.

The article "A Few Words about Prince Revaz Eristavi's Translation of Kozlov's "Mad" began a controversy on the pages of the magazine "Tsiskari". A woman also joined the controversy - Princess Barbare Jorjadze (1833-1895) on the side of the so-called "old generation". Barbare Jorjadze is a colorful figure of a woman of the 19th century: a mother of three children, a poetess, a playwright, a publicist and most importantly, a woman who defended and fought with words against the enslavement of women by men (Chumburidze, 2021). Her views were almost opposite to the views of I. Chavchavadze and Akaki Tsereteli. Despite this, they always respected Barbare Jorjadze and sometimes published her works in their magazines.

B. Jorjadze mainly collaborated and was published in the magazine "Tsiskari". Starting with magazine publications, in 1874 she wrote and published the book "Georgian Cookery" ("Sruli Samzareulo"), which is a set of Georgian and European culinary recipes tested by Barbare herself. This book was used by entire generations of housewives throughout the century. And 10 years ago, a restaurant called "At Barbare's" opened in Tbilisi.

In Georgian literary criticism, the name and work of B. Jorjadze are almost always mentioned where the debate between the "new" and "old" generations is discussed. A collection of B. Jorjadze's works with a preface was published in 1988 (compiled by Manana Moniava).

Our article should cover not only biographical data and work, but also those materials in which she advocates for equality between women and men.

Research

1. Princess Barbare Jorjadze, née Eristavi, was born in 1833 in the village of Kistauri. Her mother, Nino Amilakhvari, instilled in her children a love for Georgian literature. Barbare was the sister of Rafiel Eristavi, a famous Georgian public figure, poet, playwright, linguist and publisher of many

dictionaries (his anniversary was solemnly celebrated by the entire Georgian nation in 1895). But Barbare only managed to receive a home education.

At the age of 12 (as was customary for a long time), she was married to the impoverished military man Zakaria Jorjadze. Barbare became a faithful wife and a wonderful mother of three children. Despite her constant busyness, she was actively involved in the cultural life of Georgia. In her publications, she fundamentally called on her compatriots to take action, lead an active life and serve their homeland.

2. There was not a single significant socio-political phenomenon that she left without a response (Jorjadze, 1989).

Akaki Tsereteli, who spoke out against B. Jorjadze's views orally and in writing, first met her in the family of Ivane Kereselidze, the editor of the magazine "Tsiskari", and gave a description of her portrait - she was a stately, beautiful blonde in Georgian national dress, who, sitting on her knees, wrote one of her beautiful poems "Aragvi" (Moniava, 1988). In 1889, Barbare was forced to leave her native Kakheti due to family circumstances and move to Lankaran with her son Mikhail and husband Zakari, where she became a widow. She was in a difficult financial situation and was seriously ill. On April 10, 1895, she died on the way to Tiflis. The Georgian press responded with letters of condolence on the death of Barbare. She was buried in Telavi, in the so-called pantheon, arranged in the courtyard of the palace of Erekle II, next to her brother Rafiel Eristavi (Tsereteli, 1968).

The Georgian public deeply respected the work of B. Jorjadze and her activities in the cultural life of her homeland. In addition, it can be said that the first season of the newly opened theater was opened by the play "What I was Looking for and What I Found" ("Ras vedzebdi da ra vipove", 1879), which was a great success with the audience.

Barbare began writing poetry at the age of seventeen. In 1850, her first poem was published in the only magazine in Georgia, "Tsiskari". By this time, the "domination" of the romantic literary trend ended, and realism took its place. But the poems of the young poetess, in their ideological principles, are more suited to romanticism: the glorification of the past, sadness and a feeling of spiritual loneliness are often manifested in her poems. Sadness and sorrow for the past always dominate in her poems. This explains the fundamental expression of the defense of traditions, which determined the belonging of Barbare Jorjadze to the representatives of the "old generation". Barbare is engaged in lyric poetry, but in 1853 she wrote the poem "Scarce of the Shuamta Monastery". It shows the struggle of Georgian nobles during the invasion of the Lezgins, who often invaded Kakheti (Nikoleishvili. 2021).

Barbare's poetry is not averse to satire against the representatives of the bureaucratic apparatus. Barbare often writes about these events in her publications ("In Kakheti during Shamil's invasion"). She also wrote prose works ("Titia and Ivane", "Tazo the singer", "Mariam"). Barbare also wrote plays: "Envy" ("Shuri"), "What I was Looking for and What I Found" ("Ras vedzebdi da ra vipove"), etc.

3. In response to Ilia Chavchavadze's article "A Few Words on Prince Revaz Eristavi's Translation of Kozlov's "Madwoman" (which was the so-called program of action for the "new", a scientific definition of literary trends, proposed realistic principles of translation and the new Georgian language, etc.) in defense of the "old" traditional principles, Barbare Jorjadze came out with an article "On the Criticism of Ilia Chavchavadze", where she stubbornly condemned the views and ideas of I. Chavchavadze, demanding that the principles of language be left behind, in which she saw the protection of national principles and spoke out in defense of the "old" generation (Iremadze, 1945).

In literary studies, B. Jorjadze's answer is considered a historical fact, and I. Chavchavadze's ideas have become important and justified by time. Both discussants were loyal compatriots and did not separate their own issues from public ones.

4. Most importantly, analyzing the journalism of Barbare Jorjadze, she appears before us as the first feminist who clearly expressed her views in the publication "A Few Words for the Attention of Young Men" ("Oriod Sitkva Kmatsvil Katsebis Sakuradgebod") (Kotetishvili, 1965).

The article is short, but in it the author tries to prove with examples why men blame women and put them below themselves. Why they blame and force them to sit at home, to always be obedient, not to express their demands. As if the first disobedience comes from the very beginning: when men say that you (that is, women) have no heart and feelings, hear nothing, are soulless, see nothing, are merciless and traitors, and what else... As if God did not create both! And only when they need the sympathy of women, they call her by pet names.

Barbare asks the question: who was responsible for women growing up in such an inhuman environment. It has been like this since time immemorial until our Savior Jesus Christ said: men and women are the same people (Tabatadze, 2013).

But poor women, despite such an attitude towards themselves, without receiving an education, can reason and act perfectly. Who gave children an initial education at home when men were fighting for their homeland. And if we have wonderful literature and language, it is only thanks to women. From all this, fashion, theater, ball, evening were born... (Gachechiladze, 1957).

Conclusion

According to Barbare, new times and new demands have reached us from other countries, so she instructs young men: educate your sisters and you should know that women of the new generation will not retire from activity, they will see things through to the end (Jorjadze, 1988).

These issues are revealed by B. Jorjadze in her poems "To Men" ("Katsebs"), "A Man" ("Katsi"), where she proves the importance and full rights of men using examples of historical figures. The ideas of Barbare Jorjadze have not only historical significance (19th century), but are also important today in women's progressive thought.

References

1. Bakradze, D. (1960). *Georgian Women (Historical Review)*. "Chichinadze Publishing".
2. Chumburidze. (2021). *Barbare Jorjadze's work in the context of feminist criticism*. Annual of Kutaisi Public Library.
3. Gaprindashvili, L. (2014). *Barbara Eristavi-Jorjadze, Feminism and Gender Democracy*.
4. Gachechiladze, A. (1957). *Excerpts from the History of Georgian Drama and Theater of the 19th Century*.
5. Iremadze, K. (1945). *Literary Medallions (in Georgian)*.
6. Jorjadze, B. (1988). *Barbare Jorjadze "Selected Works" (in Georgian)*. "Sabchota Sakartvelo".
7. Jorjadze, B. (1989). *Cookery (in Georgian)*. "Sabchota Sakartvelo".
8. Kotetishvili, V. (1965). *Selected works (in Georgian)*.
9. Moniava, M. (1988). *Selected Works / by Jorjadze, Barbara*. "Soviet Georgia".
10. Nikoleishvili, A. (2021). *Strokes for a Literary Portrait of Barbara Jorjadze*. Kutaisi public library (in Georgian) "Yearbook".
11. Tabatadze, E. (2013). *Women's Emancipation in the 19th Century*.
12. Tsereteli, A. (1960). *Publicist Letters*. Vol. 11, Tbilisi, 1960;
13. Tsereteli, A. (1968). A few words about K. B. Jorjadze. *Newspaper "Droeba"*, (3).

Received: 11.06.2025

Approved: 18.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/20-37>

Müşfiq Çobanov
Azərbaycan Texniki Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>
mborcali@gmail.com

“Koroğlu” eposunda Gürcüstan faktoru

Xülasə

Məqalədə məşhur Azərbaycan xalq və qəhrəmanlıq dastanlarından olan “Koroğlu”da Gürcüstan faktoru, Gürcüstanla bağlı süjet və motivlər tədqiq edilir. Göstərilir ki, şifahi xalq ədəbiyyatında bu iki xalqın dostluq münasibətləri müxtəlif şəkildə əks etdirilir. Tarix boyu qədim qonşu xalqların həyatında olduğu kimi, şifahi xalq ədəbiyyatında da dostluğun, qonşuluq münasibətlərinin izlərini görmək mümkündür. Xüsusilə, Azərbaycan dastanlarında, o cümlədən, “Koroğlu”da baş verən hadisələrdə Gürcüstanın da adı keçir, bu dastanların süjet və təsvirlərində bu yerlərin tərənnümünə rast gəlirik. Həm də ona görə ki, tarix boyu qədim türk torpağı Borçalı da bu ərazidə yerləşir, soydaşlarımızın gürcülərlə iç-içə ərazidə yaşaması onları daha da yaxınlaşdırır. Xalqın bədii düşüncəsi isə heç bir sərhəd tanımır. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Aşıq Qərib”, “Əsli və Kərəm” və b. dastanlarda olduğu kimi, “Koroğlu”da da, Tiflis, Gürcüstan təsvirlərinə geniş yer verilir. Dastanda hadisələrin bir hissəsi məhz burada - Gürcüstanda baş verir. Dastanda Gürcüstanın müsbət obrazı, təbiət gözəlliklərinin təsviri və tərənnümü xalqlar arasındakı dostluq, qarşılıqlı etimaddan qaynaqlanmışdır. Dastanın gürcü yazılı ədəbiyyatına təsiri araşdırılır. Bu mövzuda yazılmış gürcü poeziya, nəsr və dramaturgiyasından nümunələr tədqiqatə cəlb olunur. Bir sözlə, dastanın öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluğunun daha da möhkəmlənməsinə, Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrinin daha yüksək səviyyədə inkişafına xidmət edir.

Açar sözlər: Azərbaycan dastanları, xalq dastanları, qəhrəmanlıq dastanları, aşıq, yaradıcılıq, qaçaqlıq, Koroğlu, Tiflis, gürcü, yazıçı, əsər, nəsr, pyes, dram, dastan motiv, süjet, təsvir

Mushfig Chobanov
Azerbaijan Technical University
PhD in Philology
<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>
mborcali@gmail.com

The Georgian Factor in the Epic “Koroghlu”

Abstract

The article examines the Georgian factor, plots and motifs related to Georgia in “Koroghlu”, one of the famous Azerbaijani folk and heroic epics. It is shown that in oral folk literature, the friendly relations between these two peoples are reflected in various ways. As in the life of ancient neighboring peoples throughout history, it is possible to see traces of friendship and neighborly relations in oral folk literature. In particular, in Azerbaijani epics, including the events that took place in “Koroghlu”, the name of Georgia is also mentioned, and in the plots and descriptions of these epics we come across the glorification of these places. Also because throughout history, the ancient Turkish land of Borchaly has been located in this area, and the fact that our compatriots live in close proximity to the Georgians

brings them even closer. The artistic thought of the people knows no boundaries. As in the epics "Kitabi Dada Gorgud", "Ashug Garib", "Asli and Karam" and others, in "Koroghlu" a wide place is given to the descriptions of Tbilisi and Georgia. Part of the events in the epic take place precisely here - in Georgia. The positive image of Georgia in the epic, the description and glorification of natural beauties, are rooted in friendship and mutual trust between peoples. The impact of the epic on Georgian written literature is investigated. Examples of Georgian poetry, prose and dramaturgy written on this topic are included in the study. In short, the study, research and dissemination of the epic serve to further strengthen the friendship between the Azerbaijani and Georgian peoples, and to develop Azerbaijani-Georgian literary masterpieces at a higher level.

Keywords: *Azerbaijani epics, folk epics, heroic epics, ashug, creativity, fugitive, Koroghlu, Tbilisi, Georgian, writer, work, prose, play, drama, epic motif, plot, description*

Giriş

Tarix boyu bütün qədim xalqların həyatında və şifahi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da ruhundan süzülüb gələn, özünəməxsus ənənələrə malik olan zəngin və tükənməz folklorunda dostluq, qonşuluq münasibətləri xüsusi yer tutur. Xalqın heç bir sərhəd tanımayan bədii düşüncəsində, tarixi keçmişini, maddi və mənəvi mədəniyyətini özündə daşıyan şifahi xalq ədəbiyyatında qonşu xalqların dostluq və qardaşlıq şəraitində yaşadığını görürük. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusilə də, xalq dastanlarımızda da eynilə belədir. Elə buna görə də, Azərbaycan xalq dastanları tarixən bütün dünya xalqlarının, eyni zamanda, hələ orta əsrlərdən qonşu və qardaş gürcü xalqının da nəzər-diqqətini daim özünə cəlb etmişdir. Təsədüfi deyil ki, gürcü ziyalıları XVI əsrdən başlayaraq Azərbaycan aşığılarının əsərlərini, xalq qoşmalarını, bayatılarını, atalar sözlərini həm öz ana dillərinə tərcümə etmiş, həm də gürcü əlifbası ilə yazıya köçürmüşlər. Bir çox gürcü xanəndələri tərəfindən uzun illər məclislərdə oxunmuş həmin qoşma və mahnıların əlyazmalarının bir qismi indi də akademik S.Canaşiyə adına Gürcüstan Dövlət Tarix Muzeyində və akademik K.Kekelidze adına Gürcüstan Milli Əlyazmaları İnstitutunda saxlanmaqdadır (Çobanov, 1972).

Eyni zamanda, iç-içə yaşamaları səbəbindən çox yaxşı tanıdıqları Azərbaycan xalqının həyatına, folkloruna, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə daha yaxşı bələd olduqlarından, gürcü xalqının bir çox söz ustaları, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət xadimləri qonşu Azərbaycan xalqının həyatını öz əsərlərində zaman-zaman bu və ya digər şəkildə təsvir və tərənnüm etmişlər. Bu təsvir və tərənnümlər istər gürcü şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də, gürcü yazılı ədəbiyyatında, gürcü poeziyasında, gürcü nəsrində, xüsusilə də, gürcü dramaturgiyasında geniş şəkildə ehtiva olunmuşdur. Bu ehtiva, iki dost və qonşu xalqın, eləcə də, qədim tarixə və zəngin ədəbi dostluq əlaqələrinə malik olan ədəbiyyatlar arasındakı yaxınlıqdan irəli gəlmiş, onların dostluq, qonşuluq və qardaşlıq şəraitində yaşamaları bədii düşüncəyə də sirayət etmişdir.

Tədqiqat

Tarixi keçmişə nəzər yetirdikdə görürük ki, Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluq münasibətləri "Kitabi-Dədə Qorqud"-dan üzü bəri bədii düşüncədə dərin iz qoymuş və özünə ədəbiyyət qazanmışdır. Sözsüz ki, burada Borçalı faktoru da mühüm rol oynayıb. Çünki, tarix boyu məhz bizim əcdadlarımız, ulu babalarımız olan türk qəbilə və tayfalarının məskunlaşıb yaşadıkları qədim Borçalı mahalı da indiki Gürcüstan ərazisində yerləşir, yüz minlərlə soydaşımızın min illərlə gürcü xalqı ilə eyni ərazidə iç-içə yaşaması onları daha da yaxınlaşdırır. Bu dostluq münasibətlərinin təzahürü gürcü xalqının Azərbaycan xalqına, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına, xüsusilə də, Azərbaycan xalq dastlarına olan münasibətdə də özünü açıq-aydın şəkildə göstərir. Gürcülərin Azərbaycan xalq dastanlarına marağı ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, həmin dastanların bir çoxunda, o cümlədən, elə, "Kitabi-Dədə Qorqud"-da da, "Koroğlu"-da da, "Qaçaq Kərəm", "Aşıq Qarib", "Əsli və Kərəm", "Gürcü qızınan Qaçaq Kərəm", "Məhəmməd və gücrü qızı", "Mirqasım və gürcü qızı", "Pərixanım və gürcüstanlı", "Tahir-Zöhrə" və bir çox başqa dastanlarımızda da hadisələrin müəyyən hissəsi məhz indiki Gürcüstan ərazi-

sində, xüsusilə də Tiflisdə, Borçalıda, Başkeçiddə, Bolulusda, Qarayazıda, Qaraçöpdə, eləcə də, azərbaycanlıların yığcam halda yaşadıkları digər bölgələrdə cərəyan edir. Odur ki, həmin dastanların süjet xəttində Gürcüstan təsvirlərinə də geniş yer verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, həmin dastanlarda həm dastançılıq sənəti mövzunun əsasını təşkil etmiş, həm də Azərbaycan və gürcü xalqlarının tarixi tələlərinin bir-birinə yaxınlığı, həmin xalqlar arasında tarixən ailəvi qohumluğun mövcudluğu və onun bədii əsərlərdə, xüsusi ilə dastanlarda xalqlar dostluğu ideyasının yayılması daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının akademik nəşrinə görkəmli folklorşünas alimlər Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə tərəfindən yazılmış “Tükənməz xəzinə” adlı ön sözdə dastanın coğrafiyası haqqında söhbət açılarkən Gürcüstanın da adı çəkilir, vurğulanır ki, dastanda “Abxaziya, Başı Açıq, Ermənistan, Gürcüstan, Qafqaz, Oğuz eli, Taş Oğuz, Türküstan, Ağca qala, Alınca, Ağg hasar, Dərbənd, Trabzon, İstanbul, Qaracığ dağı, Ala dağ, Qara dəniz, Dərəşəm və s. haqqında tutarlı məlumatlar var” (Zeynalov, Əlizadə, 1988, p. 28).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi, digər dastanlarımızın bir çoxunda, o cümlədən də, Azərbaycanın ən məşhur xalq eposlarından olan “Koroğlu” dastanının da süjet xəttində, dastanda baş verən hadisələrdə Gürcüstanın və onun müxtəlif bölgələlərinin təsvirlərini açıq-aydın şəkildə görürük.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında xüsusi yeri olan “Koroğlu” dastanı xalqımızın qəhrəmanlıq eposu olmaqla, həm də, ən gözəl məhəbbət dastanıdır. Xalq qəhrəmanı Koroğlunun Çənlibəldə məskən salıb buradan düşmənlərinin yaşadığı ayrı-ayrı bölgələrə səfərlərindən bəhs edən çoxsaylı qollardan təşkil olunmuş dastanda Koroğlunun Nigara (türkmən variantında Ağca Yunus, qazax və özbək variantlarında Ağca Yunis, Miskal pəri, Gülnar pəri, Gülnar-Ay...) məhəbbətinin bədii ifadəsi, elə onun igidliyi, cəsarəti və düşmənlərə nifrəti qədərdir. Koroğlunun Misri qılıncının bədii estetik cazibəsi də onun sazının-sözünün bədii-estetik cazibəsi ilə eynilik təşkil edir.

“Koroğlu”nun janrı elmi ədəbiyyatda əsasən Azərbaycan aşığılarının epik yaradıcılığının məhsulu kimi müəyyənləşdirilsə də, dastandakı lirika, qətiyyətin onun geniş epik mənzərəsinin kölgəsində qalmır, səhifədən-səhifəyə (qoldan qola) həmin epiklik ilə yanaşı addımlayır. Dastanın “Koroğlunun Toqat səfəri”, “Koroğlunun İstanbul səfəri”, “Koroğlunun Türkman səfəri”, “Koroğlunun Ərzurum səfəri”, “Aşıq Cünun”, “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi” və s. qolları müstəqil əsər kimi ifa olunan bitkin süjetli hissələrdir. Qollarının hər birində nəsr və nəzm hissələrinin bir-birini izləməsi şəkildə qurulmuş “Koroğlu” eposu ortaqların türk abidələri arasında həqiqətən nəsrin də, nəzmin də poetik vüsəti, mündəricatının çoxcəhətliyi etibarilə xüsusi bədii-estetik və milli-mənəvi çəkiyə malik bir böyük və dəyərli yaradıcılıq nümunəsidir. “Koroğlu” dastanında lirik-poetik nümunələrin əksəriyyətini xalq şeirinin dastanlarda istifadə edilən üç forması - bayatı, qoşma və gəraylılar təşkil edir. Bir sözlə, dünya folklorunda “Koroğlu” qədər çoxsaylı variant və versiyalara malik ikinci bir eposun yoxluğu da, bu dastanın nə qədər möhtəşəm bir tarixi abidə olmasını bir daha təsdiq edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2012-ci il fevralın 22-də Bakı şəhərinin mərkəzi meydanlarının birində ucaldılmış xalq qəhrəmanı Koroğlunun möhtəşəm abidəsinin açılışındakı nitqində demişdir: “Koroğlu bizim xalq qəhrəmanımızdır. Koroğlu vətənpərvərlik, igidlik rəmzidir. Azərbaycan xalqının qəlbində Koroğlu daim yaşamışdır. Bütün dövrlərdə Koroğlunun xalq qarşısında etdiyi xidmətlər Azərbaycan xalqının xatirəsində yaşamışdır və bu gün də yaşayır. Koroğlu obrazı vətənpərvərlik, igidlik, mərdlik, şücaət obrazıdır. Koroğlu Azərbaycan xalqına xas olan bütün gözəl xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Vətənpərvərlik kimi bu gün də çox vacib olan amil Koroğlu obrazında bariz şəkildə özünü göstərir... Koroğlu abidəsinin ucaldılması böyük məna daşıyır. Bu, həm tarixi şəxsiyyətə hörmətimizin əlamətidir, həm keçmişimizə olan münasibətdir, həm də Koroğlunun etdiyi fədakarlığa görə Azərbaycan xalqının qiymətidir. Bu gözəl əsər, əminəm ki, bütün Azərbaycan xalqını sevindirəcəkdir. Koroğlu abidəsi məhz belə olmalı idi. Gözəl, möhtəşəm, qürurlu və əzəmətli” (Əliyev, 2012).

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında ciddi dəyişikliklərin baş verdiyini yazan akademik İsa Həbibbəyli həmin dövrdə ölkə ərazisinin Osmanlı dövlətindən Səfəvi hakimiyyətinə qaytarılması uğrunda aparılan mübarizənin Cəlalilər hərəkəti adlanan ümumxalq hərəkətinə çevrilərək, ictimai mühitdə ölkənin müqəddəratı ilə bağlı məsələləri ön mövqeyə çəkməsini, vətənpərvərlik və azadlıq ideyalarının qüvvətləndirilməsi baxımından yüksək qiymətləndirmişdir: “İstanbuldan İrəvana, Bağdaddan Dəmirqapı Dərbəndədək” (Azərbaycan tarixi, 1999, s. 248) olan torpaqları əhatə edən və xalq içərisindən çıxmış vətənpərvər qəhrəmanın adı ilə Koroğlu hərəkətinə çevrilən bu mübarizə hadisələrin və proseslərin gerçək bir mövqedən qiymətləndirilməsini tələb edirdi. İctimai-siyasi həyatda baş verən bu dəyişiklik ədəbiyyatın da hədəflərinin, təsvir və tərənnüm üsullarının yeniləşməsinə öz təsirini göstərmiş, “Koroğlu” qəhrəmanlıq dastanının yaranması və geniş yayılması xalq ədəbiyyatı ənənələrinə marağı artırmışdır” (Həbibbəyli, 2017).

Türk bədii təfəkkürünün ifadəsi kimi olduqca qədim və zəngin tarixə malik olan dastançılıq ənənələrini geniş mənada türk mədəniyyətinin ən unikal cəhətlərindən biri hesab edən Azərbaycan Respublikasının Xalq yazıçısı Elçin “Koroğlu ölməzliyi” adlı məqaləsində yazmışdır ki, “eramızdan xeyli əvvəllərdən başlamış ozanlarımız (aşığılarımız, nağılçılarımız, akınlarımız, baxşılarımız, sesenlərimiz, manasçılarımız, kayçılarımız, juraylarımız...) çağdaş dövrümüzə qədər dastanlar yaratmış və yaratmaqdadırlar – yüzilliklər bir-birini əvəz edir, qədim ortağ türk dastanları şaxələnir, türk xalqlarının bədii-estetik özünüifadəsinə çevrilir, mənəvi irsiyyətin yeni-yeni nümunələri meydana çıxır. Türk dastanları bədii-estetik baxımdan böyük təkamül yolu keçib, qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik, məhəbbət və sədaqət, mərdlik və xeyirxahlıq ideallarının bədii təqdimatı əsrlərdən əsrlərə zənginləşib və bu kontekstdə türk xalqları arasında variant və versiyaları ən çox yayılmış “Koroğlu” dastanının xüsusi yeri var” (Elçin, 2018, pp. 14-16).

Əslən Gürcüstandan, qədim Qaraçöp mahalından olan tanınmış yazıçı Nəriman Əbdülrəhmanlı Koroğlunun “Kaxetdə bir bağım ola” misrasından yola çıxaraq yazır: “...Bunu qoç Koroğlu söyləyib, özü də nə söylədiyini lap yaxşı bilib” (Əbdülrəhmanlı, 1996, p. 19). Bu misra yazıçının yaddaşında yer-yurd adlarını, keçmiş təzələyir. Bu, Azərbaycan dastanlarında Gürcüstan mövzusunun ən qədim dövrdən belə xalqın yaddaşında kök saldığının ən yaxşı sübutudur.

“Koroğlu” dastanında Gürcüstanla bağlı məqamlar çoxdur. Dastanda “Gürcüoğlu” adlı obraz var. Koroğlunun dəlilərinin Tiflis, Qocor, Başkeçid, Borçalı, Bolulus və s. yerlərdən olması da, onların yaxın ərazidə toplaşdıqlarını göstərir. Aşıq Cünunun da əslən Borçalı və ya Tiflis ətrafından olması barədə də bəzi məlumatlar mövcuddur. Dastanda baş verən hadisələrin bir çoxu ya Gürcüstanın ətrafında, ya da bir başa Gürcüstanın daxilində, müəyyən hissəsi isə Gürcüstanda azərbaycanlıların məhz elə indi də yaşadığı ərazilərdə cərəyan edir. Ümumiyyətlə, dastanda təsvir olunan ərazilərin bir qismi məhz indiki Gürcüstan ərazisində yerləşir.

Professor Mədəd Çobanov yazır ki, “Koroğlu” dastanının gürcü variantlarında da Gürcüstanda xeyli sayda “Koroğlu” qalalarının olduğunu görürük. Tədqiqatçı onu da qeyd edir ki, təkcə Şərqi Gürcüstanda, Trialeti silsilə dağlarında ondan çox Koroğlu qalasının qalıqları indi də qalmaqdadır (Çobanov, 1972).

“Xalqı var edən onun ölməyən ruhudur. Türk döyüşkənliyinin bütün çalarları ifadə olunan “Koroğlu” dastanının” (Uğur, 2013) və Koroğlu haqqındakı çoxsaylı rəvayətlərin bu günün özündə də borçalılılar arasında xeyli populyar olduğunu bildirən filologiya elmləri doktoru Şahbaz Şamioğlu yazır: “Yüz illərdir ki, Borçalı məclislərində aşığılar xalq qəhrəmanı Koroğlunun igidliyindən bəhs edən hekayətlər söyləməkdədir. Bu xalq qəhrəmanının şəninə qoşulmuş mahnıların nə vaxt, harada, kimlər tərəfindən yaradılması barədə qəti hökm vermək mümkün deyil. Lakin maraqlı burasıdır ki, dastanın məşhur olduğu bütün bölgələrdə, o cümlədən Borçalıda Koroğlu ilə bağlı yerlər, bu xalq qəhrəmanının adını daşıyan qalalar, aşılmaz sədlər, keçilməz gədiklər, qayalar, mağaralar var” (Şamioğlu, 2002, p. 58).

Dastanda verilən məlumatlara görə, Alı kişi və Koroğlu Təkəli tayfasındandır:

Bu gün itirmişəm Eyvaz balamı,
Yazın, Təkəlidən dəllərim gəlsin.

Təkəli tayfasının Araz ətrafı bölgələrdə də yaşadığını nəzərə alan bəzi tədqiqatçılar, Çənlibelin Naxçıvan torpağından uzaqda olmadığı qənaətinə gəlmişlər.

Bir çox tədqiqatçılar isə Azərbaycanın Gəncə, Göygöl, Kəlbəcər, Şuşa, Xankəndi, Ağdam, Gə-dəbəy, Daşkəsən, Şəmkir, Tovuz, Qazax rayonlarında, həmçinin, qonşu Borçalı və Göyçə mahallarında da Koroğlunun adı ilə bağlı “Çənlibel”, “Koroğlu qalası”, “Koroğlu dağı”, “Koroğlu düzü”, “Koroğlu zağası”, “Koroğlu qayası”, “Ağ bulaq”, “Buz bulaq”, “Qoşa bulaq”, “Qırx bulaq”, “Soyuq bulaq”, “Orta bulaq”, “Dəlilər kəndi” və s. bir çox toponimlərin mövcud olduğunu əsas gətirərək Koroğlunun yaşadığı Çənlibelin məhz Gəncəbasar bölgəsində olduğunu iddia edirlər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Gürcüstanda Dəllər (Dəlilər) adlı iki kənd var. Biri Gürcüstandakı çoxsaylı Koroğlu qalalarının ən məşhurlarından olan Bolulus (indiki Bolnisi) rayonunun Abdallı (Ço-banov, Çobanlı, 2012, p.160) kəndindəki Koroğlu qalasının yaxınlığında, təxminən 5 km məsafədə yer-ləşən Aran Dəlləridir (Çobanov, Çobanlı, 2012, p.143), digəri isə təxminən 30 km-lik məsafədə yer-ləşən Başkeçid (indiki Dmanisi) rayonundakı Dağ Dəlləridir (Çobanov, Çobanlı, 2012, pp.171-173). Gürcüstandakı çoxsaylı Koroğlu qalalarının ən məşhurlarından olan digər biri isə Tiflis yaxınlığındakı Qocor yaylasında yerləşir. Buradakı möhtəşəm Koroğlu qalasından təxminən 20-30 km-lik məsafədə yerləşən Ağbulaq şəhəri, Ağ Təklə, Qara təklə (Çobanov, Çobanlı, 2012, pp. 242-243), Təklə, Təkəli (Çobanov, Çobanlı, 2012, pp. 228-229), həmçinin dastanın müxtəlif variantlarında adı qeyd olunan Ağqula, Qullar, Qaradaş, (Çobanov, Çobanlı, 2012, p.184, p. 196), Qaratikan (Çobanov, Çobanlı, 2012, p.184), Bəytəkər (Çobanov, Çobanlı, 2012, p.166), Daştəpə (Çobanov, Çobanlı, 2012, p.196, 206), Daşlıqullar (Çobanov, Çobanlı, 2012, p. 171, p. 196), Kəpənəkçi (Çobanov, Çobanlı, 2012, pp. 179-181), Sadaxlı (Çobanov, Çobanlı, 2012, p. 221), Sisqala (Çobanov, Çobanlı, 2012, p. 190) və b. kəndlər indi də var və hamısında da bizim soydaşlarımız – azərbaycanlılar yaşayırlar.

Dastanda Hasan paşanın Çənlibelə hücum edib məğlub olması da tarixi hadisə ilə çox yaxından səsləşir. Dəli Həsənin Çənlibelin baxarından Toqat tərəfi nəzarətdə saxlaması da göstərir ki, Toqat da Çənlibeldən uzaq deyilmiş. Dastanda Çənlibelin yaxınlığında “Soğanlı” deyilən bir yerin də adı çəkilir. Türk alimləri Türkiyənin Ərzurumla Qars şəhərləri arasındakı dağlıq ərazidə “Soğanlı meşəsi” adlı yerin olduğunu yazırlar və bildirirlər ki, ola bilər, dastanda adı çəkilən Soğanlı da elə həmin ərazidir.

Soğanlı-Soğanlıq toponimi Gürcüstanda da mövcuddur. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz Qocor yaylasındakı Koroğlu qalasından təxminən 20-30 km məsafədə qədim Qarayazı mahalının (indiki Qardabani rayonunun) Soğanlı (Soğanlıq) kəndi yerləşir (Çobanov, Çobanlı, 2012, p. 241).

Maraqlı məqamlardan biri də dastanda “Dəlikli daş” toponiminin yer almasıdır. Qədim yer adlarından olan “Dəlikli daş” toponimi Bolulus (indiki Bolnisi) rayonu ilə Başkeçid (indiki Dmanisi) rayonu arasında olan aşırımın adıdır. Həmin aşırıma Başkeçid aşırımı da deyirlər. Tarixən “Dəlikli daş” və “Başkeçid” toponimləri paralel işlədilib və indi də işlənməkdədir (Çobanov, Çobanlı, 2012, p. 135).

Tədqiqatçıların diqqətini dastanda adı çəkilən Ballica toponiminə - “Koroğlunun Ballica səfəri” qolundakı Ballica kəndinə yönəltmək istədik. Xankəndinin yaxınlığında tarixən Ballica, eləcə də, Borçalıda Balic adlı kəndlər olmuşdur.

Koroğlunu Azərbaycana, Borçalıya, Gürcüstan ellərinə bağlayan bu cür faktlar yüzlərlədir.

“Koroğlu” haqqında ilk mətbu yazı da məhz Gürcüstanda - Tiflisdə çap olunmuşdur. Belə ki, 1828-ci ildən Qafqazda nəşr olunmağa başlamış ilk rus mətbuatı olan “Тифлисские ведомости” (“Tiflisskiye vedomosti” - “Tiflis xəbərləri”) qəzetinin 1830-cu il 23 avqust tarixli 68-ci sayında çap olunmuş naməlum müəllifin “Деревня Огруджа: замок разбойника Урушана Кер-оглы, его история” adlı məqaləsi, daha dəqiq desək, məlumat səciyyəli rəvayət-hekayətdə (“Тифлиссские ведомости”, 1830, № 68) ilk dəfə olaraq Koroğlu qalasından və dastanın bir qolundan bəhs edilmişdir (Səfərov, 2011). Həmin yazıdan sonra da dastandan kiçik parçalar, hekayət-rəvayət səciyyəli olmaqla əsasən məlumat xarakterli yazılar “Тифлиссские ведомости” (“Tiflisskiye vedomosti” - “Tiflis xəbər-

ləri”) qəzetinin, eləcə də, 1832-1833-cü illərdə həmin qəzetin tərcüməsi və əlavəsi kimi nəşr olunmuş “Tiflis əxbarı”nın səhifələrində çap olunmuşdur.

Xatırladılan bu nəşrlərdən başlayaraq, “Koroğlunun rəvayət və sərgüzəştləri”nin gürcü xalqı içərisində yayılması, gürcü aşığılarının iştirakçısı olduğu saz-söz məclislərində özünə əsaslı yer tapması isə XIX yüzilliyin ortalarına təsadüf edir (Aliyeva, 1958; Gadjiyev, 1984, pp. 11-12).

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Zaqafqaziyanın istər inzibati, istərsə də mədəniyyət baxımından əsas mərkəzlərindən biri sayılan Tiflisin rusdilli mətbuat orqanlarında həm bir igid, xalq qəhrəmanı, həm də bir aşiq-şair kimi Azərbaycan türkləri arasında geniş yayılmış Koroğlunun şəxsiyyəti, apardığı mübarizələrin məqsəd və amalı, el qəhrəmanının hakim dairələrə olan münasibəti, dəstə başçısı kimi yenilməzliyi və s. barədə geniş məlumatlar, o cümlədən, rəvayətlər, dastan səpgili hekayətlər özünə əsaslı yer tutmuşdur. Bu baxımdan Tiflisdə nəşr olunmuş “Kavkaz” (“Qafqaz”) qəzetinin (1846-1918) böyük rolu olduğunu qeyd etməliyik. Əslində, “Kavkaz” qəzetinin elə ilk saylarından başlayaraq, Koroğlu ilə bağlı hadisələrin, rəvayətlərin, dastan parçalarının nəşrinə geniş yer verilmiş, dastanın bir çox parçaları məhz elə ilk dəfə “Kavkaz” qəzetinin 1846, 1847, 1853, 1857, 1859, 1903 və sonrakı illərdəki saylarında geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Hətta həmin yazıların bəziləri gürcü ziyalılarının “Koroğlu” dastanından tərcümələrini və Koroğlu ilə bağlı digər məqalələri də özündə ehtiva etmişdir.

Dastanın toplanıb nəşr olunmasında böyük rolu olmuş “Kavkaz” qəzetinin 1846-cı ildə buraxılmış 39-cu nömrəsində A.Vişeslavltsəvanın dərc etdirdiyi “Сказка о Кара оглы” (“Qaraoğlu haqqında nağıl”) adlı yazısı xüsusilə maraq doğurur (Vişeslavltsəva, 1846). Doğrudur, müəllif həmin yazıda qəhrəmanın adını Kara-oğlu (Qara-oğlu) kimi vermişdir, lakin onun Koroğlu haqqında ətraflı bilgiyə malik olduğu göz qabağındadır.

“Kavkaz” qəzetində dərc edilmiş yazısında Koroğlunun həyatından iki epizodu oxuculara təqdim edən müəllif - A.Vişeslavltsəva bu xalq qəhrəmanını Homerin məşhur “İliada”sı ilə müqayisə etmişdir: “Burada Koroğlunun həyatından iki epizod verilir; onun haqqındakı bütün əhvalatları bir poemada vermək Homerin nəğmələrini bir yerə yığmaq qədər maraqlı olardı, lakin bu, “İliada”nın qəhrəmanlıq nəğmələrini bir böyük poemada vermək qədər çətindir.” Koroğlunun bir o qədər də uzaq olmayan keçmişdə yaşamış tarixi şəxsiyyət olduğunu qeyd edən müəllif, onun o taylı-bu taylı bütöv Azərbaycanda və bütün Qafqazda məşhur olduğu kimi, Türkiyədə və Orta Asiyada da çox böyük nüfuz sahibi olduğunu vurğulamış və daha sonra yazmışdır ki, “Bəziləri hətta onun vətəni barədə də inamlı fikirlər söyləyirlər. Əgər bu deyilənlərə inansaq, Koroğlu beş-altı yerdə doğulmalıdır”. Müəllif əslində bununla Koroğlunun hər yerdə məşhur olduğunu, hamı tərəfindən sevildiyini və beləliklə də, hər kəsin onu öz həmyerlisi hesab etdiyini demək istəmişdir (Şamioğlu, 2002, p. 58).

Maraqlı cəhətlərdən biri odur ki, A.Vişeslavltsəvanın məqaləsində verilmiş hər iki epizod əldə olan “Koroğlu” dastanında yoxdur; epizodlardan birincisində müəyyən mənada nağıl ünsürləri özünü daha çox büruzə verir. İkinci epizoddakı əhvalat isə dastanın “Həmzənin Qıratı aparması” qoluna bənzəyir.

Yazıda deyilir ki, Qara-oğlu (yəni Koroğlu - M.Ç.) paşanın mehtərinin oğludur. Atası öldükdən sonra bir müddət paşanın yanında yaşayıb. Günlərin birində paşaya göstərdiyi xidmətin müqabilində ondan bir at alıb, üz tutub heç kəsin bilmədiyi, görmədiyi uca dağlara sarı. Bir müddət sonra Koroğlunun quldurluq etdiyi eşidilib. Başqa nağıl və dastan qəhrəmanlarından fərqli olaraq, burada Koroğlu o qədər də ucaboy deyil. Ancaq düz qamətli, əzələli və şir ürəklidir, quldurluğu ilə şöhrət tapıb, yollar kənarında yaşayır və heç kəsdən çəkinmir. On atını belə vecinə almır, hamı onun qabağından qaçır, aradan çıxmağa macal tapmayan isə var-yoxundan olur, kimdən nə istəyirsə, götürür...

...Günlərin birində artıq şan-şöhrəti hər yana yayılan Koroğlu eşitdiyi bir deyimə uyğun olub-olmadığını aydınlaşdırmaq istəyir. Koroğlu eşitmişdi ki, təhlükə anında qorxaq adamın ürəyi sıxılıb kiçilir, cəsur adamınkı isə əksinə, daha da böyüyür. Koroğlu çay sahilində əyləşib elə bu fikri götür-qoy etdiyi zaman yaxınlıqda bir atlı görünür. O, ata su vermək istəyir, lakin sahil sıldırım olduğundan atı aşağı düşürə bilmir, odur ki, əl atıb yaxınlıqdakı fincanabənzər beşpudluq daşı götürür, aşağı əyilib çaydan su doldurur, özü də içir, atına da verir. Koroğlu onun gücünə heyran qalır. Yaxın-

laşıb ona özünün Koroğlu olduğunu söyləyir və ondan qorxub-qorxmadığını soruşur. Atlı ondan qorxmadığını söyləsə də, Koroğlu görür ki, qorxudan tır-tır əsir. Koroğlu bu dəm qılıncını çəkib həmin gənci öldürür, onun ürəyini çıxarıb diqqətlə baxır, görür ki, ürək göz görə-görə əridi, kiçilib qoz boyda qaldı. Fikirləşir ki, bu şəxs güclü olsa da, həqiqətən də qorxaq imiş.

Aradan bir neçə gün keçəndən sonra Koroğlu zəif, arıq və görkəmsiz bir qoca ilə qarşılaşır. Söhbət zamanı qoca da Koroğludan heç vaxt qorxmadığını, əksinə, evə gedəndə ailəsinə bu məşhur quldur haqqında söyləyəcəyini bildirir. Koroğlu qocanın quldur sözündən hiddətlənir və elə həmin an qılıncını siyirib qocanı öldürür və onun da ürəyini çıxarıb diqqətlə baxır. Görür ki, ürək həqiqətən də Koroğlunun əlində dörd dəfə böyüyür. Koroğlu fikirləşir ki, deməli, həqiqətən də qoca zəif və çəlimsiz olsa da, çox ürəkli, qorxmaz bir insan imiş.

Ş.Şamioğlu vurğulayır ki, ikinci epizodda təsvir olunan hadisələr məzmunca və dastanlara məxsus elementlərlə nisbətən daha zəngindir. Koroğlu burada həm qəhrəman, həm də aşiq kimi təsvir olunmuşdur. Bu, dastandakı Koroğluya aid cizgilərdir: “Koroğlunun atını oğurlayırlar. O, sazını götürüb atın sorağı ilə şəhərə gedir. Eşidir ki, at paşanın tövləsindədir. Aşiq libasında xeyli oxuyur, paşanı tərif edir. Axırda bir hiylə ilə özünü atın yanına verir, paşanın icazəsi ilə ata minir. At da Koroğlunu tanıyır. Koroğlu ayağını üzəngiyə qoyan kimi, at az qala qanad açıb oradan uzaqlaşır. Şübhəsiz ki, “Kavkaz” qəzetində dərc olunan bu rəvayət ağzılarda dolayan minlərlə söyləmədən biridir və o, Koroğluya olan el məhəbbətindən qaynaqlanıb. Təsadüfi deyil ki, A.Vişeslavitseva yazını aşağıdakı cümlələrlə tamamlamışdır: “Asiya şairlərinin söyləmələri bitməz-tükənməz olduğu kimi, Koroğlu macəralarının da sonu yoxdur” (Vişeslavitseva, 1846).

Qeyd edək ki, A.Vişeslavitsevanın məqaləsində olduğu kimi, Frederix Duboys de Montperunun (Frederic Dubois de Montpereux, 1798-1850) “Səyahətnaməsi”ndə (Montpereux, 1839) də, Koroğlu “Qara-oğlu” kimi verilmişdir. “Koroğlu”nun Azərbaycanda yayılmış və çap olunmuş variantları içərisində də Qara-oğlu adına təsadüf edilir. 1977-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dastanları” (Toplayıb nəşrə hazırlayanı Azad Nəbiyevdir) kitabında “Qara-oğlu” adlı dastan da verilmişdir. Bu dastan 1976-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin folklor ekspedisiyası zamanı Dəvəçi rayonunda Aşiq Orucdan toplanmışdır.

Bəzi tədqiqatçılar Koroğlunun Qara-oğlu adlandırılmasında Koroğlu-Oğuz Xaqan paralelliyinin təzahürünü görmüş və bununla da “Koroğlu” dastanının formalaşmasında Oğuznamə motivlərinin böyük rol oynadığını vurğulamışlar (Balakışiyev, 2005, s.38). Bəzən Qıratın Qara at adlanması faktları da məlumdur. Hətta akademik Nizami Cəfərov “Qara at”ı “Qırat”ın daha qədim, arxaik variantı hesab etmişdir: “Qırat” sözünün müxtəlif etimologiyaları verilmişsə də, fikrimizcə, bu adın “Qara at” (Tobol tatarlarından V.Radlovun topladığı bir əfsanədə Koroğlunun - korun oğlunun atı “Qara at”dır) adından törəməsi daha çox özünü doğruldur” (Cəfərov, 1999, p. 148).

“Qara-oğlu” dastanındakı nəğmələrin süjet xətti ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” eposlarının süjet xətləri arasında oxşarlıqlar var. Belə ki, “Qara-oğlu” dastanında bir sülalənin başçısı Qara xan, “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə Bayındır xandır. “Qara-oğlu” dastanındakı Kəlləgözü dünyaya gətirən pis davranışlı Kuzə xatundur, “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə Təpəgözün dünyaya gəlməsində Sarı Çoban günahkardır. Kuzə xatun “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı pərinin epos düşüncəsinə transformasiyasıdır (Əliyev, 2008, p. 76).

“Qara-oğlu” dastanındakı Qor at (“Koroğlu”da Qırat), Ağbulaq (“Koroğlu”da Qoşabulaq), qəhrəmanın atasının gözlərinin açılmasına əsəti köpüyün - bu bulağın suyunun dərman olması, atanın bulağın suyunu içə bilməməsi, ona görə də vəfat etməsi, qəhrəmanların adı arasında müəyyən oxşarlıqların olması kimi epizodlar “Koroğlu” dastanı ilə səsləşir. Ancaq bu oxşarlıqlara baxmayaraq, “Qara-oğlu”nun süjet və dili “Kitabi-Dədə Qorqud”a daha yaxındır, “Koroğlu”nun süjetindən qədimdir.

“Koroğlu” eposunun gözəl məziyyətlərindən biri də onun beynəlmiləl xarakterə malik olmasıdır. Buna görə də, bütün xalqlar kimi, qardaş gürcü xalqı da onu məhəbbətlə sevir. Hələ 1847-ci ildə

milliyyətə gürcü əsilli Xristafor Cəlalov da Koroğlu mövzusunə müraciət etmiş və o, bu barədə öz fikirlərini yazıb “Koroğlu” başlığı ilə “Kavkaz” qəzetində dərc etdirmişdir: “Asiyada aşıqlar tarixçilərin yerini tutmaqla, hamının hörmət və rəğbətini qazanmışlar. Belə şairlərin sırasında demək olar ki, birinci yeri hazırkı dövrdə hamı tərəfindən oxunan, hərarətli hisslər və yüksək ideallarla dolu qoşmaları olan Koroğlu tutur” (Djalalov, 1847). Xristafor Cəlalov həmin məqalədə daha sonra yazmışdır: “Xalq (gürcü xalqı. - M.Ç.) arasında Koroğlunun həyatına dair külli miqdarda gözəl, xoşagələn əfsanə və hekayələr gəzir. Onun igidliyi səyyar gürcü aşıqlarının ən sevimli mahnı və rəvayətlərini təşkil edir” (Çobanov, 1972).

“Kavkaz” qəzetinin 1853-cü il 53-54-cü saylarında dərc olunmuş “Qafqazın köhnə sakininin qeydləri” adlı məqalədə isə göstərilir ki, yerli aşıqlar Koroğlunun həyatını və onun Kaflanqdan tutmuş Tiflisə qədər olan yerlərdə göstərdiyi misilsiz igidlikləri mahnılarda tərənnüm edirlər: “Koroğlu haqqında rəvayətlər gürcü yazılı ədəbiyyatına yol tapana qədər, şübhəsiz ki, əhali arasında uzun müddət şifahi şəkildə yayılıb, adamlarda bədii zövqün formalaşmasında müstəsna rol oynayıb”. “Kavkaz” qəzetinin 1853-cü ildə işıq üzü görmüş 51-ci nömrəsində dərc olunmuş “Из записок кавказского старожилы, селение Огруджа, замок Кер-оглы” sərlövhəli məqalədə, həmçinin P.Krasnovun “Kavkaz” qəzetinin 1903-cü ildə nəşr olunmuş 17-ci nömrəsində “Кавказские заметки и легенда о Кер-оглы”, “Русский инвалид” (1813-1917) qəzetinin 1903-cü ildə çap olunmuş 5-ci nömrəsində “Кер-оглы и Керем”, K.Qorbunovanın “Живописная Россия” (1901-1905) jurnalının 1903-cü ildə işıq üzü görmüş 148-ci nömrəsində dərc olunmuş “Замок Кер-оглы из грузинских легенд” və s. məqalələrdə də Koroğlu haqqında məlumatlar verilmişdir.

1881-1915-ci illərdə “Кавказский учебный округ” tərəfindən Tiflisdə nəşr olunmuş “SMOMPK” - “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” (“Qafqaz ərazisi və tayfalarının təsvirinə aid materiallar məcmuəsi”) adlı məcmuənin səhifələrində də Azərbaycan və gürcü ziyalıları tərəfindən toplanmış “Koroğlu” rəvayətlərinə də rast gəlirik. Həmin yazılar içərisində Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının məzunu və əslən Qarayazının Kosalı kəndindən olan müəllim, şair Mirzə Mehdi Vəlizadənin SMOMPK - “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” (“Qafqaz ərazisi və tayfalarının təsvirinə aid materiallar məcmuəsi”) adlı məcmuənin 1890-cı ildə nəşr olunmuş 9-cu buraxılışında “Предание о разбойнике Кер-оглы” (“Qaçaq Koroğlu haqqında rəvayət”) başlıqlı məqaləsi diqqəti daha çox cəlb edir. Maraqlıdır ki, toplayıcı-müəllif hər şeydən öncə, Koroğlu nəğmələrini orijinalda təqdim etməyi zəruri saymış, sonra isə onların rus dilinə tərcümələrini vermişdir. Bu nəğmələrin xalq içərisində geniş vüsət almasından danışan M.M.Vəlizadə yazmışdır: “Zaqafqaziya tatarları (türkləri-M.Ç.) bilavasitə yaradıcısı saydıqları Koroğlunun nəğmələrini böyük həvəslə oxuyurlar. Xalq aşıqları (nəğməkarları) balalaykanın (sazın-M.Ç.) müşayiəti ilə Koroğlunun həmin nəğmələri hansı şəraitdə qoşduğunu ətraflı təsvir edirlər. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, Koroğluya aid edilən bir çox nəğmələrin yaranması qaranlıq və müəmmalı qalmaqdadır. Şübhəsiz ki, öz qaynaqlarına görə bu nəğmələr xalqa aiddir - çünki hər şeydən öncə, onlarda tamamilə xalqın rəngarəng düşüncə tərzini aydın şəkildə öz ifadəsini tapmışdır” (Velizade, 1890, p. 121). Öz yazısında “Koroğlu” dastanının bir neçə versiyası olduğunu vurğulayan M.M.Vəlizadə dastanın Azərbaycan versiyalarından fərqli olaraq, Acar və Kartli versiyalarında Koroğlunun əsasən Trialet dağlarında məskən saldığını qeyd etmişdir (Velizade, 1890, p.122).

XIX əsrin sonlarında Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının tələbəsi G.Şamilovun qələmə alaraq 1881-ci ildən Tiflisdə nəşr olunan SMOMPK - “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” (“Qafqaz ərazisi və tayfalarının təsvirinə aid materiallar məcmuəsi”) adlı məcmuənin 1898-ci ildə çap olunmuş 24-cü buraxılışında “Gürcü əfsanə və nağılları” seriyasından dərc etdirdiyi “Koroğlu” sərlövhəli yazısında dastandan müəyyən kiçik parçalar da verilmişdir. Həmin bu nümunədə (“Кер-оглы”, “Грузинские предания и сказки”. “SMOMPK”, 1898, вып. XXIV, p. 82.) qeyd edildiyi kimi “...heç bir məqsədi, ictimai dünyagörüşü olmadan igidliyə girişən və “yarımvəhşi həyat sürən” Koroğlu surəti” (Fərhadov, 1968, p. 50) canlandırılmışdır.

“Koroğlu” dastanının London - Aleksandr Leonardoviç Xodzko (Alexander Chodzko, 1804-1891) nəşrinin (Chodzko, 1842) rusçaya tərcüməsi və çapı isə “Koroğlu” dastanının nəşrində əvəzsiz xidmətləri olmuş S.S.Pennin adı ilə bağlıdır. O, A.L.Xodzkonun nəşrini rus dilinə tərcümə edərək, onu əvvəlcə 1856-cı ildə Tiflisdə “Kavkaz” qəzetinin 21-24, 26, 27, 30, 34, 36-42-ci saylarında dərc etdirmiş (Penn, 1856), sonra isə “Кер-оглы, восточный поэт-наездник” (“Koroğlu - Şərqi basqınçı şairi”) adı ilə Tiflisdə kitab şəklində çap etdirmiş, S.S.Penn bununla da, eposun rusdilli oxucular arasında böyük auditoriya və geniş şöhrət qazanmasına zəmin yaratmış, əvvəlki illərdəki zəif və təhrif olunmuş variantları unutturmuşdur. Bundan sonra dastanın bir sıra qol, epizod və nəğmələri müxtəlif peşə sahibləri - müəllim, tələbə, etnoqraf, şərqsünas və b. tərəfindən toplanaraq ayrı-ayrı mətbuat səhi-fələrində dərc olunmuşdur (Əfəndiyev, 1958; Sadıqov, 1959).

Professor İsrail Abbaslı haqlı olaraq yazır ki, S.S.Penn Tiflis ədəbi mühiti ilə, eləcə də “Koroğlu” eposu ilə yaxından tanış idi. O, Tiflis ədəbi mühitində adi hal sayılan bir çox aşiq-saz-söz məclislərinin iştirakçısı olmuş, burada xalq qəhrəmanının şərinə qoşulmuş dastan və nəğmələrə dəfələrlə qulaq as-mışdı (Abbaslı, 2005, pp. 4-46).

S.Penn 1856-cı ildə öz tərcüməsinə yazmış olduğu “Mütərcimdən” başlıqlı müqəddimədə A.L.Xod-zkonun əməyini yüksək qiymətləndirmiş və qeyd etmişdir ki, Koroğluya məxsus improvizasiyalar Qafqazda yerli sazandaların (yaxud sazəndələrin), xalq nəğməkarlarının, el-el, oba-oba, diyar-diyar gəzən el aşıqlarının ifasında tez-tez səsləndirilməkdədir. Həmin nəğmələr bu gün də müğənnilərin di-lindən düşmədiyi halda, təəssüflər olsun ki, bu günədək bütövlükdə toplanmamış və rus dilində çap olunmamışdır. İstisna kimi bir neçə cılız hekayətə oxşar parçaları göstərmək olar ki, burada Şərq ori-jinallığı, xalq dili və ruhu saxlanılmayıb, itirilmişdir.

Kitabda təqdim edilən improvizasiyalar məşhur şərqsünas alim Aleksandr Xodzkonun Şərqə sə-yahəti və onun burada keçirdiyi 13 il müddətində türk dilində yerli xalqdan topladığı və hər biri müx-təlif dövrlərə aid olan yerli rəvayətlərdir. “A.L.Xodzko kimi nüfuzlu şərqsünasın şəxsiyyəti, habelə mə-nim bilavasitə koroğluxanları dinləmək imkanı əldə etməyim belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bu toplama işini qüsurlu improvizasiya kimi qəbul etmək doğru olmaz” (Abbaslı, 2001, pp. 80-96). Ma-raqlıdır ki, tədqiqatçı ön sözündə “koroğluxan” sözünü işlədir ki, bu ifadənin ikinci hissəsini təşkil edən “xan” sözü eynən “qəzəlxan” ifadəsindəki mənanı ifadə edir və bir növ ana dilimizdəki “-çı” (-çi, -çu, -çü) şəkilçisi ilə üst-üstə düşür, yəni “koroğluçu”, “koroğluçu aşiq”. Bu isə o deməkdir ki, Qırğızıstanda xüsusi mənəşçilər olduğu kimi, Azərbaycanda da bir vaxtlar xüsusi koroğluçular olmuşlar.

S.S.Penn də A.L.Xodzkonun fikrinə qoşulmuş, dastanının yaranma tarixini XVII əsrin ikinci yarısı ilə bağlamış, Koroğlunun Təkə boyuna mənsub bir türkmən və əslən Şimali Xorasanlı olduğunu qəbul etmiş, onun Cənubi Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda yaşaması və II Abbas zamanında (1617-1648) əsasən Xoy-Ərzurum yolu üzərində soyğunçuluq edən bir quldur-şair olması fikrini dəstəkləmişdir (Abbaslı, 2002, pp. 10-72).

Burada bir maraqlı fakta diqqət çəkmək də tam yerinə düşər ki, eposun S.S.Penn tərəfindən dərc edilməsindən bir müddət sonra dastanın güney variantı 10 nəfərdən artıq müxtəlif gürcü tərcüməçilər tərəfindən sərbəst şəkildə gürcü dilinə çevrilərək bir neçə dəfə çap edilmişdir. Təkcə S.Diel A.L.Xodzko nəşrinin ilk üç məclisini gürcü dilinə çevirərək, 3 dəfə çap etdirmişdir. Belə ki, o, ilk dəfə 1872-ci ildə “Tsiskari” jurnalının № 2-ci sayında (pp. 95-107) nəşr etdirdiyi variantı əsas götürərək, onun üzərində yenidən işləmiş və daha iki dəfə ayrı-ayrı illərdə - 1887 və 1908-ci illərdə “Məşhur aşiq və görkəmli qəhrəman Koroğlu” adı ilə çap etdirmişdir. Bundan sonra dastan gürcülər içərisində daha da geniş yayılmış və daha da çox sevilməyə başlamışdır.

Əlbəttə, gürcü xalqının nümayəndələri S.Dielidən əvvəl də “Koroğlu” ilə tanış idilər. Axı, Tiflisdə və ətraf bölgələrdə yaşayan gürcülərin, eləcə də, digər millətlərin nümayəndələrinin hamısı, demək olar ki, öz ana dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilini də dərinlən bilirdi. Çünki həmin dövrdə Azərbaycan türkcəsi bütün Qafqazda ümumişlək bir dil idi, üstəlik də Azərbaycan dilində qoşub yaradan çox sayda gürcü aşığı fəaliyyət göstərirdi (Gadjiev, 1984, pp. 11-12).

Doğrudur, S.S.Penndən daha əvvəl də Koroğlu mövzusunə müraciət olunmuş, bu barədə 1847-ci ildə “Kavkaz” qəzetinin səhifələrində bir neçə məqalə dərc etdirmişdir. Lakin S.Pennin gürcü tədqiqatçılarına böyük təkan verdiyi danılmaz faktdır. Onun və S.Dielinin ardınca David Givişvilinin dastanı ayrı-ayrı vaxtlarda, daha dəqiq desək, 1887-ci ildə “Qaçaq Koroğlu”, 1891, 1911 və 1912-ci illərdə isə “Koroğlu” adı ilə Tiflisdə “Nadejda” mətbəəsində ayrı-ayrılıqda dörd kitab şəklində dərc edilməsi deyilənlərə ən gözəl sübutdur (Çobanov, 1972).

Nəsr hissəsi əvvəlcədən gürcü aşığı Zulalasaqen və Camalasaqen tərəfindən gürcü dilinə tərcümə olunmuş “Koroğlu” dastanının, şeir hissəsini əsas formanı saxlamaqla gürcü dilinə çevirmiş David Givişvili mətni çapa hazırlayarkən Aşıq Zülali, Aşıq Camali və Y.Stepanovdan əldə etdiyi materiallardan da faydalanmışdır.

Ədəbiyyatşünas Həmid Vəliyev D.Givişvilinin “Koroğlu”sunu dastanın Azərbaycan dilindəki variantı ilə tutuşduraraq belə bir qənaətə gəlib ki, D.Givişvili Koroğlu haqqında rəvayətlərə yaradıcı şəkildə yanaşmış, dastanın nəsr hissələrini şeirin onaltılıq ölçüsündə nəzmə çəkib, şeir hissələrinin isə əsas formasını saxlayıb. Lakin bununla belə müəllif kitabların üzərində Azərbaycan dilindən tərcümə edildiyini göstərmiş. D.Givişvili kitabda əsəri tərcümə etdiyini yazmasaydı belə, öz nəşrində yeni səhnələr təsvir edərək, əlavə personajlara yer ayırmaqla orijinal bir əsər yaratmasına baxmayaraq, onun iqtibas edildiyi ilk baxışdan nəzərə çarpır. Gürcü variantında Koroğlunun Qıratdan başqa adı yoxdur. Qıratın doğulması da tamam başqa cür təsvir olunur. Maraqlıdır ki, dastanın Azərbaycan dilindəki bəzi variantlarında da əvvəlcə Qırat doğulur, Dürat isə Qıratla Ərəb atın cütləşməsindən əmələ gəlir. A.L.Xodzko tərəfindən toplanmış 1842-ci ildə ingilis dilində nəşr edilən 13 məclisdən ibarət variantda da məhz belədir. Ancaq 1936-cı ildə Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan və 1937-ci ildə Qazaxlı Aşıq Əlidən toplanaraq nəşr olunmuş variantda isə dəryadan iki aygır çıxdığı və iki madyana yaxınlaşdıqları, vaxt tamam olandan sonra isə Qıratla Düratın doğulduğu qeyd edilir. Bununla belə, deməliyik ki, kitabların titullarında səhifələrindəki “tatarecadan (azərbaycancadan-M.Ç.) tərcümə olunub şeirə çevrilmişdir” - qeydləri də təsdiq edir ki, D.Givişvili nəşrinin əsasını məhz elə Azərbaycan “Koroğlu”su təşkil edir.

Görkəmli folklorşünas alim Mürsəl Həkimov yazır: “Koroğlu şeirləri xalqın istək-arzusuna daha çox uyğun olduğundan aşığı onu Azərbaycanın bütün oba-oymaqlarında, toy-bayramlarında o qədər yayıblar ki, XVII əsrdən başlayaraq Azərbaycanla ticarət əlaqəsində olan digər xalqların tacirləri, səyyahları, tarixçiləri, etnoqrafları, demokratik fikirlə zəhmətkeşləri də “Koroğlu”nun şeirlərini, qollarını toplayıb, özləri ilə vətənlərinə aparıb, onu səyyah mövzulu dastanlar sırasına salıblar”.

Bildiyimiz kimi, “Koroğlu” eposunun Paris və Tiflis nüsxələri adları ilə tanınan iki əlyazması hələ ki, ən qədim əlyazma nüsxələri hesab olunur. Paris nüsxəsi on üç məclisdən ibarətdir və Paris Milli Kitabxanasında qorunur (Koroğlu, 2005, p. 6, p. 13).

“Koroğlu” dastanının XIX əsrin ortalarına aid edilən, Təbrizdə yazıya alınmış Tiflis nüsxəsi isə həcm və məzmun etibarilə daha geniş süjeti əhatə edir, 384 vərəq (768 səhifə), 28 məclisdən (Paris nüsxəsində olduğu kimi, burada da qollara “məclis” deyilir) ibarətdir (Bizcə, həmin qolların hər birini dastançı aşığı ayrı-ayrı məclislərdə söylədiklərini nəzərə alaraq, hər biri ayrıca “məclis” adlandırılmışdır.). Tiflis əlyazması genişliyi ilə yanaşı, həmçinin, bizə bütöv şəkildə gəlib çatan yeganə əlyazmadır. Bu əlyazma haqqında ilk dəfə gürcü tədqiqatçısı Lia Çlaidze 1967-ci ildə məlumat vermişdir (Çlaidze, 1967, p. 191). O, həmin unikal nüsxəni Tiflisdəki akademik K.Kekelidze adına Gürcüstan Milli Əlyazmaları İnstitutundan tapdığını və hazırda da orada xüsusi fondada qorunduğunu bildirmişdir. O, sonralar da tədqiqatını davam etdirmiş, 1978-ci ildə Gürcüstan Elmlər Akademiyasının akademik Q.V.Sereteli adına Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi şurasının qərarı ilə “Meçniereba” nəşriyyatında “ქოროღლის ეპოსის ქართული ვერსია” - “Грузинская версия эпоса “Кер-оглы” (“Koroğlu” eposunun gürcü versiyası)” adlı kitabını - gürcü və rus dillərində çap etdirmişdir. L.Q.Çlaidzenin əşkara çıxartdığı həmin nüsxə sonralar azərbaycanlı alimlər Xalq Koroğlu, Fərhad Fərhadov, Dilarə Əliyeva, Mədəd Çobanov, Hüseyn İsmayılov, Füzuli Bayat, Elnarə Tofiqqızı və b. tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Alimlərin ortaq fikrinə görə, “Koroğlu” dastanının ən orijinal variantı hesab olunan bu

əlyazma dil və üslub baxımından eposun Azərbaycan versiyasına aiddir. Ayrı-ayrı vərəqlərində istifadə olunun kağız möhürlər - su işarələri əlyazmanın 1856-cı ildə yazıldığına işarə edir. Əlyazmanın quruluşuna, stilinə və dilin özəlliklərinə diqqət yetirdikdə isə mətnin nəinki ən azı daha 100 il əvvəl yazıldığı təxmin edilir, hətta XVIII əsrin birinci yarısından da əvvəl yazılmış, lakin günümüzdə gəlib çatmayan əlyazmadan sadəcə 1856-cı ildə köçürüldüyünü aydın görürük. Məclis başlıqları farsca verilmiş bu nüsxənin dili şifahi üslubdan daha çox yazılı üsluba yaxındır. Eyni zamanda, bu nüsxə dastanın şifahi-dən yazılıya çevrilmə prosesində nə dərəcədə dəyişdiyini göstərmək üçün də önəmlidir. Əlyazma 2005-ci ildə Bakıda “Təbriz nüsxəsi” adı altında nəşr edilmişdir. Paris nüsxəsindən fərqli olaraq, Tiflis nüsxəsinin sonunda xəttatın adı, toplayıcısı, yayılma tarixi göstərilməmişdir. Hər iki nüsxə təxminən eyni vaxtda Təbriz aşiq mühiti əsasında qeydə alınsa da, hər iki nüsxədə tamamilə eyni olan və bir-birinə bənzəyən, kifayət qədər fərqli epizodlar, süjetlər və qollar vardır.

Oxşar epizodlara misal olaraq, Eyvazın Koroğludan inciməsini, Koroğlunun İran şahı II Şah Abbasla düşmən olmasını, Firəngin oğlu ilə, sonra da Nigarın qardaşı ilə döyüşməsinə, Qıratın ölməsini, İsfahana yola düşərkən ahıl çağında öldürülməsini və s. göstərə bilərik.

Nüsxələr arasında mövcud olan fərqli epizodlara isə bunları misal göstərə bilərik: Paris nüsxəsində biz dəlillərə aid xüsusi qollara rast gəlmirik. Eləcə də, Abdal Paşa, Rüstəm Paşa, Məcid Ağa, Qədir ağa, Xurşid xanım, Məhbub, Musabalı və digər bu kimi obrazlar Paris nüsxəsində iştirak etmir. Tiflis nüsxəsində nağıl elementləri, eşq-məhəbbət motivləri daha çox müşahidə olunur. Qıratı qaçıran Həməzə tam mənfi obraz kimi təqdim edilir. Koroğlu Qıratı almağa gələndə ona yardım etməsi burada təsvir edilmir. Daha bir fərq isə ondadır ki, Paris nüsxəsində Koroğlunun doğulması məsələsinə diqqət yetirilmir və bu haqda məlumat verilmir. Lakin Tiflis nüsxəsində Koroğlunun doğulması və ona ad qoyulması haqqında ayrıca qol mövcuddur. Koroğlunun adını isə ayrı-ayrı dastanlarda rast gəldiyimiz kimi bir el ağsaqqalı qoyur.

Bir şeyi də vurğulaya bilərik ki, Tiflis nüsxəsində, əsasən də şeirlərdə, Koroğlunun “Xan Koroğlu” kimi də adlandırıldığını görürük ki, bu da eposda daha qədim tarixi qatdan gələn fərqli bir mənə kimi başa düşülür:

Səhl sanmun eşq odunu, iyidlər,
Aşiq olan Məcnun kimi çöl gəzər,
Xan Koroğlu gecə-gündüz ha deyər,
Mənim yarım ala gözlü Ceyrandır.

Və yaxud:

Xan Koroğlum bu nə sözdür, deyirsən?

Dağıstana yalqız səfər eyləmə!

Dəliləri gözü yaşlı qoyursan,

Dağıstana yalqız səfər eyləmə! (Balakışiyev, 2005, p. 15).

Tiflis əlyazmasında Paris nüsxəsindən və digər nəşrlərdən fərqli olaraq Koroğlu yüksək zümrənin nümayəndəsidir, yəni zəngin bir bəy oğludur.

İstər, A.L.Xodzko nəşrinin ilk üç məclisinin S.Dieli tərəfindən gürcücəyə çevirilib 1887-ci ildə çap olunması, istər David Givişvilinin Azərbaycan aşiqlərindən eşitdiyi “Koroğlu” qollarını nəzmə çək-məsi, istərsə də, Gürcüstanda “Koroğlu”nun çoxsaylı gürcü variantlarının yaranması və eləcə də, nəşr olunaraq yayılması, bütün bunlar gürcü xalqının Azərbaycan xalqına və Azərbaycanın məşhur xalq qəhrəmanına böyük rəğbətinin təzahürü və göstəricidir. Eyni zamanda, “Koroğlu” dastanının çoxsaylı gürcü variantlarından başqa, Azərbaycan variantlarının da bəzi qollarının Gürcüstan ərazisindən toplanması bu dastanın yaranma arealı kimi Gürcüstanın da mühüm yer tutduğunu bir daha sübut edir.

Bildiyimiz kimi, qaçaqçılıq XVIII-XIX əsrlərdə çara qarşı mübarizənin formalarından biri kimi Cənubi Qafqazda, Rusiyada və digər ərazilərdə geniş yayılmışdı. Bu hərəkət yazıçılara, o cümlədən gürcü ədiblərinə də yeni mövzu vermişdir. Dastan qəhrəmanları Koroğlu, Qaçaq Kərəm, Qaçaq Nəbi, Qaçaq Aslan, Mehralı bəy və onların onlarla silahdaşlarının şərəfinə qoşulmuş qoçaqlamalar, yüzlərlə

mahnılar, nəğmələr, şeirlər, bayatılar, qoşmalar, gəraylılar, onlarla dastanlar, söyləncələr gürcülər arasında da geniş yayılmış, həmin dastanların, qoşaqlamaların, söyləncələrin gürcü variantları yaranmış və bu, gürcü şifahi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, gürcü yazılı ədəbiyyatında da öz bədii əksini tapmışdır. Gürcü ədəbləri Azərbaycan qaçaqçılıq hərəkatını xüsusi diqqətlə izləmiş, öz ədəbiyyatlarını qəhrəmanlıq mövzusunda yazdıqları əsərlərlə zənginləşdirmişlər.

Azərbaycan folklorunda olduğu kimi, gürcü folklorunda da mövcud “Koroğlu” dastanındakı şeirlərdən başqa, ona həsr olunmuş yüzlərlə şeirlər, nəğmələr var ki, onların müəllifi real Koroğlular yox, yüzilliklər boyu yazıb-yaradan aşığıların cəmi - mifik Koroğludur. Bu faktın özü göstərir ki, Koroğlu yalnız dastan qəhrəmanı deyil, bədii xalqiliyin gücü və sövqü ilə dastandan çıxıb, xalqın sevimli qəhrəman obrazı kimi aşiq sənətinin inkişafında, poetik rəngarəngliyində, həm lirik, həm də epik səciyyə əldə etməsində çox ciddi və əhəmiyyətli rol oynayıb.

Filologiya elmləri doktoru Dilarə xanım Əliyeva yazır ki, Azərbaycan folklorunun şah əsəri olan “Koroğlu” dastanı bir çox xalqların, o cümlədən, qonşu gürcü xalqının da sevə-sevə dinlədiyi, məhəbbətlə qoruyub-saxladığı xalq yaradıcılığı nümunələrindəndir. Gürcü ədəbiyyatının XVIII-XIX əsrlərə aid şifahi və yazılı mənbələrində Koroğlu qoşmalarına tez-tez rast gəlmək mümkündür. Gürcüstan Elmlər Akademiyası akademik K.Kekelidze adına Gürcüstan Milli Əlyazmaları İnstitutunun fondlarında saxlanılan gürcü xalq şairlərinin, xalq müğənnilərinin repertuarından ibarət dəftərlərdə çoxlu sayda “Koroğlu” qoşmaları vardır. Bu da hələ o dövrlərdə dastanın gürcü xalqı arasında geniş yayıldığını göstərir. Bu qoşmaların bir qismi vaxtında məşhur koroğluşünaslara təqdim edilmiş və dastanın müxtəlif çaplarının əlavə hissəsində nəşr edilmişdir. Həmin qoşmalardan bəzi nümunələr isə D.Əliyevanın 1958-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri” adlı monoqrafiyasında da verilmişdir.

“Koroğlu”nun Gürcüstanda geniş yayılmasının və onun çoxsaylı gürcü versiyalarının yaradılmasının başlıca səbəblərindən birini hadisələrin məhz bu ətrafda cərəyan etməsi ilə, digərini isə dastanın Azərbaycan versiyasının və bunun tərcümələrinin XIX əsr Tiflis mətbuatında tez-tez dərc edilməsi ilə əlaqələndirən Dilarə Əliyeva daha sonra yazır ki, gürcülər “Koroğlu” dastanını sevə-sevə dinlədikləri kimi, onun özlərinə məxsus versiyalarını, variantlarını da yaratmışlar. Gürcüstanın Acara, Mesxeti, Kaxeti və başqa yerlərində toplanmış “Koroğlu”nun gürcü dilində iyirmiye qədər versiyası məlumdur. Bunlardan on ikisi ayrıca kitab şəklində çap edilmişdir. Gürcü folklorçularının fikrincə, bu versiyalar, əsasən, Gürcüstanın Azərbaycanla yaxın qonşuluqda yerləşən rayonlarında yaranmışdır. Versiyaların əksəriyyəti qısa olub, dastanın müəyyən bir fraqmentini, hadisəsini nağıl edir və ancaq nəsr hissəsindən ibarətdir (Əliyeva, 1981, pp. 89-101).

Koroğlu haqqındakı söyləmələrin gürcülərin də dilində əzbər olmasında, dastanın bütövlükdə və ayrı-ayrı qollarının gürcü dilində çap olunmasında, şübhəsiz ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Borçalı faktoru mühüm rol oynayır. Gürcülərin Borçalı türkləri ilə birgə yaşamaları, onların məişət yaxınlığı, həm də qarşılıqlı ədəbi təsir prosesinə xüsusi yardımçı olub. Koroğlunun Gürcüstan - Tiflisə, Batuma, Kaxetə, Qocor yaylasına, Trialetiye səfərlərini yada salaraq, dastanın Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar arasında yayılmış və dastana salınmış qollarını, eləcə də dastanın gürcü variantlarını xatırlayaq: Dastanın qəhrəmanı Koroğlu, sözün əsil mənasında, xalq qəhrəmanıdır. O, sadəcə cəngavərlik xatirinə qəhrəmanlıqlar göstərmir. Milliyyətindən asılı olmayaraq bütün yoxsulların, əzilən kütlələrin dostu, varlıların, sultanların, paşaların, xalqın hesabına yaşayanların düşmənidir. Dastan boyu düşməne qəzəb, nifrət hissi qırmızı xətlə keçir.

Dastanın gürcü, türk, türkmən versiyalarının olması da göstərir ki, “Koroğlu” xalqlar arasında ən geniş yayılmış dastan və ya nağıllardan biridir. Dastan həm də süjetlərin zənginliyi və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu orijinallıq dastanın süjet xəttində də görünür.

Dastanda təqdim olunan improvizasiyaların türk dilində yerli xalqlardan toplanan rəvayətlər olduğunu qeyd edən görkəmli tədqiqatçı-alim Dilarə Əliyeva da “Koroğlunun rəvayət və sərgüzeştlərinin

gürcü xalqı içərisində yayılması, gürcü xalqının iştirakçısı olduğu saz-söz məclisində özünə əsaslı yer tapması” qənaətinə gəlmişdir (Alieva, 1958, p. 57).

“Koroğlu”nun akademik nəşrinin qolları içərisində ayrıca Gürcüstan qolu olmasa da, bəzi variantlarda buna rast gəlmək mümkündür. Professor Bəhlul Abdulla əlyazması inventarına əsaslanaraq (Əlyazma, inv. №1014) Gürcüstan səfərinin olduğunu qeyd edir və bu səfərdən bəzi yerlərə istinadlar edir. Onun yazdığına görə, bu qolu söyləyən Quba rayonundan Aşıq Behbud Əsəd oğlu, toplayanları isə Teymurxanlı və Əhməd Çələbizadədir. Bu qol 1936-cı ildə toplanıb, 11 səhifədən ibarətdir, latın qrafikasında yazılıb (Abdulla, 2005, p. 497). Bu cəhətdən bu qolu orijinal hesab etmək olar. Həm də digər qollardan fərqli olaraq, bu qol başqa bir bölgəyə səfərdən ibarətdir. Bu bölgə Gürcüstandır. Ola bilməzdi ki, Gürcüstan ətrafında baş verən hadisələrdə bu coğrafiya, yaxud buradan olan insanlar iştirak etməsin. Bu qolda qeyd olunur ki, Koroğlunun aşığı Aşıq Cünun hər yeri gəzib dolaşır, harda bir igid görürdüsə, onun xəbərini Koroğluya gətirirdi. Koroğlu isə gedib onları gətirərək Çənlibeldə toplayırdı. Bir gün Cünun gəlib Gürcüstana çıxır və burada Hürü xanım adlı bir gözəli görür. Bu gözəl əmisi oğlu Bolu bəyin göbəkkəsmə nişanlısı olur. Hürü xanım Koroğlunun aşığı Cünunun burada olmasından xəbər tutur və onu öz yanına çağırtdıraraq, ondan Koroğlunun necə adam olması barədə soruşur. Cünun isə Koroğlunu şeirlə tərif edir. Bu zaman Hürüyə xəbər gəlir ki, Bolu bəy deyir ki, toya hazırlaşsın. Hürü də ona xəbər göndərir ki, sən ancaq Gürcüstanda “mənəm-mənəm” deyib gəzirsən, “ya Koroğlunun başını gətir, ya da məndən əl çək”. Buradan görünür ki, Hürü Bolu bəyə getmək istəmir, buna görə də onu Koroğluya tərəf yönləndirir. Bolu bəy qoşun çəkərək Koroğlunun üstünə gedir. Həmin gün Koroğlu da Daşqalada qarovulda idi, qoşunu görən kimi təəccüblənir. Dəlilərinə xəbər etmir ki, onun qorxdığını fikirləşərlər. Odur ki, paltarını dəyişib dilənçi libası ilə qoşunun içinə girir. Bu zaman Koroğlunun yanında olan Mehtər onu tanıyır, Bolu bəyə onun Koroğlu olduğunu deyir. Bolu bəy buna əvvəl inanmasa da, sonra qollarını bağlayır. Koroğlu isə özünün Koroğlu deyil, Rövşən olduğunu deyir və bununla həm də yalan danışmır. Bolu bəy ona inanıb buraxır və Çənlibelə göndərir ki, Koroğludan xəbər gətirsin. Koroğlu Çənlibelə gəlib vəziyyəti dəlilərinə danışır və onların döyüşə hazır olmasını istəyir. Dəlilər hazırlanıb Bolu bəylə döyüşə gedirlər. Bolu bəyin qoşunu məğlub olur, Koroğlu onu öldürmək istəyərkən Bolu bəy yalvarır ki, əmim qızı Hürünü istəyirəm, vermirlər, ona görə də səni köməyə çağırıram. Koroğlu ona inanır, onlarla birgə Gürcüstana yollanır. Yolda Bolu bəy Koroğlunu yaralayıb qollarını bağladır. Bir qədər getdikdən sonra Koroğlu yolda dostu bəzircana rast gələrkən, qolları bağlı gizli şəkildə öldürülməyə aparılmasını ona şeirlə başa salır. Əvvəl sövdəgərlər inanmır, elə bilir Koroğlu dəli olub, onu pırə aparırlar. Eyvazın adı çəkiləndə vəziyyəti başa düşür ki, Koroğlu ondan kömək umur, bu vəziyyətinin dəlilərinə çatdırılmasını istəyir. Bolu Koroğlunu Gürcüstana gətirir. Burada paşalar yığışıb deyirlər ki, Koroğlu indiyədək çox kef çəkib, indi quyuya salaq ki, yeyib-içdiyi burnundan gəlsin. Əhvalatı bilən Hürü xanım quyunun başına gəlir və aralarında deyişmə olur. Hürü xanım qızların köməyi ilə Koroğlunu quyudan çıxarır, sövdəgər isə Çənlibelə xəbər gətirən kimi Xan Eyvaz Qırata ox, yay yükləyir, özü isə Ərəb atı minərək Gürcüstana yola düşür və Hürü olan imarətin qarşısında Koroğlunu soruşur. Koroğlu dərhal Eyvazı səsindən tanıyır. Eyvazı içəri çağırırlar. Koroğlu Hürü xanıma deyir ki, hazırlaşsın gedək. Bu yerdə Hürünün uzun hörüklərini və gözəlliyini “Adətdi ki, toya gedən bəzənər,/ Əyri telə sığal versən düzələr./ Bu gözəllik sənə bir ad qazanar,/ Hürü, tellərin də başna bələdi.” (Abdulla, 2005, p. 501) - deyər, vəsf edir. Koroğlu Hürünü də götürüb Çənlibelə üz qoyur. Yolda yenə Bolu bəylə rastlaşır, amma Koroğlu bu dəfə onu qılınclayır və yoluna davam edir. Çənlibelə çatdıqda dəlilər onun arxasınca getmədiklərindən xəcalət çəkirlər. Koroğlu Çənlibeldə qırx gün, qırx gecə toy çaldıraraq Hürünü Eyvaza gəlin edir.

Professor Mədəd Çobanov da “gürcü şifahi xalq ədəbiyyatında da “Koroğlu”nun xeyli sayda gürcü variantlarının mövcud olduğunu, eləcə də, bir çox gürcü yazıçıların yaratdığı bədii əsərlərdə də Koroğlunun möhtəşəm obrazının yaradıldığını və həmin əsərlərdə Koroğlu ilə bağlı yerlərdə Gürcüstanın və Gürcüstanın müxtəlif bölgələrinin də adlarının keçdiyini xüsusi olaraq vurğulamışdır (Çobanov, 2013, p. 78).

Bir çox gürcü şairləri, nasirləri, dramaturqları da Koroğluya şeirlər, hekayələr, povestlər, romanlar və pyeslər həsr edərək onun bədii obrazını yaratmış, bir çoxları isə öz əsərlərində Koroğlunun adını çəkmiş, onun qəhrəmanlığından söhbət açmışlar. Bu barədə “Gürcü ədəbiyyatında Koroğlu” obrazı adlı məqaləmizdə ətraflı söhbət açmışıq. İndi isə həmin əsərlərin bir neçəsi haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənəcəyik.

Azərbaycanın Xalq qəhrəmanı Koroğluya həsr olunmuş bədii əsərlər arasında ilk diqqəti cəlb edən XIX əsrin məşhur nasir, etnoqraf, tərcüməçi və səyyahlarından olan İvan İvanoviç Yevlaxov (Yevlaxişvili) (ივანე ივანეს ძე ევლახიშვილი, 1824-1888) tərəfindən 1849-cu ildə yazılmış “შამლებელის ველი” - “Шамлыбельская долина” - “Şamlıbel dərəsi” povestidir. Azərbaycan xalq dastanında olduğu kimi, İ.İ.Yevlaxişvilinin povestində də, Koroğlunun ən yaxın silahdaşı Eyvazdır. Lakin məkan fərqlidir. Dastanda məkan Çənlibeldir, povestdə isə məkan Tiflisin yaxınlığında, Qocor yaylasındaki 9-cu əsrə aid edilən Koroğlu qalasındır.

Onu da qeyd edək ki, 1824-cü ildə qədim Şamaxıda doğulmuş və uşaqlıq illərini Şamaxıda yaşamış, sonralar, Tiflisdə və Moskvada təhsil almış, uzun illər Tiflisdə, Şəkidə və Şamaxıda yüksək vəzifələrdə çalışmış və 1888-ci ildə Tiflisdə dünyasını dəyişmiş İ.İ.Yevlaxov “XI-XII əsrlərdə Gürcüstanda tarixi hadisələrə baxış” (1846), “Krames Mexanik Kukla Teatrı” (1846), “Tiflis haqqında qeydlər” (1846), “Tiflisdə yeni il” (1847), “Mingreliya yolunda qeydlər” (1847), “Muşa” (1851), “Gürcüstanın xalq mahnıları və xanəndələri haqqında” (1850), “Tiflis” (1851), “Fövqəladə bir hadisə” (1852), “100 gürcü atalar sözü və məsəlləri rus dilində” (1852) “Gürcüstan teatrı” (1855), “Tiflis karvan sarayı” (1852), “İmam-Hüseyn” (1857), “Bakıda bir həftə” (1861), “Fars poeziyası” (gürcücə, 1864), “Şamaxıda Dumalar (ata)” (1887) və s. məqalələri, nəsr əsərləri, qısa hekayələri, məişət esseləri, eskizləri ilə məşhur olsa da, bədii əsərlərindən ən çox diqqət çəkəni və ona böyük şöhrət gətirən Azərbaycan eposunun qəhrəmanı Koroğluya həsr olunmuş “Шамлыбельская долина” - “Şamlıbel dərəsi” (1849) povesti və “Toy” (1850) komediyasıdır.

Görkəmli gürcü yazıçı və dramaturqu, daha dəqiq desək, gürcü dramaturgiyasının qurucularından, eyni zamanda, ilk tanınmış aktyor və rejissorlarından olan Zurab Antonov (1820-1854) özünün “ქოროლლი” - “Koroğlu” (1853) pyesində Koroğlunun qocalığı dövründə Qocor yaylasında yaşadığını göstərmişdir. “Koroğlu” (1853) əsərində Koroğlunun dəliləri arasında Gürcüoğlu adlı bir dəlinin olması da xalqlar arasında dostluğun, birgə mübarizənin simvolu kimi qiymətləndirilə bilər.

Həmin illərin mətbuatını vərəqlədikdə, açıq-aydın görünür ki, gürcü dramaturqu Zurab Antonovun “Koroğlu” adlı dördpərdəli dram əsəri, əsl hadisə kimi qarşılanıb. “Kavkaz” qəzeti özünün 1853-cü il 6 iyun sayında pyes haqqında geniş məqalə çap etmiş, elə həmin il Tiflisdə ayrıca kitab şəklində çap olunan “Koroğlu” əsərinin “gürcü dilində ilk gözəl dram” olduğunu, oxucular və tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılandığını yazmışdır. Z.Antonovun o dövrlərdə çox məşhur olan və dəfələrlə gürcü səhnəsində göstərilən “Koroğlu” əsəri 1862-də Tiflisdə təkrarən ayrıca kitabça halında nəşr edilmişdir. Müəllifin qeyd etdiyinə görə, faciənin məzmununu İvane Yevlaxişvilinin (1824-1888) “Шамлыбельская долина” - “Şamlıbel vadisi” (1849) povestindən götürmüşdür.

İ.İ.Yevlaxişvilinin 1849-cu ildə çapdan çıxmış əsərinin süjet zəminində Azərbaycan eposunun dayandığını göz önündə tutaraq deyə bilərik ki, elə Zurab Antonovun “Koroğlu”su da eyniadlı Azərbaycan xalq dastanının motivləri əsasında qələmə alınmışdır (Hacıyev, 1980, p. 55).

Zurab Antonovun ilk gürcü faciəsi olan “Koroğlu” (1853) pyesində yaratdığı əsas qəhrəman - Koroğlu obrazı gürcü səhnəsində xalqın havadarı olan, onun azadlığı uğrunda vuruşan, sosial ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparan ilk qəhrəman olduğu kimi, həm də yoxsulları təmsil edən ilk qəhrəman idi (Yeni gürcü ədəbiyyatı tarixi, 1972, p. 300). Elə buna görə də, yoxsul kəndliləri müdafiə edən və istismarçılara qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparan Koroğlunu Gürcüstanda sadə gürcü xalqı da öz milli qəhrəmanları kimi sevmiş, ona böyük hörmət və məhəbbət bəsləmişdir.

1876-cı ildə “Droeba” qəzetinin N:32-34-cü saylarında Zurab Antonovun “Koroğlu” əsərinin qısa məzmunu verilmiş, “İveria” qəzetinin 1889-cu il N:103, 117, 120-ci saylarında əsərin Mixeil

Tamaraşvilinin köməyi ilə Aslan İsmayılov tərəfindən Azərbaycancaya tərcümə edilərək, Tiflisdə Azərbaycanca tamaşaya qoyulması haqqında məlumatlar verilmişdir.

Professor Şurəddin Məmmədli yazır ki, “faciənin olay hörgüsünü Koroğlu ilə Gülnaranın eşqi və Koroğlunun öz sevgilisinə qovuşmaq üçün apardığı mücadilələr təşkil edir” (Məmmədli, 2022, p. 68). Əsərin qısa məzmunu belədir: Ərzurum paşası Cəfər qızı Gülnaranı İstanbul sultanına əvə vermək istəyir. Fəqət Gülnara Koroğlunu ürəkdən sevdidi üçün atasının sözündən çıxır. Elə buna görə də, onu zindana salırlar. Bundan soraq tutan Koroğlu silahdaşı Dəmirçioğlu ilə özünü yetirir. Keşikçilərlə döyüşdə Dəmirçioğlu tutulur və əmr verilir ki, gözləri çıxarılsın və diri-diri dərisi soyulsun. Bu zaman Koroğlu özünü yetirir, qəhrəmanlıq göstərərək, öncə Dəmirçioğlunu, sonra sevgilisi Gülnaranı xilas edir və onlar birlikdə Çənlibelə yollanırlar.

Tanınmış tənqidçi, ədəbiyyatşünas-alim, filologiya elmləri doktoru, professor Davit Qamezardaşvilinin (დავით გამეზარდაშვილი, 1920-1985) qeyd etdiyi kimi, bu əsərdə Z.Antonov şahların ədalətsizliyinə qarşı mücadilənin ən yaxşı vasitəsinə dostluqda görür, Koroğlu öz dostları sayəsində, dostları da Koroğlu sayəsində güclüdürlər (Gürcü ədəbiyyatı tarixi, 1969, p. 347).

Görkəmli gürcü şairi, tanınmış folklorşünas, etnoqraf və tərcüməçi Rafael Davidoviç Eristavi (რაფელ დავითის ძე ერისთავი, 1824-1901) “Koroğlu” dastanını dərinlən öyrənmiş və xalq rəvayəti əsasında “Koroğlu” adlı şeir yazmışdır.

Öz əsərlərini “Mtatsmindeli” təxəllüsü ilə nəşr etdirən tanınmış gürcü tarixçisi, yazıçı-publisist, ədəbi tənqidçi, səyyah və nəşir Zaxaria İqnatoviç Çiçinadze (ზაქარია ჭიჭინაძე, 1854-1931) də Koroğlu haqqında bir neçə hekayət-fraqmentlər yazmış və “Koroğlu” dastanının iki rəvayətini toplayıb 1878-ci ildə “Droeba” qəzetinin №147-ci sayında dərc etdirmişdir. Z.Mtatsmindeli yazılarında Koroğlunun qocalığı ilə bağlı olan hadisələri Borçalıda, Bolulus meşəsində təsvir edir. Koroğlunun ova çıxarkən meşədə əlində tufəng olan naxırçıya rast gəlməsi və naxırçının tufəngin tətini çəkməsi ilə camışın yığılıb ölməsi, Koroğlunun qocalığı təsvir olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, bir çox gürcü alimləri kimi, ədəbiyyatşünas Davit Qamezardaşvili də Koroğlunu gürcü xalq qəhrəmanı Arsen Odzelaşvili ilə müqayisə etmişdir. Əlbəttə, XIX əsrin birinci yarısında Gürcüstanda qaçaqlıq edən Arsen Odzelaşvili ilə Koroğlu arasındakı oxşarlıq zahiri xarakter daşıyır. Əvvəla, Koroğlu Arsendən bir neçə əsr əvvəl yaşayıb və onun mərdliyi, igidliyi, qorxmazlığı, qəhrəmanlığı, şücaəti haqqındakı saysız-hesabsız rəvayətlər əsrlər boyu yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Qafqazda, habelə İranda, Türkiyədə, Rusiyada və Orta Asiya respublikalarında gəzib-dolaşib. Digər tərəfdən, Koroğlu bir şəxsiyyət kimi yalnız qəhrəmanlıq göstərməklə kifayətlənmir, həm də bacarıqlı saz-söz ustasıdır, sözün əsl mənasında ustadlıq zirvəsinə yüksəlmiş böyük sənətkardır, istedadlı və kamil aşıqdır. Davit Qamezardaşvili yazır ki, Koroğlu xaraktercə Arsendən qat-qat çoxlu keyfiyyətlərə malikdir. Heç təsadüfi deyil ki, xalq öz qəhrəmanına o qədər böyük rəğbət və məhəbbət bəsləyir ki, onun xarakterinə, hətta, əfsanəvi, mifik cizgilər belə əlavə edir. Arsen Odzelaşvilidə (1797-1842) isə bu qədər zəngin keyfiyyətlər görünür. Onun Koroğluya bənzədilməsi isə sadəcə, gürcü ictimaiyyəti arasındakı nüfuzu ilə bağlıdır. Əslində isə Arseni Koroğlu ilə deyil, Azərbaycanın digər xalq qəhrəmanları Qaçaq Kərəm, Qaçaq Nəbi, Mehralı bəy və başqaları ilə, yaxud da Koroğlunun adı bəlli igidlərindən olan Dəli Həsənlə müqayisə etmək olar. Görünür, görkəmli gürcü yazıçısı Mixeil Cavaxişvili (მიხეილ ჯავახიშვილი, 1880-1937) də özünün məşhur “Marabdalı Arsen” romanında Arsendən sonrakı ikinci qəhrəmanın adını Koroğlu deyil, məhz Dəli Həsən qoymuşdur. Ədəbiyyatşünas Həmid Vəliyev haqlı olaraq yazmışdır: “Bizə elə gəlir ki, M.Cavaxişvili xalq qəhrəmanının adını daha düzgün işlətməmişdir. Çox ehtimal ki, xalq onu igidliklərinə görə Koroğlunun dəlillərindən birinə - Dəli Həsənə oxşatmaq istəmiş və adının əvvəlinə “dəli” (yəni igid, qəhrəman - M.Ç.) sözünü əlavə etmişdir” (Vəliyev, 1984).

Tanınmış ədəbiyyatşünas-alim və tərcüməçilər Dilarə Əliyeva və Əflatın Saraclının “gürcü sovet nəsrinin xalq hərəkatı haqqında ilk dəyərli romanı” (Saraçlı, Əliyeva, 1988, s.8) adlandırdığı “Marabdalı Arsen” əsərini gənc tədqiqatçı və tərcüməçi Oqtay Kazımov da yüksək qiymətləndirmişdir. O,

“Marabdalı Arsen”-də Mixeil Cavaxişvilinin “Koroğlu” dastanına baş vuraraq, Arsenin qardaşlığı olaraq öz dəstəsi ilə birlikdə Dəli Həsəni gətirdiyini yazır: “Koroğlu”da Dəli Həsən də Koroğlu ilə üz-büz döyüşdə məğlub olan quldurların başçısıdır. Məğlub olan Dəli Həsən Koroğluya həmişəlik sadıqlıq andı içir və onun sağ qolu olur. Mixeil Cavaxişvili, göründüyü kimi, Koroğlunun özünü, nüfuzundan irəli gələrək, Arsenanın qardaşlığı kimi göstərməyə cəsarət etmədi, çünki bu halda, ya Marabdalı Arsenin adına kölgə düşəcəkdə, ya da Koroğlu zəifləyəcəkdə. Eposdan fərqli olaraq, romanda Dəli Həsən Gürcüstandandır, beləliklə, Borçalılıdır. Dəli Həsən sözü və əməli ilə Arsenin pərəstişkarı və sözünün üstündə duran igid kimi təqdim olunur. Romanın sonunda Arsenə görə Qiorqi Kuçatnelidən intiqam alınması bir qardaşlıq kimi Dəli Həsənin səlahiyyətidir və o borcunu yerinə yetirir” (Kazımov, 2021). “Koroğlu”nun gürcü dilində bir neçə versiyasının mövcudluğunu vurğulayan professor Abbas Hacıyev bunu “dastana olan böyük maraq”la əlaqələndirmiş və qeyd etmişdir ki, dastanın ilk versiyaları nəsrə, sonrakı versiyalar isə nəsr və nəzmlə idi, bir çoxunun nəsr hissəsi gürcüçə verilsə də, nəzm hissəsi - şeirlər elə olduğu kimi azərbaycanca verilmişdir (Hacıyev, 1980, p. 55).

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Gürcüstanda, “Koroğlu” dastanına, onun tədqiqinə və gürcü dilinə tərcümə edilməsinə maraq daha da artmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Koroğlu” dastanının gürcü dilindəki versiyaları barədə gürcü alimlərlə yanaşı, gürcüstan əsilli azərbaycanlı alimlərdən Dilarə Əliyeva, Mədəd Çobanov, Həmid Vəliyev, Şurəddin Məmmədli, Şahbaz Şamioğlu və başqaları da tədqirəlayiq tədqiqatlar aparmış, bir sıra məqalələr yazmışlar. Əksər azərbaycanlı araşdırıcılar (Vəli Xulufu, Məmmədhüseyn Təhmasib, Hümət Əlizadə, Həmid Araslı, Paşa Əfəndiyev, Nizami Cəfərov, Mürsəl Həkimov, Hüseyn İsmayılov, İsrail Abbaslı, Bəhlul Abdulla, Füzuli Bayat və b.) “Koroğlu” dastanını Azərbaycanla bağlasalar da, Mirzə Mehdi Vəlizadə, Dilarə Əliyeva, Mədəd Çobanov, Şurəddin Məmmədli, Şahbaz Şamioğlu və b. dastanı qədim Borçalı mahalı ilə əlaqələndirmişlər.

“Koroğlu” dastanının yaranma tarixi olduqca qədim, nəşr və tərcümə tarixi zəngin və önəmli olduğu kimi, onun tədqiqat və təbliğat sahəsi də geniş və əhatəlidir. “Koroğlu” dastanının tədqiqi və təbliği, ümumtürk folklorşünaslığının, həmçinin, ümumtürk ədəbiyyatşünaslığının, müəyyən mənada, həm də qafqazşünaslığın inkişafına böyük töhfələr vermişdir. “Koroğlu” dastanını təhlil və tədqiq edən yüzlərlə (bəlkə də minlərlə!) elmi məqalələr yazılmış, yüzlərlə monoqrafiyalar nəşr edilmiş və onilliklər boyu aparılan “Koroğlu” tədqiqatı (Azərbaycanda Vəli Xulufu, Hümət Əlizadə, Həmid Araslı, Məmmədhüseyn Təhmasib, Paşa Əfəndiyev, Fərhad Fərhadov, Xalq Koroğlu, Vəqif Vəliyev, Azad Nəbiyev, Nizami Cəfərov, Dilarə Əliyeva, Mürsəl Həkimov, İsrail Abbaslı, Bəhlul Abdulla, Füzuli Bayat və saymaqla qurtarmayan başqa müəllifləri, Türkmənstanda Baymuxammed Atalıyev, Karriyev, Özbəkistanda Xodi Tillaev, Zarifov kimi məşhur ədəbiyyatşünasları, Türkiyədə Dursun Yıldırım, Pertev Naili Boratav (Mustafa Pertev), Peterburqda Viktor Maksimoviç Jirmunskiy, Gürcüstanda Lia Çlaidze və başqa alimləri xatırlayaq) dərinləşdikcə, elmi nailiyyətlər əldə edildikcə, koroğluşünaslıq da, folklorşünaslıq da, elə ədəbiyyatşünaslıq da daima inkişaf etmiş və daha da zənginləşmişdir. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan, Gürcüstan, eləcə də, Orta Asiya respublikaları, XX əsrin sonlarında müstəqillik qazandıqdan sonra da, “Koroğlu” dastanına, onun akademik səviyyədə tədqiqinə və təbliğinə, həmçinin başqa dillərə tərcümə edilərək yayılmasına maraq davam etdir, hətta deyərdik ki, daha da artmışdır. Bu baxımdan tanınmış gürcü yazıçısı, şairi, tərcüməçisi, şərqşünası və poliglottu Zəzva Medulaşvilinin (ზეზვა მედულაშვილი, 1939-2018) əməyi danılmazdır. O, “Koroğlu” dastanının sonuncu Azərbaycan variantını mükəmməl şəkildə gürcü dilinə tərcümə edərək oxucuların ixtiyarına vermişdir. 2011-ci ildə Tbilisinin “Universal” nəşriyyatında Azərbaycan və gürcü dillərində işıq üzü görmüş həmin kitabın - “Koroğlu” dastanının Gürcüstan Elmlər Akademiyasında keçirilmiş təqdimat mərasimində çıxış edən Akademiyanın prezidenti, akademik Roin Metreveli demişdir ki, “çox maraqlı kitab olan “Koroğlu” dastanının gürcü dilinə tərcüməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan xalqının Koroğlu adlı qəhrəmanı Qafqazın ümumi qəhrəmanıdır. Onun xatirəsinə, qəhrəmanlığına Gürcüstanda da ehtiram bəsləyirlər. Gürcüstanda Koroğlunun adını daşıyan xeyli toponim mövcuddur.

Tbilisi yaxınlığında, Qocoridə Koroğlu qalası vardır. Bu, təsadüfi deyildir. Çünki Koroğlu bir qəhrəman kimi müstəqillik, azadlıq uğrunda mübariz olaraq həm öz xalqı, həm də gürcülər tərəfindən sevilir. Biz çalışmalıyıq ki, qədim, tarixi dostluq ənənələrimizi qoruyub saxlayaq, onu daha da dərinləşdirib gələcək nəsəyə ərməğan edək” (Azərtac, 2011).

Biz də akademik Roin Metrevelinin bu sonuncu cümləsini - qısa, lakin dərin mənalı, gözəl arzusuna qoşulur, onun təklifini bəyənir, müdrik kəlamını alqışlayır, olduqca dəyərli fikri ilə həmrəy olduğumuzu bildiririk.

Nəticə

Həqiqətən də, bu cür kitabların nəşri, məşhur Azərbaycan xalqının ən məşhur xalq və qəhrəmanlıq dastanlarından olan “Koroğlu” eposunun öyrənilməsi, tədqiqi və təbliği Azərbaycan və gürcü oxucusuna Azərbaycanla, Gürcüstanla, onların tarixi keçmişi ilə, qaçaqlıq hərəkəti, xalq qəhrəmanları və təbii gözəllikləri ilə tanış olmaq imkanı verir və eyni zamanda, Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluğunun daha da möhkəmlənməsinə, Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrinin daha yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə xidmət edir.

Bəli, biz də çalışmalıyıq ki, qədim, tarixi dostluq, qardaşlıq ənənələrimizi qoruyub saxlayaq, inkişaf etdirək, onu daha da zənginləşdirib şərəf və ləyaqətlə gələcək nəsillərə ərməğan edək!

Ədəbiyyat

1. Abbaslı, İ. (2001). “Koroğlu” eposunun janr özünəməxsusluğuna dair. *Dədə Qorqud*, (1), 80–96.
2. Abbaslı, İ. (2002). “Koroğlu” eposu. *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər* (XIII kitab). Səda.
3. Abbaslı, İ. (2005). Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu. *Koroğlu*. Lider nəşriyyatı.
4. Abdulla, B. (2005). Gürcüstan səfəri (Əlyazması inv. №1014). *Koroğlu*. Lider.
5. Alieva, D. (1958). *Iz istorii azerbaidzhansko-gruzinskikh literaturnykh svyazei*. Izdatel'stvo AN Azerb. SSR.
6. *Azərbaycan tarixi*. (1999). (7 cildə, III cild). Elm.
7. Azərtac. (2011, mart 2). Tbilisidə “Koroğlu” dastanının Azərbaycan və gürcü dillərində nəşrinin təqdimatı olmuşdur.
https://azertag.az/xeber/tbiliside_koroglu_dastaninin_azerbaycan_ve_gurcu_dillerinde_nesrinin_teqdimati_olmusdur-513971
8. Balakışiyev, Ş. Ş. (2005). “*Koroğlu*” dastanı Avropada (Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya).
9. Bəşirova, X. (2000). “*Koroğlu*” dastanı: tarixi-mifoloji gerçəklik və poetika. Elm.
10. Cəfərov, Ə. (2011). “Koroğlu” dastanının öyrənilməsində İ.Şopen təcrübəsi.
<http://static.bsu.az/w8/Folklorwunasliq/2011%20-%209/76-82.pdf>
11. Cəfərov, N. (1999). *Eposdan kitaba*. Maarif.
12. Chodźko, A. (1842/1971). *Specimens of the popular poetry of Persia, as found in the adventures and improvisations of Kurroglou, the bandit-minstrel of Northern Persia, and in the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian Sea, orally collected and translated, with philological and historical notes*. Oriental Translation Fund; repr., AMS Press.
13. Chlaidze, L. G. (1967). Ob odnoi neizvestnoi rukopisi ehposa Kerogly. *Trudy Tbilisskogo gosudarstvennogo universiteta*.
14. Çobanov, M., & Çobanlı, M. (2012). *Borçalı toponimləri*.
<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=271454&pno=100>
15. Çobanov, M. N., & Çobanlı, M. M. (2013). *Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri*. Yeni Poliqrafist.
16. Çobanov, M. (1972, iyul 15). “Koroğlu” dastanı gürcü dilində. *Sovet Gürcüstanı*, (84(5574)).

17. Derevnaya Ogrudzha, zamok razboinika Urushana-Kerogly, ego istoriya, rasskaz ob ehrivanskom Sardare. (1830). *Tiflisskie vedomosti*, (68).
18. Dzhahalov, KH. (1847). Ker-ogly. *Kavkaz*, (22).
19. Elçin. (2018, sentyabr 8). Koroğlu ölməzliyi. *525-ci qəzet*, 14–16.
20. Əbdülrəhmanlı, N. (1996). *Qaraçöp*. Qızıl Şərq.
21. Əfəndiyev, P. (1958). “Koroğlu” dastanı rus mətbuatında. *Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası*, (1), 53–64.
22. Əliyeva, D. (1981). *Ürək bir, dilək bir*. Yazıçı.
23. Əliyev, İ. (n.d.). Xalq qəhrəmanı Koroğlunun abidəsinin açılışı. <https://president.az/az/articles/view/4404/print>; <https://president.az/az/articles/view/4356>
24. Əliyev, R. (2008). *Azad Nəbiyev və folklor ədəbi irsi*. Nurlan.
25. Fərhadov, F. (1968). “Koroğlu” dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair. *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər* (III kitab). Elm.
26. *Gürcü ədəbiyyatı tarixi*. (1969).
27. Hacıyev, A. (1980). *Tiflis ədəbi mühiti*. Yazıçı.
28. Həbibbəyli, İ. (2017, oktyabr 24). Erkən realizm dövrü. *Senet.az*. <https://senet.az/bloq/erken-realizm-dovru-isa-hebibbeyli-4294>
29. Kazımov, O. (2021, fevral 1). Gürcü ədəbiyyatındakı Borçalılılar. *Marneulifm.ge*. <https://marneulifm.ge/am/component/content/article/131-medeniyyet/39496-borchaloelebi-qarthul-literaturashi>
30. *Koroğlu*. (2005). Lider nəşriyyatı.
31. Гаджиев, В. (1984). *Грузинские ашиги, творившие на азербайджанском языке* (автореф. канд. дисс., с. 11–12).
32. Məmmədli, Ş. (2022). *Azərbaycan ədəbiyyatı Gürcü mətbuatında (1850–1905)*. Sonçağ Akademisi. (Əlavə N:01, s. 107).
33. Montpereux, F. D. (1839). *Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Coléchide, en Georgie, en Armenie et en Cremee* (3).
34. Penn, S. S. (1856). Ker-oqlı, vostochniy poet-naezdник, polnoe sobranie ego improvizaci y s prisovokupleniem ego biografii (perevod s angliyskogo S. S. Penn). *Kavkaz*, (21, 24, 26, 27, 30, 34, 36–42).
35. Sadıqov, M. Z. (1959). “Ker-oqlı” v russkoy presse 1856-qo qoda. *Azərbaycan SSR EA Məruzələri, XV cild*, 973–975.
36. Saraçlı, Ə., & Əliyeva, D. (1988). Qardaş ədəbiyyatın uğurları. *Kür Xəzərə qovuşur (Gürcü ədəbiyyatından seçmələr)*. Yazıçı.
37. Şamıoğlu, Ş. (2002). *Borçalıda ədəbiyyat və ədəbi-mədəni həyat*. Gənclik.
38. Uğur. (2013, noyabr 5). Borçalıda Koroğlu ilə bağlı yerlər. *Xalq Cəbhəsi*, 14.
39. Velizade, M. M. (1890). Predanie o razboinike Ker-ogly. *SMOMPK*, (9), 121–122.
40. Vəliyev, H. (1984). *Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı gürcü mənbələrində*. Yazıçı.
41. Vysheslavtseva, A. (1846). Skazka o Ker-oqlu. *Kavkaz*, (39).
42. *Yeni gürcü ədəbiyyatı tarixi*. (1972). (Prof. D. Bamezardaşvilinin red.). Tbilisi Dövlət Universiteti nəşriyyatı.
43. Zeynalov, F., & Əlizadə, S. (1988). Tükənməz xəzinə. *Kitabi-Dədə Qorqud*. Yazıçı.

Daxil oldu: 04.06.2025

Qəbul edildi: 16.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/38-49>

Rüfət Göyüşov

Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyası, “De Fendo” Vəkil Bürosu
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0009-1688-2996>
rufat.goyushov@gmail.com

Böyük Britaniyada kredit müqavilələri kontekstində ipoteka mübahisələri və ipoteka hüquqlarının ötürülməsi: Azərbaycanla müqayisəli hüquqi təhlil

Xülasə

Bu məqalədə Böyük Britaniya və Azərbaycan hüquq sistemlərində kredit müqavilələri kontekstində ipoteka mübahisələri və ipoteka hüquqlarının ötürülməsi institutları müqayisəli hüquqi təhlil əsasında araşdırılır. Əvvəlcə, ipoteka münasibətlərinin əsas hüquqi çərçivəsi və tərəflərin hüquq və öhdəlikləri müəyyən edilir. Daha sonra, Böyük Britaniyada tətbiq olunan Əmlak Hüququ haqqında Qanun (LPA, 1925), redemption hüququnun məzmunu və Maliyyə Davranışı İdarəsinin (FCA) tənzimləmə mexanizmləri ilə yanaşı, Azərbaycanda ipoteka hüququnun formalaşması və inkişafı müqayisə edilir. Elmi əsaslarla aparılan analiz nəticəsində, hər iki ölkədə kreditor və borcalan arasında hüquqi münasibətlərin müxtəlifliyi, ipoteka hüquqlarının ötürülməsi qaydaları və mübahisələrin həlli mexanizmləri aşkar edilir. Məqalənin nəticəsi olaraq, tərəflərin hüquq bərabərliyinin təmin olunması və effektiv ipoteka institutunun formalaşmasına yönəlik təkmilləşdirici təkliflər irəli sürülür.

***Açar sözlər:** girov və ipoteka hüququ, kredit müqaviləsi, ipoteka mübahisələri, hüquqların ötürülməsi, Böyük Britaniya, Azərbaycan, əmlak hüququ, Redemption hüququ, kreditor, borcalan, müsadirə, məhkəməqabağı protokol, alternativ həll yolları*

Rufat Goyushov

“De Fendo” Law Office, Bar Association of the Republic of Azerbaijan
PhD in Law
<https://orcid.org/0009-0009-1688-2996>
rufat.goyushov@gmail.com

Mortgage Disputes and the Transfer of Mortgage Rights in the Context of Credit Agreements in the Great Britain: A Comparative Legal Analysis with Azerbaijan

Abstract

This article examines the institutions of mortgage disputes and the transfer of mortgage rights in the context of credit agreements within the legal systems of the Great Britain and Azerbaijan, based on a comparative legal analysis. Focusing on key legislative frameworks such as the Law of Property Act 1925 in the GB, the paper examines the procedures and legal principles governing the resolution of mortgage-related disputes and the assignment of mortgage rights in both jurisdictions. It further discusses the rights of redemption, the positions of creditors and borrowers, and the legal implications of foreclosure. By highlighting similarities and differences between the two systems, the study aims to contribute to a better understanding of mortgage law and its practical challenges in both countries.

Keywords: *pledge and mortgage law, credit agreements, mortgage disputes, transfer of rights, Great Britain, Azerbaijan, law of property, right of redemption, creditor, borrower, confiscation, pre-action protocol, alternative solutions*

Giriş

Böyük Britaniyada ipoteka mübahisələri, adətən, borcalan ipoteka krediti üzrə öhdəliyini yerinə yetirmədikdə yaranır və nəticədə kreditor daşınmaz əmlak üzərindəki təminat hüququnu icra etməyə çalışır. Belə mübahisələr çox vaxt müsadirə icraatına gətirib çıxarır və ya borcun icra edilməməsinin qarşısını almaq üçün danışıqlar yolu ilə həll olunur. Bu münasibətlərdə müqavilə şərtləri, qanunvericiliklə nəzərdə tutulan müdafiə mexanizmləri və tənzimləyici qaydalar mürəkkəb şəkildə qarşılıqlı təsir göstərir. Məqsəd həm kreditorun borcu geri almaq hüququnu, həm də borcalanın hüquqlarını (o cümlədən borcu tam ödəməklə əmlakı geri almaq hüququ – redemption hüququ) balanslaşdırmaqdır. Bu kontekstdə ipotekanın təhkim edilməsi dedikdə kreditorun ipoteka üzrə hüquqlarını – həm borcu, həm də təminat hüququnu – başqa bir şəxsə ötürməsi nəzərdə tutulur. Bu, Böyük Britaniya maliyyə praktikasında geniş yayılmışdır (məsələn, kreditlərin satılması və ya sekuritizasiya edilməsi hallarında) və həm müqavilə, həm də əmlak hüququ prinsipləri ilə tənzimlənir. Növbəti bölmələr Böyük Britaniya və Azərbaycan üzrə hüquqi çərçivəni təsvir edir və hər bir yurisdiksiyada ipoteka icrası və ipoteka hüquqlarının təhkim edilməsinin necə tənzimləndiyini müqayisəli şəkildə təhlil edir.

Tədqiqat

Kredit müqaviləsi və borc münasibətləri kontekstində ipoteka hüququnun yeri. İpoteka münasibətləri müasir mülki hüquq sistemlərində kredit müqaviləsi və borc münasibətlərinin ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir. İstər Böyük Britaniyada, istərsə də Azərbaycanda ipoteka hüququ yalnız daşınmaz əmlakın girov qoyulmasından ibarət deyil, həm də tərəflər arasında yaranan borc öhdəliyinin təminatı mexanizmi kimi mühüm funksionu yerinə yetirir.

Birinci növbədə, kredit müqaviləsi və borc münasibətləri ipoteka hüququnun formalaşmasının əsasında dayanır. Borc münasibətlərinin mahiyyətində qarşılıqlı etimad və öhdəliklərin dürüst icrası prinsipləri dayanır. İpoteka isə kredit müqaviləsinin icrasını təmin edən mühüm mexanizmdir. O, borcalanın əsas öhdəliklərini (borcun və faizlərin qaytarılması) yerinə yetirməsini təmin etmək üçün daşınmaz əmlak üzərində yaradılan yüklülükdür. Bu mənada ipoteka kredit müqaviləsinin ayrılmaz hissəsi olub, borc münasibətlərini daha balanslı edir: kreditorun maraqlarını təminatla qoruyur, borcalana isə daha əlverişli şərtlərlə vəsait cəlb etmək imkanı verir.

Böyük Britaniya və Azərbaycan hüququnda ipotekanın icrası və təhkim edilməsi müxtəlif formal prosedurlarla həyata keçirilsə də, hər iki sistemin ortaq prinsipi ondan ibarətdir ki, *borc münasibətləri yalnız tərəflərin müqavilə azadlığı ilə deyil, həm də balanslaşdırılmış təminat mexanizmləri ilə möhkəmləndirilməlidir*. Beləliklə, kredit müqaviləsi borcalan üçün maliyyə resurslarına çıxış imkanını açır, ipoteka isə həmin öhdəliyin icrasına hüquqi təminat gətirir.

Mübahisələrin yaranması hallarında – istər borcun qaytarılmaması, istərsə də icra prosedurlarının düzgün aparılmaması – hüquqi sistemlərin rolu ondan ibarətdir ki, həm kreditorun iqtisadi maraqları, həm də borcalanın sosial və yaşayış maraqları ədalətli şəkildə tarazlaşdırılsın. Bu baxımdan kredit müqaviləsi və ipoteka hüququ borc münasibətlərinin sabitliyini və maliyyə sisteminin davamlılığını təmin edən iki tərəfli dayaq kimi çıxış edir.

Böyük Britaniya ipoteka hüquqi çərçivəsi. Qanunvericilik və tənzimləmə məsələləri: Böyük Britaniyada daşınmaz əmlak üzərində ipotekalar ümumi hüquq prinsipləri və əsas qanunların birləşməsi ilə tənzimlənir (Bridge, 2017). 1925-ci il Əmlak Hüququ haqqında Qanun (Law of Property Act 1925 – LPA 1925) hüquqi ipotekalar üçün əsas qaydaları müəyyən edir. LPA 1925-ə əsasən, ipoteka verən (lender) əmlak üzərində hüquqi yüklülük (legal charge) əldə edir və mühüm olaraq, aktla tərtib edilmiş bütün ipotekalara qanuni satış hüququ (statutory power of sale) əlavə edilir. Bu qanuni satış hüququ ipoteka borcu ödənilməli olduğu andan yaranır və müəyyən şərtlərə əməl edilməklə kreditorun

məhkəmə qərarı olmadan əmlakı satmasına imkan verir. Lakin yaşayış daşınmaz əmlakları üzrə bu səlahiyyətlərin icrası əlavə qanunlar və qaydalarla məhdudlaşdırılır.

1970-1973-cü illər Ədalət Mühakiməsinin İdarə Edilməsi haqqında Aktlar məhkəmələrə, borcalanın borcu müəyyən vaxt ərzində ödəmək ehtimalı varsa, əmlakın müsadirəsi üzrə işə baxılmasını təxirə salmaq və ya dayandırmaq səlahiyyəti verir ki, bu da maliyyə çətinliyi yaşayan ev sahibləri üçün mühüm təminatdır. Bundan əlavə, müasir ipotekalar, adətən, Maliyyə Davranışı İdarəsi (FCA) tərəfindən tənzimlənir. FCA-nın *İpoteka Davranış Qaydaları (MCOB)* kreditrlərə, xüsusilə borcun ödənilməsində gecikmələr hallarında, müştərilərə qarşı ədalətli davranmaq öhdəliyi qoyur. Məsələn, MCOB qaydaları kreditrlərdən tələb edir ki, ödənilməmiş borclar barədə borcalana vaxtında məlumat versinlər və təzyiq və ya təqib etmədən borcalanla ödəniş razılaşması əldə etmək üçün əgəlabatan səylər göstərsinlər (FCA Mortgage Conduct of Business, MCOB, n.d.). Kreditrlər bütün alternativləri nəzərdən keçirməli və yalnız digər bütün məqbul imkanlar tükəndikdən sonra əmlakı müsadirə edə bilərlər. Bundan əlavə, *İngiltərə və Uelsdə ipoteka müsadirəsi iddiaları üzrə məhkəməqabağı protokol (Pre-Action Protocol)* kreditr və borcalanları bütün variantlardan (məsələn, ödəniş planları və ya faiz güzəştləri) istifadə etməyə təşviq edir və əmlakın müsadirəsini son çıxış yolu kimi nəzərdə tutur.

İngiltərə və Uelsdə İpoteka Müsadirəsi İddialarında Məhkəməqabağı Protokol (Pre-Action Protocol). Protokolun məzmunu, məqsədi və tətbiqi məsələləri. İngiltərə və Uelsdə ipoteka ilə təmin edilmiş yaşayış daşınmaz əmlakına dair müsadirə (repossession) iddiaları məhkəməyə çatmadan öncə xüsusi bir prosedur olan məhkəməqabağı protokol (Pre-Action Protocol) ilə tənzimlənir.

Protokolun Əsas Məqamları.

- Əlaqə və məlumat mübadiləsi: Kreditr, borcalanın ödənişdə gecikməsi baş verdikdə, dərhal borcalanla əlaqə saxlamalı və yaranmış vəziyyətin səbəblərini öyrənməyə çalışmalıdır.
- Alternativ həll yollarının araşdırılması: Tərəflər ödəniş planının yenidən qurulması, müvəqqəti güzəştlər, borcun yenidən maliyyələşdirilməsi, dövlət dəstəyi və digər variantları yoxlamalıdır. Kreditr mümkün bütün güzəşt və kömək imkanlarını borcalana izah etməlidir.
- Sənədləşmə və məlumatlandırma: Kreditr borcalana borcun məbləği, yığılan faizlər, cərimə və xərcələr barədə aydın və ətraflı yazılı məlumat verməlidir.
- Məhkəməyə müraciət üçün son xəbərdarlıq: Əgər bütün alternativ yollar tükənib və kreditr məhkəməyə müraciət etməyə qərar verərsə, bu barədə borcalana aydın şəkildə xəbərdarlıq edilməlidir. Borcalana hüquqi yardım almaq şansı verilməlidir.
- Mübahisə və şikayət mexanizmləri: Borcalan ödənişlərə dair hesablamalar və ya prosedurla bağlı razılaşmırsa, məsələni kreditrlə müzakirə edib, lazım gəlsə, müvafiq maliyyə arbitraj orqanlara və ya məhkəməyə müraciət edə bilər.

Protokolun Faydaları və Tətbiqi.

Məhkəməqabağı protokol, məhkəmə resurslarından səmərəli istifadəni və növbələrin azalmasını hədəfləyir, eyni zamanda borcalanlara əlavə müdafiə təklif edir. Əgər kreditr bu protokola əməl etməzsə, məhkəmə iddianı ya geri qaytara, ya da prosesi dayandıra bilər. Bu da tərəfləri daha konstruktiv və şəffaf davranmağa təşviq edir.

Bir sözlə, bu protokol Mülki Məhkəmə Prosesi qaydalarının (Civil Procedure Rules – CPR) çox mühüm bir hissəsidir və onun əsas məqsədi tərəfləri məhkəməyə getmədən əvvəl sülh yolu ilə anlaşmağa sövq etmək və məhkəmə işlərini ən son çarə kimi nəzərdə tutmaqdır.

İngiltərə və Uelsdə Məhkəməqabağı Protokolun Məcburiliyi və Azərbaycanda Mediasiya: Oxşar və fərqli cəhətlər. Hüquqi mübahisələrin həlli təcrübələrinin müqayisəli təhlili: İngiltərə və Uelsdə məhkəməqabağı protokol (Pre-Action Protocol) yaşayış daşınmaz əmlakı üzrə ipoteka müsadirəsi iddialarında kreditr və borcalan üçün praktikada faktiki olaraq məcburi xarakter daşıyır (Dixon, 2022). Mülki məhkəmə qaydaları çərçivəsində, protokola əməl olunmazsa, məhkəmə iddianı geri qaytara və ya prosesin dayandırılmasına qərar verə bilər. Yəni, tərəflər protokolun tələb etdiyi addımları – qar-

şılıqlı məlumat mübadiləsi, alternativ həll yollarının araşdırılması və son xəbərdarlıq mərhələsini – keçmədən məhkəmə mərhələsinə keçmələri hüquqi risk yaradır və əksər hallarda məcburi prosedur sayılır.

Azərbaycanda isə mediasiya institutu son illərdə mübahisələrin həlli üçün təşviq edilsə də, ümumilikdə könüllü əsasda tətbiq olunur. Yalnız bəzi spesifik mübahisələrdə, məsələn, ailə münasibətləri və əmək hüququ ilə bağlı işlərdə ilkin mediasiya mərhələsi məcburi ola bilər, lakin ipoteka və maliyyə mübahisələrinin çoxunda tərəflər istəsələr mediasiyayı seçə bilirlər. Mediasiya mediatorun iştirakı ilə tərəflərin qarşılıqlı razılığa gəlməsini hədəfləyən bir prosesdir; burada məhkəməyə müraciət etmədən öncə mübahisənin sülh yolu ilə həlli üçün şərait yaradılır.

Oxşar cəhətlər:

- Hər iki sistemdə məhkəməyə müraciət etmədən öncə tərəflər arasında alternativ həll yollarının araşdırılması təşviq edilir.

- Protokol və mediasiya mübahisələrin daha sürətli, səmərəli və az xərcli həllini hədəfləyir.
- Əlaqə və məlumat mübadiləsi, ödəniş planının yenidən qurulması və güzəştlər kimi alətlər mövcuddur.

Fərqli Cəhətlər:

- İngiltərə və Uelsdə məhkəməqabağı protokol ipoteka müsadirəsi işlərində faktiki olaraq məcburidir; Azərbaycanda isə mediasiya əsasən könüllüdür.

- Protokol hüquqi formal qaydalarla tənzimlənir və məhkəmə tərəfindən ciddi şəkildə yoxlanılır, mediasiya isə tərəflərin razılığına əsaslanır və daha çevikdir.

- Protokolda əsas məqsəd tərəfləri son çıxış yolu kimi məhkəməyə müraciət etmədən əvvəl mümkün həll yollarını tam şəkildə araşdırmağa məcbur etməkdir; mediasiyada isə əsas məqsəd tərəflərin sülh razılaşmasına gəlməsini asanlaşdırmaqdır.

Nəticə etibarilə, İngiltərə və Uelsdə ipoteka mübahisələrində məhkəməqabağı protokol məcburiliyi borcalan və kreditorun hüquqlarını balanslaşdırmaq üçün mühüm rol oynayır. Azərbaycanda isə mediasiya institutu daha çox tərəflərin seçiminə bağlıdır və mübahisələrin uzlaşma yolu ilə həllinə şərait yaradır. Hər iki modelin məqsədi məhkəmə prosesinin yükünü azaltmaq və tərəfləri daha konstruktiv davranışa təşviq etməkdir, lakin tətbiq forması və hüquqi gücü baxımından fərqlənir.

İpoteka icrası və mübahisələrin həlli. Defolt (adətən, ödənişlərin edilməməsi) baş verdikdə, kreditor adətən mülkiyyətin müsadirəsi üçün məhkəmə qərarı almağa çalışır. Normal halda ipoteka kreditoruna defolt anından etibarən əmlaka dərhal sahib olmaq hüququ verir (bu, ipoteka verənin əmlak üzərində hüquqi mülkiyyət sahibi olması anlayışına əsaslanır), lakin praktikada əksər ipoteka müqavilələri borcalan öhdəlikləri yerinə yetirdiyi müddətdə kreditorun məhkəmə qərarı olmadan mülkiyyəti ələ keçirməsini qadağan edir. Yaşayış məqsədli və borcalanın yaşadığı daşınmaz əmlaklar üzrə isə istənilən halda məhkəmə qərarı tələb olunur.

Standart icra yolu odur ki, kreditor məhkəməyə müraciət edərək mülkiyyətin müsadirəsi haqqında iddia qaldırır və əgər bu iddia təmin edilərsə, kreditorun sakinləri çıxarmasına və əmlakı sataraq borcu geri qaytarmasına icazə verilir. Məhkəmə iddiası, adətən, satışdan əldə olunan vəsait borcu tam ödəmədiyi halda (qalan kredit məbləği və xərclər) əlavə pul tələbi ilə müşayiət olunur və ya onun ardınca qaldırılır. Qeyd edilməlidir ki, ingilis hüququnda texniki cəhətdən *forklour* (*foreclosure*) da mövcuddur, burada kreditor əmlakı satmaq əvəzinə birbaşa mülkiyyətə keçir.

İngilis hüququnda Foreclosure (Forklour). Forklour (*foreclosure*), ingilis hüququnda kreditorun borcalanın əmlakı üzərindəki ipoteka hüququnu həyata keçirərək həmin əmlaka sahib olması prosesidir. Bu, borcalan öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə – yəni əsasən kredit və ya faiz ödənişlərini vaxtında ödəmədikdə – kreditorun başlada biləcəyi ən sərt tədbirlərdən biridir.

Foreclourun ən mühüm xüsusiyyəti odur ki, əmlak kreditorun tam və qeyd-şərtsiz mülkiyyətinə keçir. Forklourun əsas məqsədi ipoteka təminatı olan əmlak üzərində borcalanın hüquqlarına son qoyaraq, kreditorun əmlaka tam mülkiyyət hüququ qazanmasını təmin etməkdir. Nəticədə, borcalan əmlakı geri ala bilmir və kreditor əmlakın gələcəkdə satışından əldə olunacaq gəlir borcu tam bağ-

lamadığı halda, əlavə pul tələb etmək hüququndan da imtina etmiş olur. Əksinə, əmlakın dəyəri borcdan çox olarsa, artıq məbləğ də borcalana qaytarılmır, çünki bütün hüquqlar kreditor tərəfindən əldə edilir. Law of Property Act 1925-ə (xüsusilə də 101 və 103-cü maddələrə) əsasən, İngiltərə və Uelsdə forklojur tətbiq olunduqda, borcalanın “equitable right of redemption” hüququ, yəni borcu ödəyib əmlakı geri alma imkanı, tamamilə ləğv olunur və əmlak kreditorun tam mülkiyyətinə keçir. Bu səbəbdən, məhkəmələr forclojurun sərtliyini nəzərə alaraq, əsasən “order for sale” – əmlakın məhkəmə qərarı ilə satılması metoduna üstünlük verirlər. Bu üsulda əmlak satılır, borc və xərclər ödənilir, qalan məbləğ isə borcalana qaytarılır. Əgər satış məbləği kifayət etməzsə, kreditor əlavə pul tələbi qaldıra bilər.

İngilis hüququnda forclojurun tətbiqi. Ənənəvi olaraq, İngiltərə və Uelsdə forklojur, əsasən ipoteka kreditorunun məhkəmədən rəsmi qərar alması ilə həyata keçirilir. Forklojurun tətbiqi, artıq müasir hüquqda nadir hallarda rast gəlinir (Megarry, & Wade, 2019). Çünki məhkəmələr, adətən, bu üsulu çox sərt hesab edir və əksər hallarda əmlakın satışına (order for sale) üstünlük verirlər. Borcalanın qorunması məqsədilə, məhkəmələr, mümkün qədər borcalanın əmlakı sətəra qalan məbləği geri almasını təmin edən, daha ədalətli icra vasitələrini seçirlər.

Forklojurun hüquqi əsasları əsasən “Law of Property Act 1925” (Əmlak Hüququ haqqında Qanun 1925), xüsusilə də bu qanunun 101 və 103-cü maddələrində əks olunmuşdur. Burada ipoteka kreditorunun hüquqları, o cümlədən foreclosuresdan istifadə qaydaları və bunun məhkəmə nəzarətində həyata keçirilməsi qaydası tənzimlənir. Forklojur indi nadir hallarda istifadə olunmaqla yanaşı çox vaxt ipoteka müqaviləsi ilə də qadağan edilir, çünki əmlakın satılması və çatışmazlıq məbləği üzrə pul tələbinin irəli sürülməsi daha ədalətli və praktik hesab olunur.

Digər bir vasitə, xüsusilə kirayəyə verilən və ya kommersiya ipotekaları üçün, *LPA 1925-in 109-cu maddəsi* əsasında kreditorun gəlirləri toplamaq və ya əmlakı idarə etmək üçün nümayəndə (receiver) təyin etməsidir. Bütün hallarda proses məhkəmənin nəzarəti altında aparılır və borcalan müdafiə tədbirləri qaldıra bilər (məsələn, kreditor tərəfindən prosedur qaydalarının pozulması, yaxud istehlakçıların müdafiəsi qanunlarına əsaslanaraq ipoteka müqaviləsinin ədalətsiz olması arqumenti ilə). Mübahisələr, həmçinin, əgər onlar tənzimləyici qaydalara uyğunluq və istehlakçı hüquqları ilə bağlıdırsa, *Maliyyə Ombudsmanı Xidməti* vasitəsilə də həll edilə bilər, lakin yekun icra (məsələn, çıxarılma və ya satış) üçün mütləq məhkəmə qərarı tələb olunur (Civil Code of Azerbaijan, n.d.).

İpoteka hüquqlarının təhkim edilməsi (Hüquqların keçməsi, ötürülməsi). Böyük Britaniya hüququna əsasən, kreditor müqavilə ilə qadağan edilmədiyi halda, ipotekanı (borcu və ona bağlı təminat hüququnu) ümumiyyətlə borcalanın razılığı olmadan başqa bir maliyyə institutuna təhkim edə (ötürə) bilər. 1925-ci il *Əmlak Hüququ haqqında Qanunun (LPA 1925) 136-cı maddəsi* borcun hüquqi təhkim edilməsi (ötürülməsi) üçün formal qaydaları müəyyən edir: təhkim (ötürülmə) yazılı formada olmalı, təhkim edən tərəfindən imzalanmalı və borcalana (debtor) rəsmi bildiriş göndərməlidir.

Bu tələblərə riayət edildikdə, ötürülmə “hüquqi” (legal assignment) hesab olunur və yeni kreditor (assignee) borcu öz adına məhkəmədə tələb edə bilər; əks halda, təhkim yalnız “ədalət hüququ əsasında” (equitable assignment) qüvvədə olur.

Ən mühüm məqam odur ki, ipoteka borcu ötürüldükdə, ona bağlı təminat da (əmlak üzərində yüklülük) avtomatik olaraq həmin borcla birlikdə keçir. Praktikada ilkin kreditor, adətən, təhkim və ya transfer aktı (deed of assignment/transfer) imzalayır və borcalana yeni ipoteka sahibinin kimliyi barədə bildiriş göndərilir. 2002-ci il Torpaq Qeydiyyatı haqqında Qanun (Land Registration Act 2002) isə yeni kreditorun yüklülüynün sahibi kimi reyestrə qeydiyyat alınmasına imkan verir. Lakin qeydiyyat başa çatmamışdan əvvəl də, borcu almaq və onun ödənilməsi barədə qəbz vermək hüququ olan yeni kreditor LPA 1925-ə əsasən ipoteka sahibinin satış hüququnu həyata keçirə bilər (Hudson, 2022, pp. 899-903).

Məhkəmə təcrübəsi bu prinsipi təsdiqləyir: məsələn, Skelwith (Leisure) Ltd v. Armstrong (2015) işində (*Walker Morris commentary on the power of sale and assignment (UK case Skelwith (Leisure) Ltd v. Armstrong)*, n.d.) Ali Məhkəmə qərara aldı ki, hələ Torpaq Reyestrində qeydiyyatdan keçməmiş

ədalət əsasında hüquq sahibi (assignee) də satış hüququnu həyata keçirə bilər, çünki o, borcu toplamaq və onun ödənilməsi barədə etibarlı qəbz vermək səlahiyyətinə malikdir (*Shelter Legal resource on mortgage possession process and lender's remedies in England & Wales, n.d.*).

Bu, ingilis hüququnda formanı deyil, mahiyyəti önə çəkdiyini göstərir. Ümumilikdə, Böyük Britaniyanın sistemi güclü şəkildə ikinci dərəcəli ipoteka bazarını təmin edir, burada ipotekalar satılır və ya sekuritizasiya olunur, borcalanın vəziyyəti isə əsasən dəyişmiş – sadəcə kreditorun kimliyi dəyişir. Borcalan, adətən, hüquqların ötürülməsinə etiraz edə bilmir və yeni kreditorla işləməli olur, lakin borcalanın hüquqları (məsələn, borcu ödəməklə ipotekaları ləğv etmək hüququ) yeni kreditor qarşısında da qüvvədə qalır.

Azərbaycan ipoteka hüquqi çərçivəsi. Qanunvericilik və tənzimləmə məsələləri:

Azərbaycanda ipotekalar əsasən Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi və 2005-ci ildə qəbul edilmiş (daha sonradan dəyişikliklər edilmiş) “İpoteka haqqında” Qanun ilə tənzimlənir. Mülki Məcəllə (269-cu maddədən başlayaraq) ipotekaları daşınmaz əmlak üzərində girov (təminat hüququ) forması kimi müəyyən edir və ipotekanın əsas öhdəlikdən (kreditdən) asılı olan əlavə hüquq (accessory right) olduğunu təsdiqləyir. Həmçinin, Mülki Məcəllə ipoteka sahibinə (təminatlı kreditor) borcalan öhdəliyi yerinə yetirmədikdə ipoteka predmetinin dəyərindən digər kreditorlardan üstün qaydada ödənilmə (təminat alma) hüququ verir.

Əhəmiyyətli məqam ondan ibarətdir ki, Azərbaycan qanunvericiliyi, bir çox mülki hüquq sistemləri kimi, kreditorun sadəcə defolt halında əmlakı öz adına keçirməsini nəzərdə tutan hər hansı şərti qadağan edir – kreditor yalnız qanuni icra prosedurları çərçivəsində əmlakı sata bilər, lakin xüsusi razılaşma ilə birbaşa sahib ola bilməz (bu, ümumi hüquqda “equity of redemption” anlayışının qorunması ilə oxşardır).

2005-ci il “İpoteka haqqında” Qanun ipoteka hüququnun yaranması, qeydiyyatı və icrası ilə bağlı ətraflı qaydalar müəyyən edir. Həmin Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən, ipoteka öhdəliyinin icrasının təmin edilməsi üsulu olaraq daşınmaz əşyaların və rəsmi reyestrdə üzərində mülkiyyət hüquqları qeydə alınan daşınmaz əşyaların girovudur. Bu qanun, həmçinin, “ipoteka kağızı” (mortgage bond/leaf) anlayışını təqdim edib – bu, ipoteka hüququnu ifadə edən qiymətli kağız (sənədsiz adlı qiymətli kağız) və ya sertifikatdır. Bu mexanizm əsasən maliyyələşdirməni asanlaşdırmaq və ipoteka kreditlərinin ötürülməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur, lakin praktiki olaraq Azərbaycanda ipoteka kağızları daha çox müəyyən yenidən maliyyələşdirmə proqramlarında (məsələn, Azərbaycan İpoteka Fondu vasitəsilə) istifadə olunub.

İcra əsasları və mübahisələrin səbəbləri. Azərbaycanda ipotekanın icrasının əsas səbəbi borcalanın təminat altına alınmış öhdəliyi (ən çox hallarda kreditin ödənişini) yerinə yetirməməsidir. “İpoteka haqqında” Qanun defolt hallarında icra əsaslarını müəyyən edir – məsələn, Qanunun 1.0.6-cı maddəsinə istinad edilən 34-cü maddəsi kreditorun ipotekanın icrasına başlamaq üçün biləcəyi halları sadalayır. Bu hallar, adətən, ödənişin gecikməsi və ya müqavilə ilə müəyyən edilmiş digər öhdəliklərin pozulmasıdır.

Defolt təsdiqləndikdən sonra kreditor, bir qayda olaraq, borcalana bildiriş verməlidir. Xüsusilə, Azərbaycan qanunvericiliyi ipoteka predmetinin satılmasına başlamazdan əvvəl borcalana ən azı 21 gün əvvəl rəsmi icra bildirişi göndərməyi tələb edir. Bu müddət borcalana defoltu aradan qaldırmaq və ya borcu ödəməklə vəziyyəti düzəltmək üçün son imkan yaradır. Azərbaycanda ipoteka mübahisələri çox vaxt faizlərin və cərimələrin hesablanması ətrafında yaranır (məsələn, məhkəmənin müsadirə barədə qərarından sonra faizlərin davam edib-etməməsi – bu məsələ Konstitusiyaya Məhkəməsinə qədər gedib çıxmışdır, “Məmmədova işi” kimi tanınır). Digər mübahisələr əsasən icra zamanı prosedur qaydalarına riayət olunması ilə bağlıdır: borcalana bildirişin düzgün göndərilib-göndərilməməsi, satış prosesinin qanunauyğun keçirilib-keçirilməməsi, bankın tələb etdiyi cərimə faizlərinin qanuniliyinə dair məsələlər.

Həmçinin, borcalanın borcu son anda ödəyərək əmlakı geri alma hüququ (redemption) ilə bağlı mübahisələr olur və ya hərrac qiymətinin bazar dəyərindən xeyli aşağı olması barədə iddialar irəli

sürülür. Ödəniş çətinliyi yaşayan borcalanlar çox vaxt bu arqumentlərdən məhkəmədə istifadə edərək məcburi satışın qarşısını almağa və ya onu ləngitməyə çalışırlar. Lakin Böyük Britaniyadan fərqli olaraq, Azərbaycanda kreditorların borcalanlarla davranışını tənzimləyən MCOB tipli geniş tənzimləyici qaydalar və ya məhkəməqabağı protokol yoxdur – münasibətlər daha çox müqavilə öhdəliklərinə əsaslanır, yalnız ümumi *vicdanlılıq prinsipi* (good faith) və “İpoteka haqqında” Qanunda nəzərdə tutulmuş prosedurlar kreditorun davranışına müəyyən hədd qoyur.

İcra Proseduru və Məhkəmə Təcrübəsi. Praktikada Azərbaycanda ipoteka icrası çox vaxt məhkəmə sistemi vasitəsilə həyata keçirilir, baxmayaraq ki, “İpoteka haqqında” Qanun müəyyən hallarda məhkəmədənəkar satışa da imkan verir. Adətən defolt baş verdikdə, kreditor məhkəməyə müraciət edərək ipoteka predmetinin satışına və borcalanın çıxarılmasına dair qərar alır. Məsələn, əvvəlki dövrlərə aid məlum işlərdən birində bank borcalanın mənzilinin hərracda satılması, əldə olunan məbləğin kreditin ödənilməsinə yönəldilməsi (əsas borc, faizlər və cərimələr daxil olmaqla) və borcalan ilə ailəsinin mənzildən çıxarılması barədə məhkəmə qərarı almışdır. Qərarla həmçinin göstərilmişdir ki, hərracdan əldə olunan məbləğ borcu tam ödəməzsə, qalan hissə borcalanın digər əmlakı hesabına icra edilə bilər. Bu, o deməkdir ki, Azərbaycan hüququnda da borcalan ipoteka predmetinin dəyəri borcu ödəməyə çatmadıqda, qalan borc üçün şəxsi məsuliyyət daşıyır – bu yanaşma Böyük Britaniyadakı praktika ilə oxşardır.

Hərrac prosesi Mülki Prosessual Məcəllə və “İpoteka haqqında” Qanuna uyğun olaraq məhkəmə icraçıları tərəfindən həyata keçirilir. Qanun ipoteka predmetinin hərracla satışını tənzimləyir – əmlakın qiymətləndirilməsi, borcalana borcu ödəmək üçün imkan verilməsi və digər prosedurlar nəzərdə tutulur. Hətta bəzi hallarda, ipoteka predmetinin borcun ödənilməsi əvəzində qiymətləndiricinin hesabında göstərilən bazar dəyəri ilə tələbkara (ipoteka saxlayana) təklif olunması qaydası da müəyyən olunur. Bu “İcra haqqında” Qanunun 53.1-ci maddəsində əksini tapmışdır. Beləliklə, Azərbaycanda birbaşa müsadirə (strict foreclosure) qadağan edilsə də, müəyyən şərtlər daxilində kreditorun əmlaka sahib olması mümkündür.

Məhkəmə təcrübəsi göstərir ki, icra prosesi hər zaman məhkəmənin nəzarəti altındadır: hətta ipoteka müqaviləsi notarial qaydada təsdiqlənmiş və borcalanın defolt halında könüllü yaşayış yerindən çıxması ilə bağlı müddəa ehtiva etmiş olsa belə (məsələn, “Məmmədova işi”), icra, adətən, məhkəmə və icra xidməti vasitəsilə həyata keçirilir (Plenum of the Constitutional Court of Azerbaijan Resolution, 2009). Bu, borcalana müdafiə vasitələrinə müraciət etmək və ya möhlət istəmək imkanı verir, baxmayaraq ki, Mülki Məcəllənin müddəaları kreditorun hüquqları baxımından kifayət qədər sərtidir. Azərbaycan təcrübəsində qiymətləndirmənin mühüm rolu var: hərracdan əvvəl əmlakın dəyəri müəyyən edilir və bu qiymət başlanğıc təklif kimi götürülür. Qanunun məqsədi satışın şəffaf və ədalətli keçirilməsini təmin etməkdir, lakin borcalanlar çox vaxt qiymətləndirmənin aşağı olduğunu və ya hərrac nəticəsinin ədalətsiz olduğunu iddia edərək məhkəməyə müraciət edirlər.

Ümumilikdə, Azərbaycan sistemi mərhələli və formalist yanaşmanı nəzərdə tutur: defolt barədə bildiriş, 21 günlük gözləmə müddəti, məhkəmə qərarı, hərrac, əldə edilən məbləğin bölüşdürülməsi və mənzildən çıxma. Gecikmələr nadir deyil – məsələn, hərrac vaxtında keçirilmədikdə və ya hüquqi mübahisələr yarandıqda, şikayət verildikdə, faizlər və cərimələr yığılmaqda davam edir və bu da əlavə məhkəmə çəkişmələrinə gətirib çıxarır. Böyük Britaniyadan fərqli olaraq, Azərbaycanda maliyyə xidmətləri üzrə mübahisələrə baxan ayrıca, məcburi səlahiyyətli ombudsman institutu mövcud deyil. Buna görə də əksər mübahisələr məhkəmədə və ya bəzən bank ilə borcalan arasında vasitəçilik (mediasiya) yolu ilə həll edilir.

İpoteka hüquqlarının ötürülməsi. Azərbaycan qanunvericiliyi təminat altına alınmış borcun və ipotekanın yeni kreditora ötürülməsinə icazə verir və bu, Böyük Britaniyadakı qaydaya bənzərdir. Lakin proses öhdəliklər hüququ və xüsusi ipoteka qanunları ilə tənzimlənir. “İpoteka haqqında” Qanunun 28.1. İpoteka ilə təmin edilmiş tələb başqasına keçdikdə həmin tələbin təminatı olan ipoteka ona keçir.

Tələbin keçdiyi şəxs ipoteka saxlayanın hüquq və vəzifələrini əldə edir. Başqa sözlə, kreditor tərəfindən təmin edilmiş kredit üzrə tələbin ötürülməsi bu kredit üzrə ipotekaya da şamil olunur.”

Qanun daha da dəqiqləşdirir ki, ipoteka müqaviləsinə əsasən kreditorun bütün hüquqları yeni kreditorun xeyrinə keçir – ötürülmüş öhdəlik hüdudunda. Bu ötürmənin tam qüvvədə olması üçün müəyyən şərtlərə əməl edilməlidir: İlkin kreditor ipoteka ilə bağlı bütün sənədləri və ya faktiki olaraq təminatı yeni kreditora verməli, yaxud yeni kreditor rəsmi razılıq verməlidir. Bu, daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində ipoteka hüququnun sahibinin dəyişdirilməsi ilə müşayiət olunur, çünki ipoteka Azərbaycanda qeydiyyatla alınmalı hüquqlardandır. İpoteka müqaviləsi dövlət qeydiyyatına alındığı andan qüvvəyə minir (“İpoteka haqqında” Qanunun 10.4-cü maddəsi).

Azərbaycan qanunvericiliyində maraqlı bir xüsusiyyət də ipoteka kağızı (mortgage bond/leaf) mexanizmidir: Əgər ipoteka kağızı buraxılıbsa, həmin Kağızın ötürülməsi ilə ipoteka hüquqlarını da avtomatik olaraq yeni sahibə keçirir. “İpoteka haqqında” qanunun 20.2-1-ci maddəsinə əsasən Daşınmaz əmlak üzərində ipoteka hüququnu təsbit edən ipoteka kağızı üzrə hüquqlar başqa şəxsin adına rəsmiləşdirildikdə, ipoteka müqaviləsi həmin şəxsə təqdim edilir və həmin şəxs ipoteka müqaviləsi üzrə ipoteka saxlayanın bütün hüquq və vəzifələrini əldə edir (Hüseynov, 2020). Bu, nizamlı qiymətli kağızın *indossamentlə* ötürülməsinə bənzər mexanizmdir. Lakin bu üsul əsasən dövlət dəstəyi ilə maliyyələşdirilən ipoteka proqramlarında tətbiq olunur. Özəl kredit münasibətlərində isə ötürülmə, adətən, Mülki Məcəllənin tələblərinə uyğun olaraq yazılı formada tələbin güzəşti müqaviləsi vasitəsilə həyata keçirilir və borcalana rəsmi bildiriş göndərilir.

Borcalanın razılığı tələb olunmur. Lakin borcalana bildiriş göndərilməlidir (İpoteka Haqqında Qanun 20.7-ci maddə); ondan sonra yeni kreditor ipotekanı icra edə bilər. Azərbaycanda ipoteka kreditlərinin satışı və ya sekuritizasiyası Böyük Britaniyadakı qədər geniş yayılmayıb, amma bunun üçün hüquqi baza mövcuddur.

Məhkəmə təcrübəsində hüququn ötürülməsindən sonra mübahisə yarandıqda, yeni kreditor mütləq *indossamenti* və (əgər tələb olunursa) reyestrdəki qeydiyyat barədə sənədləri təqdim etməklə öz legitimliyini (*locus standi*) sübut etməlidir.

Müqayisəli təhlil. İpoteka hüquqlarının quruluşu: Həm Böyük Britaniya, həm də Azərbaycan sistemləri ipotekanı əsas öhdəliyin (kreditin qaytarılması) icrası üçün daşınmaz əmlak üzərində təminat hüququ kimi qəbul edir. Hər iki yurisdiksiyada ipoteka əlavə (*accessory*) hüquq hesab olunur – o, əsas borcun mövcudluğundan asılıdır və borc ödənildikdə qüvvədən düşür. Azərbaycan hüququ bu bağlılığı açıq şəkildə təsbit edir, ingilis ümumi hüququ isə ipotekanı borcu təmin edən vasitə kimi uzun müddətdir qəbul edir və borc ödənildikdə ipotekanın ləğv olunduğunu tanıyır.

Struktur baxımından fərq ondadır ki, Böyük Britaniya hüququ tarixi olaraq *hüquqi (legal)* və *ədalət (equitable)* ipotekaları fərqləndirmiş və mülkiyyətin ikili təbiəti (borcalanın *redemption* hüququnu saxlaması ilə birlikdə) üzərində qurulmuşdur (Pinsent Masons guide on assignment and novation under English law, n.d.). Azərbaycan isə, mülki hüquq ənənələrinə uyğun olaraq, ipotekanı mülkiyyətin məhdudiyyəti (yüklülük) kimi formalaşdırır, mülkiyyətin keçirilməsi kimi yox. Lakin funksional baxımdan nəticə eynidir – borcalan defolt qədər mülkiyyət və istifadə hüququnu saxlayır, defolt olduqda isə kreditor əmlakı ələ keçirmək və ya satmaq imkanına malik olur.

Hər iki sistem *pactum commissorium-u* (proses olmadan əmlakın avtomatik olaraq kreditorun mülkiyyətinə keçməsinə) qadağan edir: Böyük Britaniyada bu qadağa *equity* tərəfindən təmin olunub, Azərbaycanda isə Mülki Məcəllə belə şərtləri etibarsız hesab edir. Nəticə etibarilə, hər iki hüquq sistemi borcalanın ipotekanı son anda ödəməklə əmlakı geri alma (*redemption*) hüququnu qoruyur – Böyük Britaniyada bu hüquq əmlak satılana və ya məhkəmə qərarı ilə *foreclosure* verilənədək davam edir, Azərbaycanda isə borcalan hərraca qədər və ya kreditorla razılaşaraq borcu ödəməklə satışı dayandıra bilər.

İcra əsasları və başlama şərtləri: Hər iki yurisdiksiyada icranın əsası borcalanın defoltu (adətən, ödənişin edilməməsi) hesab olunur. Böyük Britaniya ipotekalarında akselerasiya şərti olur – yəni bir

ödəniş buraxıldıqda, kreditor bütün məbləği dərhal tələb edə və icraya başlaya bilər. Azərbaycan Mülki Məcəlləsi və “İpoteka haqqında” Qanun da oxşar yanaşmanı qəbul edir – müqavilə öhdəliyi pozulduqda kreditor borcu tələb edə və ipotekanı icra edə bilər. Lakin Azərbaycan qanunvericiliyində bununla əlaqədar məhdudiyyət müəyyən edən qaydalar var. Belə ki, İpoteka haqqında Qanunun 34.1.1-ci maddəsinə görə əsas öhdəliyin, yaxud onun bir hissəsinin icrasının 90 təqvim günü və daha çox müddətə gecikdirilməsi tutmanın ipoteka predmetinə yönəldilməsi hüququnun yaranmasının borcalanın xeyrinə olan şərt tələblərindən biridir.

Fərq ondan ibarətdir ki, Böyük Britaniya hüququnda icraya başlamaq üçün formal bildiriş qanuni şərt deyil (baxmayaraq ki, praktiki olaraq kreditorlar defolt barədə bildiriş göndərir və Pre-Action Protocol tələblərinə əməl etməlidirlər), Azərbaycan qanunvericiliyi isə məcburi qaydada 21 günlük yazılı bildiriş nəzərdə tutur. Bu bildiriş qanuni şərtədir və borcalana borcu ödəyib satışdan yayınmaq üçün son şans verir. Bundan başqa, Böyük Britaniya kreditorları FCA qaydalarına əsasən, məhkəməyə müraciət etməzdən əvvəl müxtəlif güzəşt imkanlarını sınaq məcburiyyətindədirlər; Azərbaycanda isə belə tənzimlənmiş öhdəlik yoxdur. Bu səbəbdən Böyük Britaniya borcalanlarının daha çox alternativləri olur (kreditin restrukturizasiyası, faizlərin müvəqqəti dondurulması, dövlət dəstək - proqramları və s.), Azərbaycanda isə borcalan daha çox bankın iradəsindən və ya hökumət təşəbbüslərindən (məsələn, subsidiyalı refinans proqramları) asılıdır.

İcra Prosedurları: İcra prosesləri də hüquq sistemlərinin fərqiə görə dəyişir. Böyük Britaniyada yaşayış məqsədli daşınmaz əmlak üzrə icra demək olar ki, həmişə məhkəmədə possession order alınması ilə başlayır. Qərardan sonra kreditor məhkəmə icraçıları vasitəsilə borcalanı çıxarır və əmlakı satır. Satış, adətən, xüsusi vasitəçilər (estate agents) vasitəsilə açıq bazarda həyata keçirilir və məhkəmə tərəfindən birbaşa idarə olunmur. Lakin kreditorun borcalana qarşı *vicdanlı davranmaq və bazar qiymətinə uyğun satış həyata keçirmək öhdəliyi* vardır (məsələn, *Cuckmere Brick Co. v. Mutual Finance* işi).

Azərbaycanda isə məhkəmə iştirakı daha genişdir. Məhkəmə qərarında əmlakın *hərracda satılması* xüsusi olaraq göstərilir və satış dövlət tərəfindən təyin olunmuş hərrac mərkəzləri vasitəsilə aparılır. Bu, nəticələrə təsir edir: açıq bazar satışı əmlakı daha yüksək qiymətə satmağa imkan verə bilsə də, məcburi hərraclər bəzən daha aşağı qiymətlə nəticələnir. Böyük Britaniya kreditoru əmlakı dəyərindən xeyli aşağı satarsa, borcalan fərqi tələb edə bilər, Azərbaycanda isə borcalan çox vaxt hərrac nəticəsini yalnız ciddi qanun pozuntusu olduqda ləğv edə bilər. Lakin Azərbaycan qanunvericiliyində maraqlı məqamlardan biri odur ki, əgər 21 gün ərzində ipotekaya tutmanın yönəldilməsi barədə məhkəməyə şikayət edilmədikdə, tutma ipoteka saxlayanın ipoteka müqaviləsinə, yaxud ipoteka kağızına əsaslanan tələbi üzrə notariusun icra qeydi əsasında həyata keçirilir. Bu zaman ipoteka predmeti açıq bazarda satılmaqla tələbin könüllü icrası üçün 2 ay müddət müəyyən edilir. Bu halda ipoteka predmeti ipoteka qoyanın əsas öhdəliyin həcmi barədə notariusu təqdim etdiyi arayış əsasında satılır. Açıq bazarda satış qiyməti tərəflərin notariat qaydasında təsdiq olunan razılaşması ilə müəyyən edilir. Yalnız bundan sonra əgər İpoteka predmeti bu müddətdə açıq bazarda satılmadığı halda tələb icra məmuru tərəfindən məcburi qaydada icra edilir (İpoteka haqqında Qanun, maddə 38).

Bundan başqa, Böyük Britaniyada kommersiya ipotekaları üzrə kreditor *receiver* təyin edə bilər və məhkəməsiz gəlir toplaya və hətta əmlakı sata bilər. Azərbaycanda bu instituta tam analoji mexanizm yoxdur, lakin bəzi hallarda ipoteka predmetinin idarəçisi (administrator) təyin oluna bilər, xüsusilə müəssisə ipotekaya qoyulduqda.

Müdafiə vasitələri: Hər iki yurisdiksiyanın məqsədi eynidir – borcun ödənilməsi. Əgər əmlak satıldıqdan sonra borc tam ödənilmirsə, həm Böyük Britaniya, həm də Azərbaycan hüququ borcalanın qalan məbləğ üçün şəxsi məsuliyyət daşdığını nəzərdə tutur. Əksinə, əgər satışdan artıq vəsait qalırsa, bu, borcalana qaytarılmalıdır.

Fərq ondadır ki, Böyük Britaniyada *foreclosure* hüquqi vasitə kimi hələ də nəzərdə tutulur, lakin çox nadir hallarda istifadə olunur. Azərbaycanda isə müəyyən şərtlər daxilində əmlakın kreditorun

mülkiyyətinə verməsi mümkündür – bu, foreclosure-a bənzəyir, amma yalnız ipoteka predmetini əldə etmək təklifini alan tələbkər 7 iş günü ərzində həmin əmlakın qəbulu ilə bağlı iradə ifadəsini bildirməlidir (“İcra haqqında” Qanun mad. 53.1-1).

Borcalanın müdafiəsi baxımından Böyük Britaniya məhkəmələri daha geniş səlahiyyətlərə malikdir: *Ədalət Mühakiməsinin İdarə Edilməsi haqqında Aktlara* əsasən, hakim borcalana ödənişləri hissələrlə ödəmək imkanı verərək müsadirəni dayandıra bilər. Azərbaycanda isə məhkəmələrin belə bir açıq qanuni səlahiyyəti yoxdur; yalnız bankla razılaşma və ya icra prosesinin ləngiməsi nəticəsində borcalan vaxt qazana bilər.

Faizlər və cərimələr: Böyük Britaniya hüququnda müqavilə faizləri borc tam ödənilənə qədər hesablanmağa davam edir, lakin həddindən artıq cərimələr Consumer Rights Act 2015 əsasında ədalətsiz şərt kimi tanınır. Azərbaycanda Mülki Məcəllə və “İpoteka haqqında” Qanun cərimə faizlərinə müəyyən limitlər qoyur; Konstitusiyaya Məhkəməsinin 2009-cu il qərarı da kreditörün icra prosesi gecikdiyi müddət ərzində əlavə faiz tələb edə bilməsi məsələsinə aydınlıq gətirib. Burada məqsəd kreditörün iqtisadi kompensasiya almasının qarşısını almaqdır.

İpoteka hüquqlarının ötürülməsi: Hər iki ölkədə əsas prinsip eynidir – borc kimin üzərinə keçirsə, ipoteka hüququ da onunla birlikdə keçir. Fərq isə texniki məsələlərdədir. Böyük Britaniyada hüquqların keçirilməsi sadədir: kreditör yazılı güzəşt aktı tərtib edir, borcalana bildiriş göndərilir və yeni kreditör reyestrə qeydiyyatla alınır. Hətta qeydiyyat olmadan da yeni kreditör ipotekəni icra edə bilər. Azərbaycanda isə təhkim daha formalistdir – yazılı müqavilə və çox vaxt reyestrə dəyişiklik zəruridir. Hər iki sistemdə borcalan ipoteka saxlayanın hüquqlarının yeni kreditora ötürülməsinə razılıq vermək məcburiyyətində deyil, yalnız məlumatlandırılmalıdır.

Beynəlxalq Hüquqi Kontekst: Hər iki ölkə *lex situs* prinsipini qəbul edir – daşınmaz əmlak üzərində ipoteka yalnız həmin əmlakın yerləşdiyi ölkənin hüququ ilə tənzimlənir. Buna görə də Böyük Britaniya bankı yalnız Böyük Britaniyada yerləşən əmlaka ipoteka qoya bilər, Azərbaycan bankı isə yalnız Azərbaycandakı əmlaka. Xarici məhkəmə qərarlarının icrası isə ayrıca beynəlxalq müqavilələr çərçivəsində mümkündür.

Nəticə

Nəticə etibarilə, həm Böyük Britaniya, həm də Azərbaycan ipoteka kreditləşməsi və onun icrası üçün oxşar hüquqi əsaslara malikdirlər. Lakin Böyük Britaniya çərçivəsi daha geniş formada borcalan müdafiə mexanizmləri və çevik vasitələr təqdim edir ki, bu da Azərbaycan üçün təkmilləşmə istiqaməti ola bilər. Böyük Britaniya təcrübəsi açıq və dəqiq *məhkəməqabağı prosedurların və tənzimləyici nəzarətin* əhəmiyyətini göstərir – bu tədbirlər ipoteka predmeti üzərində satışın həqiqətən son çıxış yolu olmasını və maliyyə çətinliyi yaşayan borcalanların ədalətli rəftar görməsini təmin edir. Azərbaycan isə Böyük Britaniyanın Pre-Action Protocol modelinə bənzər bir mexanizm qəbul edə bilər – bu zaman kreditör məhkəməyə müraciət etməzdən əvvəl alternativləri (kreditin restrukturizasiyası, güzəşt dövrləri və s.) sınaq öhdəliyi daşıyırdılar. Bu, bütün Böyük Britaniya tənzimləmə sisteminin tətbiqi demək olmazdı, sadəcə Mərkəzi Bank və ya qanunverici tərəfindən müəyyən edilmiş uyğunlaşdırılmış qaydalar kreditör hüquqları ilə borcalan müdafiəsi arasında balansı yaxşılaşdırmaqla və mübahisələrin məhkəmələrə çıxmasının qarşısını ala bilərdi.

Digər mümkün islahat istiqaməti *icra mexanizmlərinin səmərəliliyi və şəffaflığı* ilə bağlıdır. Azərbaycanda hərrac sistemi nəzəri cəhətdən şəffafdır, lakin bəzən həm kreditör, həm də borcalan üçün optimal nəticə vermir (aşağı satış qiymətləri, uzanan prosedurlar və s.). Böyük Britaniyanın açıq bazarla satış təcrübəsindən öyrənərək, Azərbaycan müəyyən hallarda kreditörlərə məhkəmədənəknar satış imkanı verə bilərdi (borcalana bildiriş göndərməklə və sui-istifadənin qarşısını almaq üçün nəzarət mexanizmləri ilə). Burada əsas prinsiplər – kreditörün vicdanlı davranmaq öhdəliyi və ədalətli bazar qiymətini əldə etmək borcu – Böyük Britaniya məhkəmə təcrübəsində artıq möhkəmlənib. Əslində, Azərbaycan qanunvericiliyi də bu ideyanın müəyyən elementlərini özündə ehtiva edir: məcburi

qiymətləndirmə və çoxmərhələli hərrac prosesi ədaləti təmin etməyə yönəlib. Lakin birinci hərrac uğursuz olduqda, avtomatik olaraq daha aşağı qiymətli ikinci hərraca keçməkdənsə, borcalana və ya kreditora bazarda açıq satış hüququ vermək daha səmərəli ola bilərdi.

İpoteka hüquqlarının ötürülməsi sahəsində isə, Azərbaycanın mövcud qanunvericiliyi kifayət qədər möhkəmdir – yeni kreditor ipotekanın bütün üstünlüklərini və prioritetini əldə edir. Burada əsas tövsiyə icra mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır: ipoteka qeydiyyat sisteminin aydın və əlçatan olması, ötürülmənin vaxtında və şəffaf şəkildə reyestrdə əks olunması. Bundan əlavə, sindikasiya və ya birdən çox kreditorun iştirak etdiyi hallarda *etibarlı nümayəndə (trustee/agent)* institutunun tətbiqi icranı sadələşdirə bilər.

Borcalanların müdafiəsi ilə bağlı olaraq, Azərbaycan beynəlxalq ən yaxşı təcrübələri nəzərdən keçirə bilər – məsələn, Dünya Bankının məsuliyyətli kreditləşmə ilə bağlı tövsiyələri. Böyük Britaniya ümumi hüquq sistemi, Azərbaycan isə mülki hüquq sistemi olsa da, əsas məqsədlər eynidir: ədalət, aydınlıq və səmərəlilik.

Britaniya ümumi hüquq sistemi ilə Azərbaycan mülki hüquq sistemi anlayışları hüquq ənənələrinin fərqli köklərini və işləmə mexanizmlərini ifadə edir. Bu fərq nəticəsində, Britaniya hüquq sistemi çevikliyi və praktik yanaşmanı təşviq edir, Azərbaycan hüquq sistemi isə sabitliyi, dəqiqliyi və normativ aydınlığı ön plana çıxarır. Hər iki yanaşmanın öz müsbət və mənfi cəhətləri var; hüquqi islahatlarda bu fərqliliklər nəzərə alınmalıdır.

Hər hansı islahatlarda Azərbaycanın yerli şərtləri nəzərə alınmalıdır. Böyük Britaniya sistemində güclü institutlar var (xüsusi ixtisaslaşmış məhkəmələr, hüquqi yardım sistemi, Maliyyə Ombudsmanı). Azərbaycanda isə borcalanların hüquqi yardıma çıxışının genişləndirilməsi (məsələn, pulsuz hüquqi məsləhətlər, maliyyə maarifləndirilməsi xidmətləri) borcalanların öz hüquqlarını müdafiə etməsini asanlaşdırır. Digər tərəfdən, Böyük Britaniya da Azərbaycandakı bəzi güclü cəhətləri nəzərə ala bilər – məsələn, icra üçün dəqiq və kodifikasiya olunmuş yol xəritəsinin olması, bu isə proqnozlaşdırıla bilən nəticələr verir.

Beynəlxalq tendensiya (UNCITRAL və digər qurumların təşviq etdiyi kimi (UNCITRAL — Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Ticarət Hüququ üzrə Komissiyasıdır (United Nations Commission on International Trade Law). 1966-cı ildə yaradılmış bu beynəlxalq qurumun əsas məqsədi, müxtəlif ölkələrin ticarət hüququ normaları arasında harmonizasiya və unifikasiyanı təşviq etməkdir. UNCITRAL, beynəlxalq ticarətdə effektivlik, ədalət və şəffaflığı ar-tırmaq üçün model qanunlar, konvensiyalar və tövsiyələr hazırlayır. Onun hazırlanmış sənədləri bir çox ölkələrdə qəbul olunub və bu, dövlətlər arasında hüquqi riskləri və maneələri azaltmağa kömək edir.)) ondan ibarətdir ki, təminatlı kreditləşməni təşviq edən, amma borcalanı həddindən artıq sərtlikdən qoruyan balanslaşdırılmış qanunvericilik tətbiq edilsin.

Hər iki ölkənin bu sahədə öz töhfəsi var: Böyük Britaniya yüzillik məhkəmə təcrübəsi və istehlakçı yönümlü tənzimləmələri ilə, Azərbaycan isə müasir kodifikasiya olunmuş çərçivəsi ilə.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın ipoteka qanunvericiliyinin Böyük Britaniyada mövcud olan müdafiə mexanizmlərinə daha çox yaxınlaşdırılması (məsələn, məcburi məhkəməqabağı danışıqlar, məhkəmənin defoltların ödənilməsinə möhlət verməsi, satış və ötürülmə prosesinə daha güclü nəzarət) nəticələri yaxşılaşdırardı. Bu müqayisəli təhlil göstərir ki, müxtəlif hüquq sistemlərinə aid olsalar da, ipoteka mübahisələrinin əsas problemləri oxşardır – kreditorun təminat maraqlarını borcalanın əmlak maraqları ilə tarazlaşdırmaq. Bir-birinin təcrübəsindən öyrənməklə, həm Böyük Britaniya, həm də Azərbaycan ipoteka bazarını daha ədalətli və effektiv edə bilər və təminatlı kredit münasibətləri üzrə beynəlxalq hüququn harmonizasiyasına da töhfə verə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Bridge, M. (2017). *Personal Property Law*. 4th Edition, Oxford University Press.

2. Civil Code of Azerbaijan. (n.d.). (Arts. 269-307, on pledge/mortgage definitions and principles). <https://natlex.ilo.org/dyn/natlex2/natlex2/files/download/114484/AZE-114484.pdf>
3. Dixon, M. (2022). *Modern Land Law*. 11th Edition. Routledge.
4. FCA Mortgage Conduct of Business (MCOB) rules on handling mortgage arrears (UK) https://england.shelter.org.uk/professional_resources/legal/possession_and_eviction/mortgage_possession_proceedings/lenders_steps_before_court_action_for_mortgage_arrears
5. Hudson, A. (2022). *Equity and Trusts* (10th Edition). Routledge. See especially Chapter 19: "Mortgages and the Law of Property Act 1925", 899-903.
6. Hüseynov, C.A. (2020). İpoteka hüququ üzrə məhkəmə təcrübəsi. *Azərbaycan Hüquq Jurnalı*, (2).
7. Law of Property Act 1925 (UK), sections 101 and 106 (statutory power of sale). <https://www.walkermorris.co.uk/comment-opinion/does-an-equitable-owner-of-a-legal-charge-have-a-power-of-sale/>
8. Megarry, R. E. & Wade, H. W. R. (2019). *The Law of Real Property*. 9th Edition, Sweet & Maxwell.
9. Pinsent Masons guide on assignment and novation under English law (explaining LPA 1925 formalities for legal assignments) <https://www.pinsentmasons.com/out-law/guides/assignment-and-novation>
10. Plenum of the Constitutional Court of Azerbaijan Resolution (9 July 2009) concerning mortgage enforcement (interpretation of Civil Code Article 449) – facts of *JSC Azernagliyyatbank v. S. Mamedova* (order for auction sale, debt recovery, and eviction), <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=29602#:~:text=Court%2C%20having%20satisfied%20the%20claim,direct%20debt%20repayment%20to%20other>
11. *Shelter Legal* resource on mortgage possession process and lender's remedies in England & Wales, https://england.shelter.org.uk/professional_resources/legal/possession_and_eviction/mortgage_possession_proceedings/legal_framework_for_mortgage_arrears_repossession
12. *Walker Morris* commentary on the power of sale and assignment (UK case *Skelwith (Leisure) Ltd v. Armstrong*) <https://www.walkermorris.co.uk/comment-opinion/does-an-equitable-owner-of-a-legal-charge-have-a-power-of-sale>

Daxil oldu: 10.06.2025

Qəbul edildi: 19.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/50-56>

Günay Mehrəliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
doktorant
<https://orcid.org/0000-0003-4923-8004>
gunay-m2014@yandex.com

Xarici dilin mənimsənilməsində sorğu-əsaslı öyrənmənin rolu və tədrisi üsulları

Xülasə

Sorğu-əsaslı öyrənmə müasir pedaqoji yanaşmalar arasında öyrənənləri aktiv şəkildə bilik istehsalına cəlb edən ən təsirli modellərdən biridir. Onun mahiyyəti öyrənənlərin sualvermə, araşdırma aparma, nəticə çıxarma və refleksiya etmə fəaliyyətlərinə əsaslanır. Tarixi baxımdan, sorğu-əsaslı öyrənmə ilkin mərhələdə təbiət elmlərində istifadə olunmuş, daha sonra isə humanitar fənlərdə, o cümlədən xarici dillərin tədrisində tətbiq edilməyə başlanmışdır.

Xarici dilin tədrisində sorğu-əsaslı öyrənmənin rolu çoxşaxəlidir. Tələbələr real problemləri araşdırır, müxtəlif mənbələrdən istifadə edir, tədqiqat sualları formalaşdırır, nəticələrini yazılı və şifahi şəkildə təqdim edirlər. Bu proses onların oxu, dinləmə, danışmaq və yazı bacarıqlarını kompleks şəkildə inkişaf etdirir. Sorğu-əsaslı öyrənmənin tətbiq üsulları da tədrisdə mühüm rol oynayır. Layihə əsaslı öyrənmə tələbələrin uzunmüddətli tədqiqat aparmasına imkan verir; problemin həlli yönümlü tədris onların analitik və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir; Jigsaw metodu qrup işini və əməkdaşlığı gücləndirir; debat və diskussiya texnikaları arqumentasiya və spontan ünsiyyət bacarıqlarını artırır; veb-questlər və rəqəmsal fəaliyyətlər isə rəqəmsal savadlılıq və müasir informasiya texnologiyalarından istifadə bacarıqlarını formalaşdırır.

Açar sözlər: *sorğu-əsaslı öyrənmə, orientasiya, konseptuallaşdırma, araşdırma, layihə-əsaslı öyrənmə, ziqzaq metodu*

Gunay Mehraliyeva
Azerbaijan University of Languages
PhD student
<https://orcid.org/0000-0003-4923-8004>
gunay-m2014@yandex.com

The Role of Inquiry-Based Learning in Foreign Language Appropriation and its Teaching Methods

Abstract

Inquiry-Based Learning (IBL) is one of the most effective models among modern pedagogical approaches that actively engage learners in the production of knowledge. Its essence lies in learners' activities of questioning, conducting research, drawing conclusions, and reflecting. Historically, inquiry-based learning was first applied in natural sciences and later expanded to the humanities, including foreign language teaching.

The role of IBL in foreign language teaching is multifaceted. Students investigate real problems, use diverse resources, formulate research questions, and present their results both in written and oral forms. This process develops their reading, listening, speaking, and writing skills in an integrated way.

The application methods of IBL also play an essential role in teaching. Project-based learning allows students to conduct long-term research; problem-based learning develops their analytical and critical thinking skills; the jigsaw method strengthens group work and collaboration; debate and discussion techniques enhance argumentation and spontaneous communication skills, while web-quests and digital activities foster digital literacy and the ability to use modern information technologies.

Keywords: *inquiry-based learning, orientation, conceptualization, investigation, project-based learning, jigsaw method*

Giriş

Qloballaşma, ölkələr arasındakı beynəlxalq əməkdaşlığın artması və texnologiyanın sürətli inkişafı xarici dillərin rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Artıq xarici dili bilmək yalnız kommunikasiya vasitəsi kimi deyil, həm də bilik mübadiləsi, mədəniyyətlərarası dialoq üçün əsas şərtlərdən biri hesab olunur. Buna görə də xarici dilin tədrisi orta və ali təhsil müəssisələrində təhsil siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Xarici dilin tədrisi illər boyu ənənəvi tədrisə - qrammatika, lüğət və qaydaların mexaniki qavranılması və mənimsənilməsinə əsaslanmış, dil öyrənənlər isə əsas biliklərin passiv alıcısı kimi çıxış etmişlər. Lakin XXI əsrdən başlayaraq texnologiyaların elm və tədris sahəsində tətbiqində baş verən inqilabi dönüş nəticəsində dilin mənimsənilməsində öyrənənlərin aktiv iştirakını, müstəqil tədqiqat aparmasını və bilikləri şəxsi təcrübə əsasında qurmasını önə çəkən metodlar daha da aktuallaşmışdır. Bu kontekstdə *sorğu-əsaslı öyrənmə* (inquiry-based learning) ənənəvi yanaşmalara alternativ olaraq, tədrisdə yeni imkanlar açır.

Sorğu-əsaslı öyrənmə öyrənənin passiv bilik daşıyıcısı deyil, fəal iştirakçı və tədqiqatçı kimi fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutur. Bu yanaşma tələbələrə öz maraqları əsasında suallar verməyi, hipotezlər irəli sürməyi, məlumat toplamağı və nəticələr çıxarmağı öyrədir. Beləliklə, biliklər sadəcə müəllimdən şagirdə ötürülmür, əksinə, dialoq, müzakirə və araşdırma yolu ilə kəşf olunur. Xarici dilin öyrənilməsində bu metodun tətbiqi tələbələrdə yalnız dil bacarıqlarını deyil, həm də tənqidi düşünmə, analitik təhlil və yaradıcı yanaşma qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Tədqiqat

Müasir dövrdə sorğu-əsaslı öyrənmə kimi innovativ metodlardan istifadə dil öyrənənlərin motivasiyasının artmasına, öyrənmə prosesinin daha məqsədyönlü və maraqlı olmasına şərait yaradır. Sorğu-əsaslı öyrənmə üsulundan tədris prosesində istifadə, həmçinin, öyrənənlərin müstəqil tədqiqat-araşdırma aparmaq bacarığını formalaşdırmaqla, onları gələcəkdə akademik və peşəkar mühitdə daha uğurlu olmağa şərait yaradır. Xarici dil dərslərində sorğu-əsaslı öyrənmənin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki dil yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də mədəniyyətin daşıyıcısıdır. Tələbələrin dil öyrənərkən mədəniyyətlərarası kontekstdə suallar verməsi və cavab axtarması onların həm dil, həm də dünyagörüşü baxımından zənginləşməsinə əlverişli mühit yaradır.

Sorğu-əsaslı öyrənmənin tarixi inkişafı. Sorğu-əsaslı öyrənmə uzun illər tədris və öyrənmə vasitəsi kimi istifadə olunsada, tədris prosesində bir metod kimi istifadəsi qısa dövrü əhatə edir. Belə ki, sorğu-əsaslı öyrənmə metodunun nəzəri bünövrəsinin Sokratın dialoq metoduna əsaslandığı qənaətinə gəlmək olar. Sokrat tələbələrinə hazır cavab vermək əvəzinə suallar ünvanlayaraq onların düşünməsini, arqumentlər irəli sürməsinə və nəticəyə özləri gəlməsini təşviq edirdi və bu yanaşma sonrakı dövrlərdə elmi tədqiqatların və təhsil fəlsəfəsinin mühüm istiqamətinə çevrildi.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Con Dyui (John Dewey) və C.S.Pirs (Charles Sanders Peirce) kimi pragmatist filosofların ideyaları sorğu-əsaslı öyrənmənin nəzəri əsaslarını möhkəmləndirdi. Dyui təhsili “təcrübə üzərində öyrənmə” kimi izah edir və tələbələrin yalnız bilikləri qəbul etməsini deyil, onları sorğulamasını və real həyatla əlaqələndirməsini vacib sayırdı və beləliklə, sorğu-əsaslı öyrənmə bir yanaşma kimi tədris prosesinə fəal şəkildə inteqrasiya etməyə başladı. Bu məsələyə

diqqət çəkən C.Dyui olsa da, Şvobun (Schwab) bugünkü dövrə uyğun gələn sorğu prosesinin üç səviyyəli açıq sorğu modeli diqqətləyiqdir:

1. Tələbələrə suallar, metodlar və materiallar təqdim olunur və onlardan dəyişənlər arasındakı münasibətləri kəşf etmələri tələb olunur.

2. Tələbələrə yalnız bir sual təqdim edilir, lakin araşdırma metodunu onların özlərinin işləyib hazırlaması tələb olunur.

3. Müəyyən hadisələr (fenomenlər) irəli sürülür, lakin tələbələr həm öz suallarını, həm də araşdırma metodlarını işləyib hazırlamalı və dəyişənlər arasındakı münasibətləri kəşf etməlidirlər (Schwab, 1962).

Sorğu-əsaslı öyrənmənin xarici dilin tədrisində açıq şəkildə tətbiqinə XX əsrin ortalarına təsadüf edir. Bu yanaşmanın dilin tədrisinə inteqrasiyası kommunikativ yanaşmanın (Communicative Language Teaching-kommunikativ dilin tədrisi) tətbiqi ilə başlamışdır. Kommunikativ yanaşmanın əsas ideyalarından biri tələbələrin suallar verməsi, hipotezlər qurması, dialoq və müzakirələrdə iştirak etməsi idi ki, bu da sorğu-əsaslı öyrənmənin ayrıca metod kimi formalaşmasına şərait yaratdı.

Amerikanın Milli Elm Təhsil Standartları sorğu-əsaslı öyrənmənin tədris prosesində əsas olan altı mühüm aspektini təsvir edir:

1. Tələbələr elmin faktları əzbərləməkdən və bilməkdən daha çox məna kəsb etdiyini başa düşə bilməlidirlər.

2. Tələbələr əvvəlki bilik və elmi ideyalara əsaslanaraq yeni bilik inkişaf etdirmək imkanına malik olmalıdırlar.

3. Tələbələr elmi anlayışlar haqqında əvvəlki anlayışlarını yenidən qurmaqla və öyrəndikləri yeni məlumatları əlavə etməklə yeni biliklər inkişaf etdirəcəklər.

4. Öyrənmə, tələbələrin bir-birindən öyrənmək imkanına malik olduğu sosial mühitdən təsirlənir.

5. Tələbələr öyrənmə prosesinə nəzarət edəcəklər.

6. Tələbələrin nə dərəcədə dərindən dərk edərək öyrənmələri onların mənimsədikləri yeni bilikləri real həyat kontekstində nə dərəcədə istifadə edə biləcəklərinə təsir edəcək

(<https://courses.lumenlearning.com/olemiss-education/chapter/inquiry-based-learning/>).

XXI əsrdə qloballaşma və texnologiyanın inkişafı sorğu-əsaslı öyrənmənin tədris prosesində, xüsusilə dilin tədrisində geniş istifadə olunmasına imkan verdi. Bu zaman xarici dilin tədrisi yalnız dil biliklərinin mənimsənilməsi kimi deyil, həmçinin, dil öyrənənlərin kritik düşünmə, yaradıcılıq, problem həll etmə və müstəqil öyrənmə bacarıqlarının formalaşmasına imkan verdi. Bu halda müəllim təkcə bilik ötürücüsü kimi deyil, mentor və fasilitator rolu oynayır.

Sorğu-əsaslı öyrənmənin ümumi strukturu. Sorğu-əsaslı öyrənmə sadəcə tələbələrə sual verməkdən ibarət deyildir. Sorğu-əsaslı öyrənmə tələbələrin biliklərini nümayiş etdirmək üçün peşəkar şəkildə üsul və təcrübələrə əməl etdikləri təhsil strategiyasıdır (Keselman, 2003). Bu üsul bəzən müəyyən problemləri həll edən və ya bəzi problemin həll yollarını verən nəzəriyyə kimi nəzərdən keçirilir. Sorğu-əsaslı öyrənmə aktiv iştirakı və öyrənənə yeni olan biliklərin aşkar edilməsində məsuliyyətli olmağı vurğulayır (de Jong & van Joelingen, 1998). Sorğu-əsaslı öyrənmə pedaqoji baxımdan sadədən mürəkkəbə doğru mərhələli şəkildə yeni bilikləri mənimsənilməsinə yönəlir ki, tələbələri autentik elmi kəşfetmə prosesinə cəlb etməyə çalışır. Ümumilikdə, sorğu-əsaslı öyrənmənin beş mərhələsi var:

–*Orientasiya mərhələsi I mərhələni* təşkil edir və mövcud problemə dair maraq və bilmək istəklərini stimullaşdırmağa yönəlir. Bu zaman mövzu ya müəllim, ya da öyrənən tərəfindən təqdim olunur.

–*Konseptuallaşdırma – II mərhələ* göstərilən problemə aid anlayışın və ya anlayışların dərk olunması prosesidir. Bu mərhələ iki alt-mərhələyə bölünür: *sualvermə və hipotezin formalaşdırılması*. Sualvermə mərhələsi tədqiqat sualına və ya açıq tipli suallara gətirib çıxarır, hipotezin formalaşdırılması isə test edilə/yoxlanıla bilən hipotezin yaradılması ilə nəticələnir.

–*Araşdırma – III mərhələ* qoyulmuş tədqiqat suallarına və ya hipotezlərə cavab tapmaq üçün marağın fəaliyyətə çevrildiyi mərhələdir. Araşdırma mərhələsinin alt-mərhələləri *tədqiqetmə*, eks-

periment aparma və məlumatların şərhidir. Tələbələr müşahidə aparır, dəyişənlərin qiymətlərini dəyişdirərək müxtəlif eksperimentlər dizayn edir, proqnozlar verir və nəticələri təhlil edirlər.

–*Nəticə mərhələsi* araşdırmanın əsas nəticələrinin ifadə olunduğu *IV mərhələdir.* Bu mərhələdə öyrənənlər ilkin tədqiqat suallarına və ya hipotezlərinə müraciət edir və onların araşdırmanın nəticələri ilə cavablandırılıb-cavablandırılmadığını və ya dəstəklənib-dəstəklənmədiyini nəzərdən keçirirlər. Bu, yeni nəzəri nəticələrə gətirib çıxara bilər.

–*Müzakirə* sorğu-əsaslı öyrənmənin son mərhələsidir. Müzakirə mərhələsi *kommunikasiya və refleksiya* alt-mərhələlərini əhatə edir. Kommunikasiya xarici proses kimi qəbul olunur və burada tələbələr öz tapıntılarını və nəticələrini başqalarına təqdim edir, paylaşır və onlardan rəy və şərhlər alırlar. Refleksiya isə öyrənənin zehində hər hansı bir məsələ üzərində düşünmə prosesi kimi müəyyən edilir. Məsələn, sorğu prosesinin və ya dövrünün uğuru haqqında düşünmək, yeni sorğu dövrü üçün problemlər irəli sürmək və sorğu-əsaslı öyrənmə prosesinin necə təkmilləşdirilə biləcəyinə dair təkliflər vermək. Bu, əsasən, daxili proses kimi qiymətləndirilir. Bu proses çərçivəsində *rollu oyun, gündəlik və ya hekayə yazmaq, istiqamətləndirici suallardan* istifadə kimi müxtəlif fəaliyyətlər seçilə bilər. Bu fəaliyyətlər tələbələrin refleksiyalarının müəyyən keyfiyyət səviyyələrinə – *təsvir, əsaslandırma, tənqid və müzakirə* səviyyələrinə çatmasına kömək edə bilər (Pedaste, Mäeots, et al, 2015).

Xarici dilin mənimsənilməsində sorğu-əsaslı öyrənmənin mahiyyəti. Sorğu-əsaslı öyrənmə öyrənmə prosesinin və təcrübəsinin keyfiyyətini və səmərəliliyini artırmaq və ötürmək üçün tələbə-yönlümlü, tələbə tərəfindən idarə olunan və sorğuya əsaslanan metoddur. Baxmayaraq ki, öyrənən öz öyrənmə prosesinə görə böyük məsuliyyət daşıyır, effektiv öyrənmənin baş verə biləcəyi zəruri şəraiti yaratmaqda müəllim mühüm və həlledici rol oynayır. Müəllim, həmçinin, sorğu-əsaslı öyrənmənin kursun təlim məqsəd və nəticələri ilə düzgün şəkildə uzlaşdırılmasını təmin etmək üçün dərsin düzgün təşkil edilməsinə görə böyük məsuliyyət daşıyır. Öyrənməni ən yaxşı şəkildə asanlaşdırmaq üçün tətbiq edilən tədris səviyyəsi və növü isə sinif səviyyəsi, fənnin tipi və digər bir sıra amillərdən asılıdır. Beləliklə, öyrənən öyrənmə prosesində passiv iştirakçıdan aktiv iştirakçıya çevrilərkən, müəllim də yalnız mövzu üzrə mütəxəssis olmaqdan çıxaraq tədris lideri, öyrənmə memarı, həmçinin öyrənmə bələdçisi və mentor rolunu daşımağa başlayır. Sorğu-əsaslı öyrənmədə həm müəllimin, həm də öyrənənin rolları əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir, daha dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilir və daha açıq, ali səviyyəli təlim nəticələrinin əldə edilməsinə yönəldilir. Burada müəllim və öyrənən arasında, eləcə də öyrənənlərin öz aralarında keyfiyyətli və davamlı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin mövcudluğu da mühüm rol oynayır.

Effektiv sorğu-əsaslı öyrənmə mühitləri yalnız struktur, məzmun və ya texnologiya ilə məhdudlaşmır. Digər mühüm element müəllimlə tələbələr və tələbələrin öz aralarındakı dəstəkləyici münasibətlərdir. Sorğu-əsaslı öyrənmədə müəllim bütün öyrənmə prosesində bələdçi rolunu oynayır. Lazım olan rəhbərlik dərəcəsi isə kursun xarakterindən və tələbələrin ehtiyaclarından asılıdır. Bu isə hər bir kurs və hər bir tələbə üçün müəllim tərəfindən qiymətləndirilməli və müəyyən edilməlidir.

Bu yanaşma tələbələrə aşağıdakı imkanları yaradır:

- *Suallar vasitəsilə öyrənmə*
- *Tədqiqat bacarıqları*
- *Əlaqələndirmə*
- *Kontekstual öyrənmə*

Sorğu-əsaslı öyrənmənin mühüm cəhətlərindən biri davamlı özünüqiymətləndirmə və həmyaşıdların qiymətləndirməsidir. Bu proses iki əsas məqsədə xidmət edir: birincisi, tənqidi özünə-refleksiya tələbələrin həm öyrənən kimi özlərini, həm də öyrənmə prosesinin mahiyyətini daha dərindən dərk etmələrinə – yəni “öyrənməyi öyrənmələrinə” kömək edir; ikincisi isə, əldə edilən bilik və bacarıqların səviyyəsini və keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün zəruri olan kompetensiya ölçməsinə təmin edir.

Beləliklə, sorğu-əsaslı öyrənmə tədris prosesində istifadə olunan pedaqoji üsullar, öyrənmə fəaliyyətləri, resurslar və qiymətləndirmə mexanizmlərinin integrasiyasını dəstəkləyir. Bu mənada müəllim,

öyrənmə memarı və tədris lideri rolunda, ən əsas çətinliklərdən biri kimi sorğu-əsaslı öyrənmə mühtətinin formalaşması üçün tələb olunan düzgün şərtləri yaratmalıdır. Bu isə həm müəllimin, həm də tələbələrin müxtəlif dəyərləri, münasibətləri və baxış tərzlərini mənimsəməsini zəruri edir. Belə bir mühit üçün əsas prinsiplərə müxtəlifliyə hörmət, inklüzivlik, tələbələrin səlahiyyətləndirilməsi, özünüidarə olunan öyrənmə, mənaya əsaslanan öyrənmə və tələbələrə qarşı qayğı etikasını daxildir.

Nəticə etibarilə, müəllim sorğu-əsaslı öyrənmənin effektiv yanaşma ola biləcəyinə inanmalı və tələbələrin daha çox müstəqil, özünüidarə edən öyrənənlərə çevrilmə potensialına güvənməlidir. Bu yanaşma həm tələbələrə, həm də müəllimlərə öz fəaliyyətlərinə, davranışlarına və əldə etdikləri bilik səviyyəsinə (yəni, həm təhsil, həm də şəxsi inkişaf sahəsində) əhəmiyyətli dərəcədə nəzarət imkanı verir (Kovbasyuk & Blessinger, 2013).

Xarici dilin tədrisində sorğu-əsaslı öyrənmənin rolu. Sorğu-əsaslı öyrənmə tələbələri fəal şəkildə öz bilik bazalarını artırmağa, şəxsi fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməyə, müzakirələr, debatlar zamanı öyrənməyə sövq edir. Bu öyrənmə üsulunun effektiv olması tədqiqat aparmaq üçün sualların formalaşdırılması, hazırlanmasında tələbələrin əməkdaşlıq etməsindən asılıdır. Burada əsas məqsəd tələbənin müstəqil şəkildə öyrənmə bacarığının formalaşması və inkişafıdır - daha çox məsuliyyət daşıyan və özünü təmin edən, motivasiyası yüksək öyrənənləri inkişaf etdirməklə öyrənməni təkmilləşdirməkdir (Patric Blessinger and John M. Carfora, 2014).

Müstəqil öyrənmə bacarığı tələbələrin yalnız auditoriyada deyil, auditoriyadan kənarda aktiv şəkildə öyrənməsinə əsaslanır. Sorğu-əsaslı öyrənmə bu prosesə zəmin yaradır, tələbələri müxtəlif mənbələrdən məlumat toplamağa təşviq edir. Məhz xarici dilin mənimsənilməsinin uzunmüddətli proses olması sorğu-əsaslı öyrənmə üsulunun tədris prosesində tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Motivasiyanın artması xarici dilin öyrənilməsi və mənimsənilməsində əsas, determinant amillərdən biridir. Tələbə sorğu-əsaslı öyrənmə vasitəsi ilə öz maraqlarına əsaslanan, gündəlik həyatda rast gəldikləri hadisələri aktiv şəkildə ifadə etməyə çalışır. Dil öyrənənlər “gənclərin internetdən istifadəsi”, “ekoloji problemlər” və ya “sosial şəbəkələrin təsiri” kimi mövzuları təkcə dərslər vəsaitlərindən deyil, araşdırma apararaq, mövzuya dair suallar hazırlayaraq, debat və müzakirələrdə iştirak edərək həm dil bacarıqlarını inkişaf etdirir, həm də mövzu ilə bağlı maraqlarını təmin edirlər. Sorğu-əsaslı öyrənmə zamanı tələbələrə öyrənmə prosesində müstəqillik və seçim imkanı verir və bu da daxili motivasiyanın artmasına səbəb olur. Bu zaman dil öyrənənin kommunikativ bacarıqları da inkişaf edir. Dil öyrənənlər sorğu-əsaslı öyrənmə zamanı dialoqlarda iştirak edir, qrup müzakirələri aparır, fikirlərini müdafiə edir və sual-cavab yolu ilə interaktiv üniyyət qurur. Bu proses zamanı dil real ünsiyyət vasitəsinə çevrilir və dil öyrənənlər nəinki dili öyrənir, həmçinin, dil vasitəsilə öyrənirlər. Beləliklə, şifahi və yazılı kommunikasiya bacarıqları güclənir.

Sorğu-əsaslı öyrənmə üsulu dil öyrənənlərdə tənqidi düşünmə qabiliyyətinin inkişafında da mühüm rol oynayır. Dil öyrənən sadəcə məlumat qəbul edən yox, onu təhlil edən və qiymətləndirən fərdə çevrilir - düzgün cavabı tapmağa deyil, fərqli yanaşmalar irəli sürməyə təşviq edilir. Bu proses müqayisə etmə, arqumentləri dəyərləndirmə, alternativ izahların verilməsi kimi tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Dil öyrənənlər sorğu nəticəsində təkcə kommunikasiya bacarıqlarını deyil, analitik və yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərini də inkişaf etdirirlər.

Xarici dil mədəniyyət daşıyıcısı kimi mədəni əlaqələrin genişlənməsində, qurulmasında mühüm rol oynadığından sorğu-əsaslı öyrənmə üsulu tələbələrin öyrəndikləri dilin mədəni aspektlərini də araşdırmasına imkan yaradır. Dil öyrənənlər müəyyən mövzu ətrafında müxtəlif ölkələrin təcrübəsini müqayisə edə, bu mövzu üzrə mədəniyyətlərarası diskussiyalar apara bilərlər. Bu zaman dil öyrənənlərin dünyagörüşü genişlənir, tolerantlıq və mədəniyyətlərarası anlaşma bacarıqları güclənir.

Sorğu-əsaslı öyrənmənin tədrisi üsulları. Müasir təhsil sistemində əsas hədəf öyrənənləri yalnız nəzəri biliklərlə təmin etmək deyil, həm də onları tədqiqatçı, analitik və yaradıcı düşüncə fərdləri kimi yetişdirməkdir. Bu baxımdan sorğu-əsaslı öyrənmə öyrənənlərin öyrənmə prosesinə aktiv cəlb olunmasını, suallar verməsini, araşdırma aparmasını və nəticələri əsaslandırılmış şəkildə təqdim etməsini

nəzərdə tutur. Sorğu-əsaslı öyrənmənin tətbiqi *layihə əsaslı öyrənmə, problemin həlli yönümlü tədris, ziqzaq (jigsaw) metodu, debat və diskussiya texnikaları, veb-questlər və rəqəmsal sorğu fəaliyyəti* kimi müxtəlif tədris üsulları vasitəsilə mümkündür.

1. *Layihə əsaslı öyrənmə (Project-Based Learning)* sorğu-əsaslı yanaşmanın ən geniş yayılmış formalarından biridir. Bu üsulda öyrənənlər real problemlər və ya mövzular ətrafında uzunmüddətli fəaliyyət apararaq nəticədə konkret məhsul (təqdimat, hesabat, poster, video və s.) ortaya qoyurlar. Xarici dilin tədrisində layihə əsaslı öyrənmə tələbələrin *tədqiqat aparma, informasiya toplama, məlumatları sistemləşdirmə və öyrəndiklərini xarici dildə ifadə və təqdim etmə bacarıqlarını* inkişaf etdirir.

2. *Problemin həlli yönümlü tədris üsulunda (Problem-Based Learning)* öyrənmə prosesi konkret bir problem üzərində qurulur. Öyrənənlər problemin səbəblərini araşdırır, müxtəlif həll variantlarını müzakirə edir və elmi əsaslı nəticələrə gəlirlər. Bu zaman dil öyrənənlərdə problemi həlletmə, analitik düşünmə bacarıqları və nəzəriyyəni praktikada tətbiq etmə qabiliyyəti inkişaf edir.

3. *Ziqzaq (jigsaw) metodu* əməkdaşlıq yönümlü tədris üsullarından biridir və sorğu-əsaslı öyrənmənin qrup işinə əsaslanan formasıdır. Bu üsulda bir mövzu kiçik hissələrə bölünür və hər qrup üzvü müəyyən bir hissəni araşdırır. Daha sonra öyrənənlər bir araya gələrək öz tapıntılarını paylaşır və bütöv mövzunun mənimsənilməsinə nail olurlar. Bu prosesdə öyrənənlər həm *oxu və dinləmə*, həm də *danışmaq və yazı* bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

4. *Debat və diskussiya* sorğu-əsaslı öyrənmənin ünsiyyət yönümlü üsullarındandır. Bu üsullarda tələbələr müəyyən mövzu ətrafında arqumentlər hazırlayır, fikirlərini əsaslandırır və müzakirələrdə fəal iştirak edirlər.

5. *Veb-questlər və rəqəmsal sorğu fəaliyyəti*. Rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası sorğu-əsaslı öyrənməni daha effektiv və cəlbədicidir. *Veb-quest* üsulu internet üzərindən tədqiqat aparmağa əsaslanır. Müəllim tələbələrə konkret istiqamət, mənbələr və tapşırıqlar təqdim edir, tələbələr isə bu resurslardan istifadə edərək araşdırma aparır və nəticələrini təqdim edirlər.

Sorğu-əsaslı öyrənmə üsulları öyrənənləri passiv bilik daşıyıcılarından aktiv bilik yaradan tədqiqatçılara çevirir. Layihə əsaslı öyrənmə, problemin həlli yönümlü tədris, ziqzaq metodu, debat və diskussiya texnikaları, veb-questlər və rəqəmsal sorğu fəaliyyətləri xarici dil öyrənməsini daha interaktiv, maraqlı və məhsuldar edir. Bu üsullar yalnız dil bacarıqlarını deyil, həm də öyrənənlərin tədqiqat, əməkdaşlıq və tənqidi düşünmə vərdişlərini inkişaf etdirir.

Nəticə

Sorğu-əsaslı öyrənmə müasir təhsil mühitində ən aktual və effektiv pedaqoji yanaşmalardan biri kimi xarakterizə olunur. Onun tarixi inkişafı göstərir ki, bu metod əvvəlcə elmi araşdırma fəaliyyətlərinə əsaslanırsa da, zamanla humanitar fənlərdə, xüsusilə də xarici dilin tədrisində geniş tətbiq imkanları qazanmışdır. Müxtəlif pedaqoqlar və təhsil nəzəriyyəçiləri sorğu-əsaslı öyrənmənin öyrənənlərin tənqidi düşünmə, problem həll etmə və yaradıcı yanaşma bacarıqlarını inkişaf etdirdiyini qeyd etmişlər.

Sorğu-əsaslı öyrənmənin ümumi strukturu – *orientasiya, konseptuallaşdırma, araşdırma, nəticə və müzakirə* mərhələlərindən ibarətdir. Bu mərhələlər ardıcılıqla həyata keçirildikdə öyrənmə prosesi həm məzmun, həm də metod baxımından sistemli və məqsədyönlü olur. Xarici dilin mənimsənilməsi prosesində isə bu struktur tələbələrə yalnız dil qaydalarını deyil, həm də dilin sosial və mədəni kontekstdə istifadəsini öyrənmək imkanı yaradır.

Xarici dilin tədrisində sorğu-əsaslı öyrənmənin rolu xüsusilə ünsiyyət yönümlü bacarıqların inkişafında özünü göstərir. Öyrənənlər tədqiqat sualları formalaşdırır, məlumat toplayır, nəticələrini yazılı və şifahi formada təqdim edir, həmçinin qrup müzakirələri vasitəsilə biliklərini paylaşır. Bu proses onların həm dil bacarıqlarını, həm də tədqiqatçı mövqeyini gücləndirir.

Sorğu-əsaslı öyrənmənin tədrisi üsulları – layihə əsaslı öyrənmə, problemin həlli yönümlü tədris, ziqzaq (jigsaw) metodu, debat və diskussiya texnikaları, veb-questlər və rəqəmsal sorğu fəaliyyətləri –

xarici dil dərslərini daha interaktiv və öyrənən yönümlü edir. Bu üsullar tələbələrin həm fərdi, həm də qrup işinə cəlb olunmasına, həmçinin müasir informasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə etməsinə şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, xarici dilin mənimsənilməsində sorğu-əsaslı öyrənmə ənənəvi metodlardan fərqli olaraq öyrənənlərin passiv roldan çıxaraq aktiv tədqiqatçıya çevrilməsini təmin edir. Bu isə onların yalnız dil öyrənməsini deyil, həm də bilik istehsalına, yaradıcı yanaşmaya və sosial əməkdaşlığa əsaslanan təhsil mühitində formalaşmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Blessinger, P., & Carfora, J. M. (Eds.). (2015). *Inquiry-based learning for Multidisciplinary Programs: A conceptual and practical resource for educators*. Emerald Group Publishing Limited.
2. Blessinger, P., & Carfora, J. M. (Eds.). (2014). *Inquiry-based learning for the Art, Humanities, and Social Sciences: A conceptual and practical resource for educators*. Emerald Group Publishing Limited.
3. De Jong, T., & Van Joolingen, W. R. (1998). *Scientific Discovery Learning with Computer Simulations of Conceptual Domains*. Review of Educational Research.
4. Dewey, J. (1938). *Experience and Education*. Macmillan.
5. Harmer, J. (2015). *The Practice of English Language Teaching*. Pearson.
6. Hmelo-Silver, C. E., Duncan, R. G., & Chinn, C. A. (2007). Scaffolding and Achievement in Problem-Based and Inquiry Learning: A Response to Kirschner, Sweller, and Clark. *Educational Psychologist*, 42(2).
7. Keselman, A. (2003). Supporting inquiry learning by promoting normative understanding of multivariate causality. *Journal of Research in Science Teaching*, 40(9), 898–921.
8. Kovbasyuk & Blessinger (2013). *Meaning-Centered Education: International Perspectives and Explorations in Higher Education*. Routledge.
9. Pedaste, M., Mäeots, M., Siiman, Leo A., et al. (2015). *Phases of inquiry-based learning: Definitions and the inquiry cycle*. Published by Elsevier Ltd.
10. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press.
11. Schwab, J. (1962). *The teaching of science as enquiry*. In J. Schwab, & P. Brandwein (Eds.). *The Teaching of Science*, Cambridge. Harvard University Press.
12. Edelson, D. C., Gordin, D. N., & Pea, R. D. (1999). Addressing the challenges of inquiry-based learning through technology and curriculum design. *Journal of the Learning Sciences*, 8(3), 391–450.

Daxil oldu: 15.06.2025

Qəbul edildi: 19.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/57-65>

Rəşid Mehdiyev

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0002-7881-2757>

mresid.1998@gmail.com

XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda təhsil sisteminin güclənməsində Heydər Əliyevin rolu

Xülasə

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etdiyi dövr onun siyasi fəaliyyətində təhsil, elm və mədəniyyət sahələrinin inkişafı, habelə xalqın intellektual potensialının artırılması istiqamətlərinə xüsusi önəm verməsi ilə səciyyələnir. Bu mərhələ milli tariximizin intibah dövrü kimi xarakterizə olunur və həmin yüksəliş, əhalinin təhsil səviyyəsinin artması, fundamental elmin təşəkkülü və milli mədəniyyətin inkişafı ilə üzvi şəkildə bağlı idi. Bütün bu proseslərin əsasını isə mövcud təhsil sisteminin gücləndirilməsi və ondan səmərəli şəkildə faydalanma təşkil edirdi. 1969-1982-ci illər Azərbaycan elmi və təhsilinin keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyduğu bir dövr olmuşdur. Xüsusilə 1970-1980-ci illərin əvvəllərində ali məktəblər üçün möhkəm maddi-texniki baza yaradılmış, elm və təhsil ərazilərinin müasirləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır.

Məqalədə Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1970-80-ci illərdə respublikaya rəhbərliyi dövründə elm və təhsil sahəsinə göstərdiyi xüsusi qayğı və diqqət təhlil olunur. Bu dövrdə elm və təhsil sahəsində yüksəliş baş vermiş və Azərbaycanın gələcəyi üçün milli kadr bazasının hazırlanmasının bünövrəsi qoyulmuşdur.

Açar sözlər: *XX əsrin 70-80-ci illəri, Ümummilli lider, təhsil sistemi, intibah dövrü, elm, milli kadrlar*

Rashid Mehdiyev

Baku State University

PhD student

<https://orcid.org/0009-0002-7881-2757>

mresid.1998@gmail.com

Heydar Aliyev's Role in Strengthening the Education System in Azerbaijan in the 1970s and 1980s

Abstract

The period of 1969-1982, when Nationwide Leader Heydar Aliyev headed the Azerbaijan SSR, is characterized by his particular emphasis on the development of education, science, and culture, as well as on enhancing the intellectual potential of the people. This stage is regarded as a renaissance in our national history, closely connected with the rise in the population's educational level, the formation of fundamental science, and the advancement of national culture. At the core of all these processes was the strengthening of the education system and its effective utilization. The years 1969-1982 marked a qualitatively new stage in the development of Azerbaijani science and education. Especially in the early 1970s and 1980s, a solid material and technical foundation

was created for higher education institutions, and significant steps were taken toward the modernization of traditions in science and education.

The article analyzes the special care and attention paid by Nationwide leader Heydar Aliyev to the field of science and education during his leadership of the republic in the 1970s and 80s. During this period, progress was made in the field of science and education, and the foundation for the preparation of the national personnel base for the future of Azerbaijan was laid.

Keywords: 70-80 years of the 20th century, Nationwide leader, education system, renaissance period, science, national personnel

Giriş

XX əsrin ortaları Azərbaycan tarixində sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf baxımından yeni mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirilir. Bu prosesdə xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması və inkişaf etdirilməsi həm Sovetlər dönmində, həm də müstəqillik illərində ümummillə lider Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlı olmuşdur. Ötən əsrin 1960-cı illərinin sonlarında Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gəldiyi dövrdə respublika, Sovet İttifaqının digər müttəfiq respublikaları ilə müqayisədə, iqtisadi cəhətdən geri qalmış vəziyyətdə idi. İttifaq miqyasında strateji əhəmiyyət daşıyan müəssisələrdən başqa sənayenin əksər sahələrinə lazımi diqqət göstərilir, mövcud təbii sərvətlər və iqtisadi potensial səmərəli şəkildə istifadə olunmurdu. Neft sənayesində əvvəlki yüksəlişin tempi aşağı düşmüş, energetika, qara metallurgiya, kimya və neft-kimya sahələrində geriləmə müşahidə olunurdu. Bir çox istehsal sahələrinin texniki-iqtisadi göstəriciləri tədricən zəifləyir, kənd təsərrüfatında və sənaye sahəsində böhranlı vəziyyət daha qabarıq şəkildə özünü göstərirdi. Heydər Əliyevin Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə seçildiyi mərhələ respublika iqtisadiyyatının böhranlı vəziyyətə daxil olduğu dövrə təsadüf edirdi. Bu böhran yalnız təsadüfi xarakter daşıyırdı, əksinə, həm obyektiv amillərin – mərkəz-ləşdirilmiş idarəetmə mexanizminin sərt məhdudiyyətlərinin, həm də subyektiv səbəblərin – yerli potensialdan səmərəli istifadə edilməməsinin bir nəticəsi idi. 1960-cı illərin sonlarına doğru sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinin zəifləməsi artıq nəzərə çarpacaq dərəcədə idi və bu, Azərbaycan SSR-in ümum-ittifaq miqyasında geridə qalması ilə müşayiət olunurdu.

Milli gəlirin artım dinamikası, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının həcmi, elmi-texniki tərəqqinin tətbiqi imkanları, ictimai əməyin məhsuldarlığı kimi fundamental parametrlər üzrə respublikanın göstəriciləri ümumittifaq ortalamasından xeyli aşağı idi. Statistik materiallar göstərir ki, 1940-cı illə müqayisədə 1965-ci ildə Azərbaycanda ümumi ictimai məhsul 3,6 dəfə, sənaye məhsulları isə 4 dəfə artmışdır. Lakin eyni dövrdə SSRİ üzrə bu göstəricilər müvafiq olaraq 5,7 və 7,9 dəfə təşkil etmişdir (Zeynalov, 2022). Bu müqayisə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf tempinin ittifaq göstəricilərindən geri qaldığını aydın şəkildə sübut edir.

Bundan əlavə, milli gəlirin həcmi üzrə də Azərbaycan SSR-in mövqeyi zəif idi: respublika göstəriciləri ümumittifaq səviyyəsindən təxminən iki dəfə aşağı idi. Bu fakt yalnız iqtisadi geriliyi deyil, həm də mövcud idarəçilik sisteminin səmərəsizliyini, daxili ehtiyatların tam səfərbər olunmamasını əks etdirirdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafı üçün yeni strateji idarəçilik yanaşmasına ehtiyac duyulurdu ki, bu da məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə formalaşmağa başladı.

1969-1982-ci illərdə Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik edən Heydər Əliyevin strateji uzaqgörənliyi nəticəsində sənaye və istehsal potensialının gücləndirilməsi istiqamətində atılan addımlar respublikanın davamlı iqtisadi inkişafı üçün möhkəm bünövrə yaratdı. Həmin illərdə Sovet İttifaqının ən geridə qalmış respublikalarından biri kimi dəyərləndirilən, dərin iqtisadi, sosial-mənəvi və ideoloji böhranla üz-üzə qalan Azərbaycan üçün 1969-cu ilin 14 iyulu – Heydər Əliyevin Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilməsi – dönüş nöqtəsi oldu.

Yeni rəhbərin idarəçilik fəlsəfəsi ilk gündən ədalət, qanunçuluq və intizam prinsiplərinə əsaslanırdı. O, mövcud idarəçilikdə kök salmış əyintilərə, korrupsiya hallarına və dövlət əmlakının mənimsənilməsinə qarşı qətiyyətli mübarizə aparmaqla yanaşı, yenilikçi yanaşmaları və islahatlara açıq si-yasəti ilə də fərqlənirdi. Bu siyasət həm ictimai-siyasi mühitdə sağlamlaşmaya təkan verdi, həm də cəmiyyətin geniş təbəqələrində sabaha inam, nikbinlik və gələcək inkişaf perspektivlərinə etimad yaratdı. Heydər Əliyevin təşəbbüskarlığı və idarəçilik üslubu respublikanın iqtisadi, sosial və mədəni dir-çəlişi üçün yeni imkanlar açaraq Azərbaycan tarixində milli intibah mərhələsinin əsasını qoydu (Hüseynova, 2004).

1969-cu ildə Azərbaycan SSR rəhbərliyinə seçilən Heydər Əliyev dövlət idarəçiliyində strateji yanaşma nümayiş etdirərək ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi, həmçinin elm, təhsil və mədəniyyət sahələrinin inkişafı üçün məqsədyönlü və düşünülmüş siyasət həyata keçirdi. Onun rəhbərliyi dövründə respublikanın təhsil sistemi bütün pillələr üzrə – məktəbəqədər müəssisələrdən başlayaraq ali təhsil ocaqlarınadək – yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu proses yalnız maddi-texniki bazanın möhkəmlənməsi ilə məhdudlaşmadı, eyni zamanda tədrisin məzmununda yeniliklərin tətbiqi, elmi potensialın artırılması və milli kadrların hazırlanması istiqamətində mühüm nailiyyətlərlə müşayiət olundu.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Azərbaycan əhalisinin ümumi təhsil səviyyəsi yüksəldi, intellektual potensialı genişləndi və milli-mədəni dəyərlərin qorunub saxlanması üçün möhkəm zəmin formalaşdı. Bu illər respublikanın gələcək elmi, mədəni və ictimai-siyasi inkişafı üçün mühüm tarixi mərhələ kimi qiymətləndirilir (Ümummilli Lider Heydər Əliyevin milli təhsil sisteminin inkişafında rolu, 2023).

Qeyd olunmalıdır ki, 1993-cü ildən əvvəl Azərbaycanda fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrinin böyük əksəriyyəti məhz 1970-1982-ci illərdə əsas qoyulmuş təhsil siyasətinin nəticəsi idi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə texniki-peşə təhsilinin inkişafı xüsusi prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilmişdi. 1970-ci illərdə respublikanın 35 şəhəri və 54 rayonunda yeni texniki peşə məktəblərinin açılması bu sahənin institusional bazasının möhkəmlənməsini təmin etdi. Əgər 1970-ci ilə qədər respublikada cəmi 76 belə məktəb mövcud idisə, 1982-ci ilə qədər onların sayı 184-ə çatmışdı ki, bu da sistemin kəmiyyət baxımından iki dəfədən artıq genişləndiyini göstərir. Təhsil müəssisələrinin şəbəkəsinin genişlənməsi ilə yanaşı, tədris infrastrukturunda da ciddi irəliləyişlər qeydə alındı. 1970-1980-ci illərdə texniki-peşə məktəblərində təhsil alanların sayı 2,3 dəfə artdı. Həmin dövrdə 5276 yerlik komplekslər, 2400 yerlik müasir tipli tədris binaları, 2800 yerlik laboratoriya-təcrübə bazaları istifadəyə verildi. Bundan əlavə, ümumi sahəsi 15 559 kvad-ratmetr olan yataqxana binaları tikildi, 194 tədris-istehsalat emalatxanası, 786 ixtisaslaşdırılmış tədris kabineti və 22 təlim təsərrüfatı yaradıldı. Bütün bu tədbirlər peşə təhsilinin keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymasına, respublikada ixtisaslı kadr hazırlığının genişlənməsinə şərait yaratdı (Prezident Fərmanının işığında: Elm və təhsilin vəhdət zərurəti, 2022). 1970-1980-ci illərdə Azərbaycanda yeni texnologiyalara əsaslanan istehsal sahələrinin yaradılması həmin sahələr üzrə ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin, elmi tədqiqat institutlarının yaradılmasına təkan verirdi.

1969-cu il noyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin (keçmiş Azərbaycan Dövlət Universiteti) 50 illik yubileyində Heydər Əliyevin Azərbaycan dilində söylədiyi geniş nitq və 1978-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan SSR Konstitusiyasında dövlət dilinin hüquqi statusunun təsbit edilməsi milli kimliyin qorunması və azərbaycançılıq məfkurəsinin möhkəmlənməsi baxımından tarixi əhəmiyyət daşıyırdı. Bu addımlar yalnız hüquqi-siyasi hadisə kimi deyil, həm də milli özünüdərk prosesinin mühüm mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər. Həmin illərdə milli oyanışın güclənməsi, tarixi soy-kökə marağın artması, ədəbiyyat, ana dili, tarix və mədəniyyətin elmi tədqiqi istiqamətlərində yeni təşəbbüslər məhz bu siyasətin nəticəsi idi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev yaxşı dərk edirdi ki, elmin və mədəniyyətin inkişafı, ictimai tərəqqi və milli özünüdərk möhkəmlənməsi üçün ən təsirli vasitələrdən biri güclü təhsil sistemi-

nin formalaşdırılmasıdır. Bu baxımdan onun rəhbərliyi dövründə respublikada elmin, təhsilin və mədəniyyətin inkişafını təmin etmək üçün kompleks tədbirlər həyata keçirildi. Heydər Əliyev bütün fəaliyyətində bu sahələrə xüsusi diqqət və qayğı göstərərək yüksək bilik və intellektə malik elitar sosial təbəqənin formalaşmasını strateji hədəf kimi qarşıya qoymuşdu. Nəticədə Azərbaycan cəmiyyətində milli şüurun möhkəmlənməsi ilə yanaşı, elm və təhsilin inkişafı da davamlı xarakter aldı.

Heydər Əliyev deyirdi ki, “Ümumi çətinliklər olsa da, biz elmə, təhsilə daim qayğı göstərməliyik və elmin inkişafı üçün mövcud imkanlarımızdan daha çox istifadə etməliyik” (Prezident Fərmanının işığında: Elm və təhsilin vəhdət zərurəti, 2022). Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə onun siyasi fəaliyyətinin əsas prioritetlərindən birini təhsil, elm və mədəniyyətin inkişafı, bütövlükdə xalqın intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi təşkil edirdi. Dövlət siyasətində bu sahələrə göstərilən xüsusi diqqət Azərbaycanın milli intibah mərhələsi ilə sıx bağlı idi. Həmin dövrün mahiyyəti xalqın maariflənmə səviyyəsinin yüksəlməsi, fundamental elmi məktəblərin təşəkkülü, milli mədəniyyətin yeni inkişaf xəttinə çıxması ilə müəyyən olunurdu. Bütün bu proseslərin reallaşmasında isə gücləndirilmiş və müasir tələblərə uyğunlaşdırılmış təhsil sisteminin həlledici rolu olmuşdur.

Azərbaycanın milli tərəqqisində təhsilin mühüm yerini dəyərləndirərkən ölkə Prezidenti də bu amili xüsusi vurğulamışdır. Onun sözləri ilə desək, *“təhsil sisteminin nə qədər dəyərli olduğunu ondan görmək olar ki, Azərbaycanda yüksək savada, biliyə, ixtisasa, elmə malik insanlar mövcuddur və onlar cəmiyyətin böyük hissəsini təşkil edirlər. Əgər bu intellektual baza mövcud olmasaydı, ölkənin iqtisadiyyatı da belə sürətli inkişaf mərhələsinə çatmazdı. Elm inkişaf etməzdi və ən əsası, biz bu gün Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi idarə edə bilməzdik...”* (Gənclərimiz elm və təhsilin davamlı inkişafının hərəkətverici qüvvəsidir, 2021).

Bu fikirlər təhsil sisteminin yalnız sosial-mədəni sahədə deyil, həm də milli iqtisadiyyatın inkişafı və dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyətini göstərir. Beləliklə, Heydər Əliyevin təhsil siyasəti həm milli-mədəni irsin qorunmasına, həm də dövlətçilik ənənələrinin gücləndirilməsinə xidmət etmişdir.

XX əsrin 1970-1980-ci illərində Azərbaycan SSR-də gənclərin SSRİ miqyasında fəaliyyət göstərən nüfuzlu ali məktəblərə göndərilməsi prosesi kütləvi xarakter almağa başladı. Bu tendensiya respublika üçün milli kadr potensialının formalaşmasında mühüm mərhələ oldu. Lakin 1970-ci illərə qədər Cənubi Qafqaz respublikaları arasında azərbaycanlıların ittifaq səviyyəli aparıcı təhsil müəssisələrində oxumalarına müxtəlif inzibati və siyasi maneələr yaradılırdı. Bu dövrdə azərbaycanlı gənclərin təhsil imkanları əsasən ədəbiyyat, musiqi və digər humanitar sahələrlə məhdudlaşdırılır, texniki, mühəndislik və təbiət elmləri üzrə ixtisaslara qəbulda isə məhdudiyyətlər müşahidə olunurdu.

1970-ci illərdən başlayaraq bu məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması istiqamətində atılan addımlar nəticəsində respublikanın minlərlə gənci SSRİ-nin qabaqcıl elm və təhsil mərkəzlərinə göndərildi. Bu proses bir tərəfdən milli kadrların hazırlanmasına təkan verdi, digər tərəfdən isə Azərbaycan cəmiyyətinin intellektual səviyyəsinin yüksəlməsinə, elmi-texniki tərəqqinin nəticələrinin respublikanın iqtisadi və mədəni həyatına tətbiqinə geniş imkanlar açdı.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1969-cu ildən etibarən azərbaycanlı gənclərin ittifaqın nüfuzlu ali məktəblərinə göndərilməsi prosesi yeni mərhələyə qədəm qoydu. Ümummilli lider bu istiqamətdə ilk addımlarını belə xatırlayırdı: *“Həmin il, 1969-cu il avqustun sonunda mən ilk dəfə, sayı 50 nəfərdən az olan gənclərlə o vaxt işlədiyim iş yerindəki kiçik bir yerdə görüşdüm, onlara öz tövsiyələrimi verdim. Ancaq bu, mənim üçün də böyük bir siqnal oldu ki, bu işlə məşğul olmaq, həm də ciddi məşğul olmaq lazımdır... Bu iş, yalnız ondan irəli gəlirdi ki, mən istəyirdim biz özü-müzün, ölkəmizin, ali təhsil ocaqlarının, o vaxt yaşadığımız ölkənin mərkəzi və daha yüksək səviyyəli ali məktəblərinin imkanlarından səmərəli istifadə edərək, Azərbaycanın gələcəyi üçün lazım*

olan kadrlar hazırlayaq. Bu təşəbbüsün doğrulmasının səbəbi və məqsədi bundan ibarət idi... 1969-cu ildə biz respublikadan kənara oxumağa heç 50 nəfər də göndərə bilmədik, 1970-ci ildə 60 nəfər göndərdik. Ondan sonra bu rəqəmi ildən-ilə artırdıq. Nəhayət, biz 1975-ci ildə 600 nəfər, 1977-1978-ci illərdə hər il 800-900 nəfər gənci respublikadan kənara ali məktəblərə göndərirdik» (Əliyev, 2005, pp. 212-220). Bu sitat bir daha sübut edir ki, Heydər Əliyevin təhsil siyasətinin əsas məqsədi yalnız mövcud imkanlardan səmərəli istifadə etməklə kifayətlənmirdi, həm də gələcək üçün yüksək ixtisaslı milli kadrlar hazırlamaq idi. Əgər 1969-cu ildə respublikadan kənara göndərilən tələbələrin sayı 50-dən az idisə, cəmi bir neçə il ərzində bu rəqəmin 10 dəfədən çox artaraq yüzlərlə gənci əhatə etməsi, qəbul olunan qərarların və həyata keçirilən siyasətin effektivliyini açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev mövcud sovet idarəetmə sisteminin sərt çərçivələri daxilində milli mənafeələrə xidmət edən siyasət həyata keçirərək Azərbaycanın sosial-iqtisadi, elmi və mədəni tərəqqisini təmin etməyi qarşıya əsas məqsəd qoymuşdu. Onun rəhbərliyi altında həyata keçirilən tədbirlər təsadüfi addımlar deyil, kompleks strategiyanın tərkib hissəsi idi. Bu strategiyanın mühüm istiqamətlərindən biri isə milli hərbi kadrların hazırlanması məsələsi idi.

Məlum olduğu kimi, sovet dövründə azərbaycanlı gənclərin SSRİ-nin hərbi elitasına daxil olması ciddi məhdudiyyətlərlə üzləşirdi. Halbuki, ittifaq səviyyəsində xüsusi strateji əhəmiyyət daşıyan bir neçə ali hərbi məktəb məhz Azərbaycanın ərazisində yerləşirdi. Lakin həmin məktəblərdə təhsil alan kursantların böyük əksəriyyəti qeyri-azərbaycanlılar idi. Minlərlə məzun arasında cəmi beş-altı azərbaycanlıya rast gəlinməsi, onların da əsasən beynəlmiləl ailələrin övladları olması vəziyyətin nə qədər acınacaqlı olduğunu göstərirdi. Bu vəziyyət milli kimliyi ilə fəxr edən Heydər Əliyevi ciddi şəkildə narahat edir və onu qətiyyətli tədbirlər görməyə vadar edirdi.

Məhz dövlət başçısının şəxsi təşəbbüsü və ardıcıl siyasəti nəticəsində 1970-ci illərdən etibarən Bakıdakı hərbi məktəblərə qəbul olunan azərbaycanlı gənclərin sayı sürətlə artdı. 1979-cu ilin statistik məlumatlarına əsasən, artıq kursantların 65 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Milli hərbi kadrların hazırlanması istiqamətində Heydər Əliyevin ən mühüm addımlarından biri isə Cəmişid Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin yaradılması oldu. Bu qərar, əslində, yalnız sovet dövrü üçün deyil, Azərbaycanın gələcək dövlət müstəqilliyi üçün strateji baxımdan hesablanmış addım idi.

1970-ci illərdən başlayaraq azərbaycanlı gənclərin hər il yüzlərlə nəfərlə SSRİ-nin ən nüfuzlu ali məktəblərinə göndərilməsi geniş miqyas aldı. Bu, təsadüfi bir proses deyil, Heydər Əliyevin dövlətçilik baxımından uzaqgörən siyasətinin tərkib hissəsi idi. Azərbaycan gəncləri iqtisadiyyat, beynəlxalq hüquq, diplomatiya, texnika və digər mühüm ixtisas sahələri üzrə ittifaq miqyasında aparıcı elm və təhsil mərkəzlərində oxumaq imkanı qazandılar. Bu təşəbbüs əslində Azərbaycanın gələcək intellektual elitasının formalaşdırılması və milli dövlətçilik bazasının möhkəmləndirilməsi üçün atılmış strateji addım idi.

Heydər Əliyevin şəxsi nüfuzu və təşəbbüskarlığı nəticəsində Azərbaycan gənclərinin qarşısında Moskva, Kiyev, Leninqrad, Donetsk, Novosibirsk kimi böyük şəhərlərin ali məktəblərinin qapıları açıldı. Əgər 1960-cı illərin sonlarınaqədər bu sahədə ciddi məhdudiyyətlər mövcud idisə, artıq 1969-1982-ci illər ərzində 15 mindən çox azərbaycanlı tələbənin SSRİ-nin qabaqcıl universitet və institutlarına göndərilməsi, milli kadr potensialının formalaşması baxımından dönüş nöqtəsi oldu (Əsrlərə bərabər illər, 2002, p. 20). Sonrakı dövrlərdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin quruculuğunda bu addımların əvəzsiz rolu özünü göstərdi. Məhz həmin dövrdə yetişən mütəxəssislər müstəqil dövlətçiliyin müxtəlif sahələrində əsas dayaqlardan birinə çevrildilər. Beləliklə, Heydər Əliyevin 1970-1980-ci illərdə həyata keçirdiyi siyasət yalnız həmin illərin ehtiyaclarını deyil, həm də gələcək müstəqilliyin intellektual təminatını hədəfləyirdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev 1970-1987-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərində və respublikadan kənarda təhsil almış mütəxəssislərlə bağlı 1998-ci il avqustun 31-də keçirilən ümumrespublika toplantısında çıxış edərkən bu siyasətin əhəmiyyətini xüsusi vurğulamışdır. O, həmin nit-

qində belə demişdir: “Mən 1969-cu il iyulun 14-də Azərbaycana rəhbər seçildəndən sonra birinci növbədə təhsil məsələləri ilə məşğul olmağa başladım. Mən o vaxta qədər də dövlət işində işləmişdim. Azərbaycanda təhsilin, xüsusilə, ali təhsilin vəziyyəti məni daim maraqlandırır və bu barədə xeyli məlumata malik idim. Ona görə də bizim təhsilin nailiyyətlərini də, qüsurlarını da bilirdim. Mən birinci növbədə təhsil məsələlərinə ciddi fikir verirdim. Azərbaycandan kənarda, respublikanın özündə hazırlana bilməyən ixtisaslar üzrə ali təhsil almaq üçün respublikaya 50 nəfərlik limit verilmişdi... Mən dərhal maraqlandım ki, bəs siz bu limitə kimləri seçmişiniz, kimləri oxumağa göndərirsiniz? Siyahını aldım, çox təəssüfləndim... siyahıya baxanda gördüm ki, təyin olunmuş namizədlərin içərisində azərbaycanlılar azlıq təşkil edirlər, çoxluğu isə başqa millətlərdən olan gənclər idi... O vaxt mən iki-üç ildən sonra hər il respublikadan kənarda oxumağa göndərilənlərin 97-98 faizinin azərbaycanlılardan ibarət olmasına nail oldum” (Elmin və təhsilin inkişafı strategiyası ulu öndərin adı ilə bağlıdır, 2013).

Bu çıxış bir daha təsdiqləyir ki, Heydər Əliyev hələ 1969-cu ildən etibarən milli kadr siyasətini dövlət idarəçiliyinin strateji istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirmişdi. Onun təşəbbüsü ilə əvvəllər məhdud kvotalarla yalnız digər millətlərə üstünlük verilən təhsil imkanları azərbaycanlı gənclərin xeyrinə dəyişdirildi. Əgər 1969-cu ildə cəmi 50 nəfərlik limitin böyük hissəsini qeyri-azərbaycanlılar təşkil edirdisə, artıq 1970-ci illərin ortalarından başlayaraq bu göstərici 97-98 faiz səviyyəsində azərbaycanlıların xeyrinə çevrildi.

Ölkə rəhbərinin Azərbaycan gənclərinə göstərdiyi xüsusi qayğının nəticəsi olaraq, 1970-1980-ci illərdə SSRİ-nin 46 şəhərində fəaliyyət göstərən təxminən 50 ali təhsil müəssisəsində, o cümlədən yalnız Moskvadakı 30-dək ali məktəbdə mindən artıq azərbaycanlı tələbə təhsil alırdı. Bu, respublikanın milli kadr potensialının inkişafı baxımından mühüm tarixi mərhələ idi.

Həmin illərdə ali təhsil sahəsində güclü maddi-texniki baza formalaşdırıldı, mütərəqqi ənənələr bərqərar oldu və müasir ali məktəb sisteminin möhkəm bünövrəsi qoyuldu. On il ərzində respublikada ali təhsilli ixtisaslı kadrların sayı iki dəfədən artıq artmışdı ki, bu da ölkənin intellektual potensialının genişlənməsinə və müxtəlif sahələrdə mütəxəssis ehtiyacının ödənilməsinə şərait yaratdı.

Müasir dövrdə Azərbaycanın yüksək ixtisaslı kadr sarıdan ciddi çətinliklərlə üzləşməməsinin səbəbi də məhz 1969-1982-ci illərdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü siyasət və görülmə ardıcıl tədbirlərlə bağlıdır. Heydər Əliyevin həmin dövrdə milli təhsil siyasətinə verdiyi strateji önəm sonrakı illərdə müstəqil dövlət quruculuğunda intellektual təminat rolunu oynamışdır.

1970-ci illər Azərbaycan tarixində yeni tipli milli kadr bazasının formalaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin dövrdə respublikada həm elmi məktəblərin əsası qoyuldu, həm də müxtəlif sahələr üzrə peşəkar milli mütəxəssislərin yetişdirilməsi üçün ardıcıl tədbirlər həyata keçirildi. 1969-cu il avqust plenumunda qəbul olunmuş qərarlar bu prosesin ideoloji-siyasi əsasını müəyyənləşdirirdi. Plenumda iki mühüm prinsip – kadrların milliləşdirilməsi konsepsiyasına uyğunluq və yüksək peşəkarlığın təmin edilməsi – sonrakı illərdə əldə olunan uğurların möhkəm təməli oldu.

XX əsrin 70-ci illərinin ortalarından etibarən həyata keçirilən düzgün kadr siyasəti nəticəsində Azərbaycanın dövlət idarəçiliyində və müxtəlif sahələrdə milli mütəxəssislərin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Ümummilli lider Heydər Əliyev yerlərdə idarəetmənin milliləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirərək, milli kadrlardan səmərəli istifadə olunmasını təmin etdi. Bu siyasət yalnız kadr təminatında ədalətlik prinsipinin bərqərar olması ilə deyil, həm də ölkənin intellektual və sosial potensialının gücləndirilməsi ilə nəticələndi.

XX əsrin 1970-1980-ci illərində ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörənliklə həyata keçirdiyi təhsil, elm və mədəniyyət siyasəti bu gün müstəqil Azərbaycanın milli sərvətinə çevrilmiş zəngin intellektual potensialın formalaşmasında əsas rol oynamışdır. Həmin illərdə respublikada təhsil müəssisələrinin geniş şəbəkəsi yaradıldı, möhkəm maddi-texniki baza quruldu, respublikadan kənarda yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin və milli hərbi kadrların hazırlanması təmin edildi. Paralel olaraq, elmi-tədqiqat institutlarının fəaliyyəti gücləndirildi və fundamental elmin inkişafı üçün əlverişli şərait formalaşdırıldı.

Məhz həmin dövrün strateji siyasəti nəticəsində bu gün Azərbaycan müasir sivilizasiyanın tələblərinə cavab verən güclü elmi mühitə, milli təhsil sisteminə və zəngin mədəni irsə malikdir. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci mərhələsi olan 1969-1982-ci illərdə respublikanın şəhər və kəndlərində genişmiqyaslı məktəb tikinti proqramı həyata keçirildi. Bu illərdə 350 mindən çox şagird yeri olan 849 ümumtəhsil məktəbi istifadəyə verildi ki, bu da ölkədə savadlanma səviyyəsinin yüksəldilməsi və yeni nəslin intellektual inkişafı baxımından mühüm tarixi nailiyyət idi (Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan gəncliyi, 2003, pp.12-13).

1970-1980-ci illərdə Azərbaycanda təhsil sisteminin bütün pillələrində keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsi başlanmışdı. Həmin dövrdə texniki-peşə məktəblərinin sayı 76-dan 184-ə yüksəldildi, ali məktəblərin sayı isə 12-dən 17-yə çatdırıldı. Bu göstəricilər təhsilin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından genişlənməsini əks etdirirdi.

Eyni zamanda, azərbaycanlı gənclərin ittifaq miqyaslı aparıcı ali məktəblərdə oxuması üçün yaradılan şərait milli kadr siyasətində dönüş yaratdı. Əgər 1969-cu ildə respublikadan kənara cəmi 47 nəfər göndərilmişdisə, 1975-ci ildə bu rəqəm 14 dəfə artaraq 700 nəfərə yaxınlaşdı, sonrakı illərdə isə illik göstəricilər 1000-1400 nəfər arasında dəyişirdi (Hüseynova, 2004, p. 374). Nəticə etibarilə, həmin illərdə Azərbaycan üçün ən zəruri ixtisaslar üzrə 15 mindən artıq mütəxəssis hazırlanmışdı. Bu proses yalnız kadr hazırlığının genişlənməsi ilə məhdudlaşmırdı; əksinə, ölkənin iqtisadi, elmi və mədəni inkişafının gələcək intellektual təminatını formalaşdırırdı. Beləliklə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən bu siyasət Azərbaycanın müstəqillik dövründə dövlətçilik ənənələrinin möhkəmlənməsində mühüm rol oynadı.

1970-1980-ci illərdə Azərbaycan SSR-də ümumi təhsil sisteminə keyfiyyətə yeni mərhələnin əsası qoyuldu. Həmin illərdə tədricən 8 illik təhsil modelindən 10 illik icbari təhsil sisteminə keçid üçün zəruri zəmin yaradıldı. 1972-ci il avqustun 10-da qəbul olunmuş “Ümumi icbari təhsilə keçidin başa çatdırılması haqqında” qərar bu sahədə strateji əhəmiyyət daşıyan sənəd idi. Sənəd orta məktəblərin şəbəkəsinin genişləndirilməsini, yüksək ixtisaslı müəllim kadrlarının sayının artırılmasını, təlim-tərbiyə prosesinin məzmun və metodlarının təkmilləşdirilməsini, ümumilikdə təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsini nəzərdə tuturdu. Bu tədbirlər nəticəsində orta məktəblərdə təhsil alan şagirdlərin sayı sürətlə artmış, 1980-ci ildə onların ümumi sayı 710 minə çatmışdı. Təhsil sahəsində baş verən bu kəmiyyət dəyişiklikləri eyni zamanda keyfiyyət göstəricilərinə də müsbət təsir göstərmişdi. 1981-ci ildə sovet imperiyasının sərt totalitar rejiminin hökm sürdüyü bir şəraitdə Azərbaycan SSR-də mühüm humanitar təşəbbüslərdən biri həyata keçirildi. Belə ki, Cənubi Azərbaycandan olan soydaşlarımız üçün ali təhsil almaq imkanı yaradıldı. Xüsusi qərara əsasən, 1981-1982-ci tədris ilindən başlayaraq hər il 10 nəfər İran vətəndaşı olan azərbaycanlı gəncin Bakıdakı ali məktəblərə qəbul edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu qərar yalnız təhsil sahəsində yeni bir addım deyildi; o, həm də milli həmrəylik və mənəvi dəstəyin təzahürü idi. Təhsil alan tələbələr dövlət tərəfindən təqaüdlə təmin edilir, onların zəruri məişət və tədris ehtiyacları qarşılanırdı. Bununla da sovet dövründə məhdud imkanlara baxmayaraq, Cənubi Azərbaycan gənclərinin milli kimliklərini qorumaq və elm, təhsil vasitəsilə inkişaf etmələri üçün real şərait yaradılmışdı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev 1980-ci il mayın 28-də ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsindəki çıxışında təhsil sahəsində əldə olunmuş nailiyyətləri xüsusi vurğulayaraq belə demişdi: “*Ən vacib məsələ budur ki, adamlarda ədalətə, həqiqətə inam, respublikamızın bütün işlərində, ali məktəblərdə bərqərar olan obyektivliyə inam yaranmışdır. Bu illər ərzində təlim-tərbiyə işinin səviyyəsi, tədrisin keyfiyyəti, buraxılan mütəxəssislərin, bütövlükdə ali məktəblərin fəaliyyətinin keyfiyyəti xeyli yüksəlmişdir*”. Bu fikir göstərir ki, Heydər Əliyevin rəhbərliyi illərində yalnız maddi-texniki baza gücləndirilməmiş, eyni zamanda təhsil sisteminə ictimai inam da möhkəmlənmişdir. Onun Moskvaya yüksək rəhbər vəzifəyə seçildiyi dövrdə Azərbaycan artıq qüdrətli iqtisadiyyata, inkişaf etmiş elmi mühitə və zəngin intellektual potensiala malik bir respublika kimi tanınırdı.

Heydər Əliyev SSRİ rəhbərliyində çalışdığı illərdə də təhsil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. 1984-cü il aprelin 12-də SSRİ Ali Sovetinin XI çağırış birinci sessiyasında Dövlət İslahat Komissiyasının sədri qismində etdiyi məruzəsində o, ümumtəhsil və texniki-peşə məktəblərinin islahatının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdi. Məruzədə təlim-tərbiyə prosesində şəxsiyyətin formalaşması, ümumtəhsil sistemində struktur islahatlarının zəruriliyi, gənc nəslin intellektual və mənəvi inkişafında tədrisin xüsusi rolu kimi fundamental məsələlərə toxunulmuşdu.

XX əsrin 1970-1980-ci illərində Azərbaycanda formalaşan nisbətən demokratik və şəffaf mühit gənclərin təhsil imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi. Bu şərait nəticəsində yüzlərlə azərbaycanlı gənc nüfuzlu ixtisaslar üzrə ali məktəblərə daxil olmaq şansı qazandı. Təhsil sahəsində islahatların həyata keçirilməsi ali məktəblərin şəbəkəsinin genişlənməsinə, yeni ali təhsil müəssisələrinin və onların filiallarının yaradılmasına səbəb oldu. Bu dövrdə ali məktəblərin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər görüldü. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Neft-Kimya İnstitutu, Tibb İnstitutu və digər ali məktəblər üçün yeni binalar inşa olundu, tələbələrin sosial-məişət şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədilə genişmiqyaslı yataqxana tikintisi həyata keçirildi. Bu tədbirlər ali təhsilin səviyyəsinin yüksəlməsinə və onun kütləviləşməsinə şərait yaratdı. Statistik göstəricilər də bu inkişafı təsdiqləyir. Əgər 1970-ci illə müqayisədə 1980-ci ildə respublikada ali təhsilli ixtisaslı kadrların sayı iki dəfə artmışdısa, bu, həyata keçirilən siyasətin səmərəliliyini göstərirdi. 1978-ci ildə qadınların yüksək ixtisaslı kadrların ümumi sayında 46 faiz (təxminən 104 min nəfər) təşkil etməsi təhsil siyasətinin gender bərabərliyi istiqamətində də mühüm nəticələr verdiyini nümayiş etdirirdi.

Nəticə

Beləliklə, XX əsrin 70-ci illərindən etibarən Heydər Əliyevin cəsarətlə həyata keçirdiyi quruculuq missiyası, xüsusilə elm və təhsil sahəsində apardığı islahatlar Azərbaycanın gələcək intellektual inkişafı üçün möhkəm baza formalaşdırdı və müstəqillik dövründə əldə olunacaq uğurlar üçün geniş imkanlar yaratdı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərliyi dövründə həyata keçirdiyi ardıcıl və uzaqgörən siyasət respublikanın təhsil, elm və mədəniyyət tarixində fundamental dönüş yaratdı. Həmin illərdə yeni tipli milli kadr siyasəti formalaşdırıldı, ali və texniki-peşə məktəblərinin şəbəkəsi genişləndirildi, respublikadan kənarda yüzlərlə gəncin nüfuzlu ali məktəblərdə oxuması təmin olundu, milli hərbi kadr hazırlığına başlanıldı və elmi-tədqiqat sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə edildi. Təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, fundamental elmin təşəkkülü və milli-mədəni dəyərlərin qorunması Azərbaycanın zəngin intellektual potensialını formalaşdıraraq gələcək müstəqillik illərində dövlət quruculuğu üçün etibarlı bünövrə yaratdı.

Ədəbiyyat

1. Elmin və təhsilin inkişafı strategiyası ulu öndərin adı ilə bağlıdır. (2013, 3 may). *Respublika qəzeti*.
2. Əliyev, H. (1997). *Müstəqilliyimiz əbədidir* (Birinci kitab). Azərnəşr.
3. Əliyev, H. (1997). *Müstəqillik yolu: Seçilmiş fikirlər*.
4. Əliyev, H. (2005). *Müstəqilliyimiz əbədidir* (XVII cild). Azərnəşr.
5. *Əsrlərə bərabər illər. 1969–1999. Faktlar və rəqəmlər*. (2002). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Katibliyi; Nürol.
6. Gənclərimiz elm və təhsilin davamlı inkişafının hərəkətverici qüvvəsidir. (2021, 1 aprel). *Xalq qəzeti*.
7. Adıgözəlov, Z., & Mustafayev, İ. (Tərt. edənlər). (2003). *Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan gəncliyi*. QAPP-Poliqraf.
8. Hüseynova, İ. (2004). *Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu*. Təhsil.
9. Hüseynova, İ. (2003). *Müstəqilliyimizin təminatçısı*. Təhsil.

10. Prezident fərmanının işığında: Elm və təhsilin vəhdət zərurəti. (2022, 7 sentyabr). *Respublika* qəzeti.
11. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin milli təhsil sisteminin inkişafında rolu. (2023). <https://tr.linkedin.com/pulse/%C3%BCmummilli-lider-heyd%C9%99r-%C9%99liyevin-millit%C9%99hsil-rolu-bakhtiyar-aliyev>
12. Zeynalov, İ. X. (2004). *Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı XX əsrin II yarısında*. Azərneşr.
13. Zeynalov, İ. (2022). Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərləri intibah dövründə (1969–1982-ci illər). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 9(3), 606–625.
14. 12 dekabr ümummilli lider Heydər Əliyevin anım günüdür. (2008, 12 dekabr). *Azərbaycan müəllimi* qəzeti.

Daxil oldu: 07.06.2025

Qəbul edildi: 11.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/66-69>

Aydan Bünyatova

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

doktorant

<https://orcid.org/0000-0001-5556-6421>

aydan.bunyat@gmail.com

İdman jurnalistikasının tədrisinin bədən tərbiyəsi və idman kadrlarının peşəkar hazırlığında rolu

Xülasə

Bu məqalədə idman jurnalistikasının tədrisinin bədən tərbiyəsi və idman sahəsində çalışan kadrların peşəkar hazırlığında rolu araşdırılır. İdman jurnalistikası yalnız idman hadisələrinin ictimaiyyətə çatdırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda gənc mütəxəssislərin kommunikasiya bacarıqlarını, analitik düşüncəsini və peşəkar etik prinsiplərini inkişaf etdirməyə xidmət edir. Tədris prosesi pedaqogika, psixologiya və kommunikasiya nəzəriyyələrinin integrasiyasına əsaslanır və tələbələrin praktik bacarıqlarını gücləndirir. Araşdırma göstərir ki, idman jurnalistikasının peşəkar tədrisi idman sahəsinin inkişafına, gənclərin sağlam həyat tərzinə təşviqinə və milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına mühüm töhfələr verir. Eyni zamanda, bu sahənin tədrisi tələbələrdə kritik düşünmə və məsuliyyətli media istehsalı bacarıqlarını formalaşdırır. Gənc mütəxəssislər üçün praktik məşğələlər və real media təcrübəsi onların peşəkar fəaliyyətə daha hazırlıqlı olmasına imkan yaradır.

Açar sözlər: *idman jurnalistikası, tədris, bədən tərbiyəsi, idman kadrları, peşəkar hazırlıq, kommunikasiya bacarıqları, pedaqoji yanaşma, peşəkar etik prinsiplər, sağlam həyat tərz*

Aydan Bunyatova

Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports

PhD student

<https://orcid.org/0000-0001-5556-6421>

aydan.bunyat@gmail.com

The Role of Teaching Sports Journalism in the Professional Training of Physical Education and Sports Personnel

Abstract

This article examines the role of sports journalism education in the professional training of specialists working in physical education and sports. Sports journalism is not limited to reporting sports events to the public, it also serves to develop young professionals' communication skills, analytical thinking, and adherence to professional ethical principles. The teaching process is based on the integration of pedagogy, psychology, and communication theories, enhancing students' practical skills. The study demonstrates that professional education in sports journalism significantly contributes to the development of the sports sector, promotes a healthy lifestyle among youth, and preserves national and moral values. At the same time, this field of education fosters critical thinking and responsible media production skills in students. Practical exercises and real media experience enable young specialists to be better prepared for professional activities.

Keywords: *sports journalism, education, physical education, sports specialists, professional training, communication skills, pedagogical approach, professional ethical principles, healthy lifestyle*

Giriş

Müasir dövrdə idman yalnız fiziki fəaliyyət və sağlamlıq aspekti ilə deyil, həm də sosial, mədəni və informasiya sahəsində böyük rol oynayan bir fenomendir. Bu baxımdan, idman hadisələrinin cəmiyyətə düzgün və obyektiv şəkildə çatdırılması vacib məsələyə çevrilir. İdman jurnalistikası məhz bu ehtiyacı qarşılayır, idman xəbərlərinin işıqlandırılması, təhlili və ictimaiyyətə təqdim olunması sahəsində mühüm funksiyalar yerinə yetirir. Həmçinin, bu sahənin tədrisi bədən tərbiyəsi və idman ixtisasları üzrə fəaliyyət göstərən gənc mütəxəssislərin peşəkar hazırlığında əhəmiyyətli rol oynayır.

İdman jurnalistikasının peşəkar səviyyədə tədrisi tələbələrin kommunikasiya bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, analitik düşüncəsini gücləndirməyə və peşəkar etik prinsiplərə riayət etməyə imkan verir. Tədris prosesi pedaqogika, psixologiya və kommunikasiya nəzəriyyələrinin inteqrasiyasına əsaslanır ki, bu da tələbələrin nəzəri biliklərlə yanaşı, praktik bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Bu yanaşma gənc mütəxəssislərin media sahəsində operativ, obyektiv və məsuliyyətli fəaliyyət göstərməsini təmin edir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, idman jurnalistikasının tədrisi ölkələrin həm akademik, həm də praktik sahədə idman mediasının inkişafını sürətləndirir. Avropa və Amerika universitetlərində tətbiq olunan kurslar tələbələrin real media mühitində təcrübə qazanmasına və peşəkar fəaliyyətə daha hazırlıqlı olmasına imkan yaradır. Azərbaycanda da bu sahənin inkişaf etdirilməsi gənc idman jurnalistlərinin yetişdirilməsi və idmanın cəmiyyət həyatındakı rolunun gücləndirilməsi baxımından aktualdır (Rzayeva, 2020). Beləliklə, idman jurnalistikasının tədrisi yalnız informasiya yayımı ilə məhdudlaşmır, həm də gənc kadrların peşəkar səviyyəsinin yüksəldilməsinə, idmanın sosial-mədəni təsirinin artırılmasına və milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına mühüm töhfə verir. Bu səbəbdən mövzu aktuallığını qoruyur və elmi-nəzəri, həmçinin praktiki baxımdan tədqiq olunmağa layiqdir.

İdman jurnalistikası bədən tərbiyəsi və idman sahəsində çalışan mütəxəssislərin peşəkar hazırlığında mühüm rol oynayan sahələrdən biridir. Bu sahənin tədrisi tələbələrə yalnız idman hadisələrini təqdim etməyi öyrətmir, eyni zamanda onların analitik düşüncə qabiliyyətini, kommunikasiya bacarıqlarını və peşəkar etik prinsiplərə riayət etmə vərdişlərini inkişaf etdirir. Tədrisin elmi-nəzəri əsasları pedaqogika, psixologiya və kommunikasiya nəzəriyyələrinin inteqrasiyasına söykənir ki, bu da tələbələrin həm nəzəri biliklərini, həm də praktik bacarıqlarını eyni zamanda inkişaf etdirməyə imkan verir (Məmmədova, 2018).

Tədris prosesində tələbələr müxtəlif media vasitələrindən istifadə etməyi öyrənir, idman xəbərlərini operativ və obyektiv şəkildə təqdim etmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Praktiki məşğələlər, reportaj yazma, müsahibə götürmə və onlayn yayımlarda iş təcrübəsi gənc jurnalistlərin real media mühitində adaptasiyasını sürətləndirir. Bu yanaşma tələbələrdə məsuliyyətli media istehsalı və kritik düşüncə bacarıqlarının formalaşmasına da töhfə verir (Babayev, 2020). Müasir dövrdə idman sahəsi qloballaşma və rəqəmsallaşma fonunda daha geniş informasiya mübadiləsi tələb edir. Buna görə idman jurnalistikasının tədrisi yalnız ənənəvi media ilə məhdudlaşmamalı, həm də sosial media, rəqəmsal platformalar və multimedia vasitələri ilə genişləndirilməlidir. Bu yanaşma tələbələrə informasiya mənbələrini təhlil etmək, xəbərləri düzgün və obyektiv təqdim etmək, eyni zamanda gənclərin sağlam həyat tərzinə marağını artırmaq və milli idman ənənələrini qorumaq imkanlarını verir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, idman jurnalistikasının tədrisi aparılan ölkələrdə həm akademik, həm də praktik inkişaf sürətlənir. Avropa və Amerika universitetlərində tətbiq olunan kurslar tələbələrin media bazarında uğurla fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır. Azərbaycanda isə bu sahənin inkişaf etdirilməsi gənc mütəxəssislərin hazırlığını gücləndirir, idmanın sosial-mədəni əhəmiyyətini artırır və peşəkar jurnalist kadrların formalaşmasına imkan yaradır.

Ümumilikdə, idman jurnalistikasının tədrisi bədən tərbiyəsi və idman kadrlarının peşəkar hazırlığında əvəzolunmaz bir vasitədir. Bu sahənin elmi-nəzəri və praktiki yanaşmalarla öyrədilməsi, tələbələrin kommunikasiya bacarıqlarını inkişaf etdirməsi, peşəkar etik prinsiplərə riayət etməsi və real media təcrübəsi qazanması onların gələcək peşə fəaliyyətində uğurlu olmasını təmin edir. Tədris proq-

ramlarının müasir tələblərə uyğun hazırlanması və beynəlxalq təcrübədən istifadəsi bu sahənin inkişafını sürətləndirir və idmanın cəmiyyət həyatındakı rolunu daha da gücləndirir.

Tədqiqat

Bu tədqiqat idman jurnalistikasının bədən tərbiyəsi və idman sahəsində fəaliyyət göstərən kadrların peşəkar hazırlığında rolunu sistemli şəkildə araşdırmaq məqsədini daşıyır. Tədqiqatın əsas məqsədi idman jurnalistikasının tədrisinin tələbələrin nəzəri bilik və praktik bacarıqlarına təsirini qiymətləndirmək, onların peşəkar etik prinsiplərə riayət etmə səviyyəsini və kommunikasiya qabiliyyətlərini öyrənməkdir.

Tədqiqatda həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət metodlarından istifadə edilmişdir. Keyfiyyət metodları tələbələrin və müəllimlərin müsahibələri, fokus qruplar və müşahidələr vasitəsilə məlumatların toplanmasını əhatə edir. Bu metodlar tələbələrin idman jurnalistikası kurslarındakı təcrübələrini, praktiki bacarıqlarının inkişafını və peşəkar hazırlıq səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Kəmiyyət metodları isə sorğu və testlər vasitəsilə tələbələrin nəzəri biliklərini, kommunikasiya və analitik bacarıqlarını ölçür (Quliyev, 2021).

Araşdırma göstərir ki, idman jurnalistikasının tədrisi tələbələrin yalnız xəbər hazırlığı və reportaj bacarıqlarını deyil, həm də kritik düşünmə, məsuliyyətli media istehsalı və etik davranış bacarıqlarını inkişaf etdirir. Tədris prosesi pedaqogika, psixologiya və kommunikasiya nəzəriyyələrinin integrasiyasına əsaslandığı üçün tələbələr həm nəzəri bilikləri mənimsəyir, həm də real media mühitində praktik bacarıqlar qazanırlar.

Bundan əlavə, tədqiqat göstərir ki, rəqəmsal platformaların və sosial medianın tədris prosesinə daxil edilməsi tələbələrin informasiya mübadiləsi, operativ xəbər yayımı və ictimaiyyətlə effektiv əlaqə bacarıqlarını artırır. Bu isə onları gələcəkdə idman sahəsində peşəkar jurnalist kimi fəaliyyət göstərməyə hazırlayır. Tədqiqat nəticələri həmçinin göstərir ki, idman jurnalistikasının tədrisi gənc mütəxəssislərin sağlam həyat tərzinə marağını artırır və milli idman dəyərlərinin qorunmasına töhfə verir.

Ümumilikdə, tədqiqatın nəticələri göstərir ki, idman jurnalistikasının tədrisi bədən tərbiyəsi və idman kadrlarının peşəkar hazırlığında əvəzolunmaz rol oynayır. Bu sahənin akademik və praktiki tədrisinin gücləndirilməsi tələbələrin peşəkar fəaliyyətə hazırlığını artırır, idmanın cəmiyyət həyatındakı rolunu dərinləşdirir və media sahəsində yüksək keyfiyyətli kadrların yetişməsinə imkan yaradır (Baker, & Taylor, 2019).

İdman jurnalistikasının tədrisi bədən tərbiyəsi və idman sahəsində çalışan kadrların peşəkar hazırlığında mühüm rol oynayır. Bu sahənin tədrisi tələbələrə yalnız idman hadisələrini ictimaiyyətə təqdim etməyi öyrətmir, həm də onların analitik düşüncə, kommunikasiya bacarıqları və peşəkar etik prinsiplərə riayət etmə vərdişlərini inkişaf etdirir. Tədrisin elmi-nəzəri əsaslara, o cümlədən pedaqogika, psixologiya və kommunikasiya nəzəriyyələrinə söykənməsi tələbələrin həm nəzəri bilik, həm də praktik bacarıqlar qazanmasına imkan yaradır (Anderson, 2020).

İdman jurnalistikasının tədrisi gənc mütəxəssislərdə kritik düşünmə, məsuliyyətli media istehsalı və peşəkar davranış vərdişlərinin formalaşmasını təmin edir. Praktiki məşğələlər və real media təcrübəsi tələbələrin peşəkar fəaliyyətə hazırlığını gücləndirir, onların operativ və obyektiv xəbər yayımı bacarıqlarını artırır. Eyni zamanda, bu sahənin tədrisi idmanın sosial və mədəni əhəmiyyətini dərk etməyə, gənclərin sağlam həyat tərzinə marağını artırmağa və milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına töhfə verir (Wilson, 2018).

Nəticə

Ümumilikdə, idman jurnalistikasının peşəkar tədrisi yalnız media sahəsinin inkişafına xidmət etmir, həm də idman kadrlarının peşəkar hazırlığının yüksəldilməsi, idmanın cəmiyyət həyatındakı rolunun gücləndirilməsi və gələcək nəsillərin informasiya bacarıqlarının formalaşdırılmasına mühüm töhfə ve-

rir. Bu səbəbdən, mövzunun elmi-nəzəri və praktiki baxımdan əhəmiyyəti yüksəkdir və idman jurnalistikasının tədrisinin davamlı inkişafı vacib hesab olunur.

Qeyd edək ki, idman jurnalistikasının peşəkar tədrisi yalnız media sahəsinin inkişafına xidmət etmir, həm də idman kadrlarının peşəkar hazırlığının yüksəldilməsi, idmanın cəmiyyət həyatındakı rolunun gücləndirilməsi və gələcək nəsillərin informasiya bacarıqlarının formalaşdırılmasına mühüm töhfə verir. Tədris prosesi tələbələrdə obyektiv xəbər yayımı və analitik düşünmə bacarıqlarının inkişafını təmin edir. Praktiki məşğələlər və real media təcrübəsi gənc mütəxəssislərin peşəkar fəaliyyətə adaptasiyasını sürətləndirir. Eyni zamanda, idman jurnalistikasının tədrisi etik prinsiplərə riayət etməyi və məsuliyyətli media istehsalını öyrədir. Müasir rəqəmsal və sosial media platformalarının inteqrasiyası tələbələrə operativ və interaktiv xəbər yayım imkanları yaradır. Bu sahənin tədrisi həm də gənclərin sağlam həyat tərzinə marağını artırır və idmanın sosial-mədəni əhəmiyyətini dərk etmələrinə kömək edir. Beləliklə, idman jurnalistikasının tədrisi peşəkar hazırlıq, cəmiyyətə fayda və gələcək nəsillərin informasiya bacarıqlarının inkişafı baxımından əvəzolunmaz rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Anderson, P. (2020). *Sports Journalism: Theory and Practice*. Routledge.
2. Babayev, T. (2020). *İdman media və cəmiyyət: nəzəri və praktiki aspektlər*. Elm və Təhsil.
3. Baker, J., & Taylor, K. (2019). *Digital Sports Media and Reporting*. Springer.
4. Cəfərov, A. (2019). *Bədən tərbiyəsi və idmanda kommunikasiya strategiyaları*. Nurlan.
5. Collins, R. (2018). *Ethics and Communication in Sports Journalism*. Oxford University Press.
6. Edwards, S., & White, L. (2021). *Sports Reporting Skills and Media Literacy*. Pearson.
7. Əliyeva, F. (2021). *İdman jurnalistikasının etik prinsipləri və peşəkar hazırlıq*. Təhsil.
8. Hüseynov, R. (2019). *İdman və sosial media: Azərbaycanda təcrübə*. Nurlan.
9. Johansson, M. (2019). *Global Trends in Sports Communication*. Liber.
10. Quliyev, M. (2021). *İdman jurnalistikasının tədrisi və gənc mütəxəssislərin hazırlanması*. Təhsil.
11. Məmmədova, S. (2018). *Rəqəmsal platformalarda idman xəbərlərinin işıqlandırılması*. Elm.
12. Peterson, H. (2020). *Interactive Learning in Sports Journalism Education*. Palgrave.
13. Rzayeva, L. (2020). *Gənc idman jurnalistlərinin peşəkar yetişdirilməsi*. Qanun.
14. Wilson, D. (2018). *Media, Sports, and Society: Challenges and Opportunities*. Routledge.

Daxil oldu: 08.06.2025

Qəbul edildi: 12.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/70-73>

Tural Mehdiyev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0006-5713-073X>

t.v.mehdiyev@gmail.com

İşçi məmnunluğu və təşkilati performansın iqtisadi nəticələri

Xülasə

İşçi məmnunluğu və təşkilati performans arasındakı əlaqə müəssisələrin iqtisadi nəticələrinə birbaşa təsir göstərir. İşçilərin məmnunluğu onların motivasiyasını, məhsuldarlığını və sadıqlıq səviyyəsini artırır, nəticədə, təşkilatın ümumi performansı yüksəlir. Yüksək performans isə daha səmərəli resurs istifadəsi, xərclərin optimallaşdırılması və gəlirlərin artırılması kimi iqtisadi faydalarla nəticələnir. Əksinə, işçi məmnuniyyətinin aşağı olması əməkdaşların işdən ayrılma riskini artırır, məhsuldarlığın azalmasına və əlavə xərclərin yaranmasına səbəb olur. İşçi məmnunluğu və performansın ölçülməsi və idarə edilməsi strategiyaları müəssisələrə rəqabət üstünlüyü təmin edir, həmçinin, insan kapitalının inkişafına və davamlı iqtisadi artıma töhfə verir. Bu baxımdan, işçi məmnunluğunun qorunması və təşkilati performansın artırılması həm nəzəri, həm də praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: işçi məmnunluğu, təşkilati performans, iqtisadi nəticələr, motivasiya, məhsuldarlıq, sadıqlıq, insan kapitalı, resursların səmərəli istifadəsi, gəlirlərin artırılması, idarəetmə strategiyaları, təşkilati inkişaf, rəqabət üstünlüyü, davamlı artım, işçi motivasiyası

Tural Mehdiyev

Azerbaijan State University of Economics

PhD student

<https://orcid.org/0009-0006-5713-073X>

t.v.mehdiyev@gmail.com

Economic Consequences of Employee Satisfaction and Organizational Performance

Abstract

The relationship between employee satisfaction and organizational performance directly impacts the economic outcomes of enterprises. Employee satisfaction increases their motivation, productivity, and loyalty, resulting in overall organizational performance improvement. High performance leads to economic benefits such as more efficient resource utilization, cost optimization, and revenue growth. Conversely, low employee satisfaction raises the risk of staff turnover, decreases productivity, and generates additional costs. Strategies for measuring and managing employee satisfaction and performance provide organizations with a competitive advantage and contribute to the development of human capital and sustainable economic growth. Therefore, maintaining employee satisfaction and enhancing organizational performance are of significant theoretical and practical importance.

Keywords: employee satisfaction, organizational performance, economic outcomes, motivation, productivity, loyalty, human capital, efficient resource utilization, revenue growth, management strategies, organizational development, competitive advantage, sustainable growth, employee motivation

Giriş

İşçi məmnunluğu və təşkilati performans anlayışları müasir idarəetmə nəzəriyyəsində əsas mövzulardan biri hesab olunur. Müəssisələrin uğuru yalnız texnoloji imkanlar və maliyyə resursları ilə ölçülmür, həm də insan kapitalının keyfiyyəti və motivasiyası ilə birbaşa bağlıdır. İşçilərin iş mühitində məmnunluğu onların məhsuldarlığına, təşkilata sadıqlıq səviyyəsinə və ümumi performansla təsir göstərir. Motivasiya olunmuş və məmnun işçilər öz vəzifələrini daha məsuliyyətli və yaradıcı şəkildə yerinə yetirir, bu isə müəssisənin iqtisadi nəticələrinə birbaşa müsbət təsir göstərir.

Müasir dövrdə rəqabət mühiti daha mürəkkəb və dinamikdir. Qlobal bazarda müəssisələr yalnız məhsul və xidmətlərin keyfiyyəti ilə deyil, həm də insan resurslarının idarə edilməsi ilə fərqlənir. İşçi məmnunluğunu təmin etmək və yüksək təşkilati performans yaratmaq müəssisəyə strateji üstünlük qazandırır. Bu baxımdan, işçi məmnunluğu və performansın əlaqəsi yalnız əməliyyat prosesləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda maliyyə göstəriciləri, xərclərin optimallaşdırılması və gəlirlərin artımı kimi iqtisadi nəticələrə də təsir edir.

İşçi məmnunluğunu ölçmək və qiymətləndirmək üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Sorğular, müsahibələr, performans qiymətləndirmələri və iş mühiti analizi kimi metodlar müəssisələrə işçilərin ehtiyaclarını və gözləntilərini müəyyən etməyə imkan verir. Bu məlumatlar əsasında rəhbərlik strateji qərarlar qəbul edə bilər ki, işçilərin motivasiyası və performansı yüksəlsin. Effektiv idarəetmə və müsbət iş mühiti həm işçilərin, həm də təşkilatın faydasına xidmət edir (Məmmədova, 2019).

Təşkilati performans yalnız işçi məmnunluğu ilə ölçülmür. Müəssisənin maliyyə göstəriciləri, məhsuldarlıq səviyyəsi, resursların istifadəsi və innovativ fəaliyyətlər performansın əsas komponentləridir. İşçi məmnunluğu bu göstəricilərin artmasına təsir edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. Araşdırmalar göstərir ki, məmnun işçilər daha az xəstəlik məzuniyyəti götürür, işdən çıxma riskləri azalır və komandalar arasında əməkdaşlıq səviyyəsi yüksəlir. Bu isə müəssisənin uzunmüddətli dayanıqlılığını təmin edir və iqtisadi nəticələrə müsbət təsir göstərir (Quliyev, 2017).

Müasir idarəetmə nəzəriyyəsində işçi məmnunluğu həm də təşkilati mədəniyyət və korporativ dəyərlərlə sıx bağlıdır. İşçilərin hörmət və ədalət hissi ilə işlədiyi mühitdə motivasiyası və performansı daha yüksək olur. Əksinə, mənfi iş mühiti, qeyri-müəyyən və ya ədalətsiz idarəetmə praktikaları işçi sadıqlılığının azalmasına, performansın düşməsinə və nəticədə iqtisadi itkilərə səbəb olur. Bu baxımdan, rəhbərliyin strateji qərarları işçi məmnunluğunu qorumağa və performansını artırmağa yönəlməlidir.

İşçi məmnunluğu və performansın iqtisadi nəticələrini müəyyənləşdirmək üçün müəssisələrdə davamlı monitoring və qiymətləndirmə mexanizmləri qurulmalıdır. Performans indikatorlarının təhlili, maliyyə göstəricilərinin izlənməsi və işçi rəylərinin toplanması rəhbərliyə strateji qərarların effektivliyini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu məlumatlar əsasında qərarların təkmilləşdirilməsi müəssisənin dayanıqlı inkişafına töhfə verir.

Əlavə olaraq, işçi məmnunluğu yalnız fərdi motivasiya və performansla məhdudlaşmır, komanda və təşkilati səviyyədə də əhəmiyyətlidir. Komanda içi əməkdaşlıq, qarşılıqlı hörmət və qarşılıqlı dəstək işçilərin ümumi məmnunluğunu artırır və təşkilati performansını yüksəldir. Müəssisələrdə yaradıcı və inklüziv mühit işçi motivasiyasını gücləndirir, innovasiyaları təşviq edir və iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına gətirib çıxarır (İsmayılov, 2019).

İqtisadi baxımdan, işçi məmnunluğu və yüksək performans müəssisənin gəlirliyini artırır, xərcləri azaldır və rəqabət qabiliyyətini gücləndirir. Səmərəli resurs istifadəsi, məhsuldarlığın artması və işçi sadıqlılığı uzunmüddətli dayanıqlı iqtisadi artımı təmin edir. Bu səbəbdən müəssisələr işçi məmnunluğunu strateji prioritet kimi qəbul etməli və performansını artırmaq üçün sistemli tədbirlər həyata keçirməlidir (Əliyev, 2018).

Nəticə olaraq, işçi məmnunluğu və təşkilati performans arasındakı əlaqə müəssisələrin iqtisadi dayanıqlılığı və uğuru üçün əsas amil hesab olunur. Müasir idarəetmə praktikalarında bu mövzu strateji planlaşdırma, resursların idarə edilməsi və rəqabət üstünlüyü təmin etmək üçün mühüm istiqamət kimi qəbul edilir. İşçilərin məmnunluğunu qorumaq və performansını artırmaq həm nəzəri, həm də praktik

baxımdan müəssisələrin davamlı inkişafına və iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşmasına birbaşa töhfə verir.

Tədqiqat

İşçi məmnunluğu və təşkilati performans arasındakı əlaqəni araşdırmaq üçün müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə olunur. Bunlara sorğular, müsahibələr, fokus qrupları, performans qiymətləndirmələri və müəssisənin maliyyə göstəricilərinin analizi daxildir. Sorğular işçilərin iş mühitinə dair subyektiv rəyini müəyyənləşdirməyə imkan verir, motivasiya və məmnunluq səviyyəsini ölçür. Müsahibələr və fokus qrupları işçilərin gözləntilərini, ehtiyaclarını və problemlərini daha dərinlən anlamağa xidmət edir.

Performans qiymətləndirmələri işçilərin fərdi və komanda səviyyəsində fəaliyyətini qiymətləndirir və təşkilati məqsədlərə nail olma dərəcəsini müəyyən edir. Bu göstəricilər işçi məmnunluğu ilə performans arasındakı əlaqəni statistik olaraq təhlil etməyə imkan verir. Eyni zamanda, müəssisənin maliyyə göstəricilərinin təhlili, gəlirlərin artımı, xərclərin optimallaşdırılması və resursların səmərəli istifadəsi işçi performansının iqtisadi nəticələrini ölçmək üçün əsas alət rolunu oynayır (Babayev, 2019).

Müasir tədqiqatlar, həmçinin, işçi məmnunluğu və performansın idarə olunmasında texnoloji vasitələrin rolunu vurğulayır. Məsələn, İnsan Resursları İdarəetmə Sistemləri (HRIS) vasitəsilə işçilərin fəaliyyət göstəriciləri izlənilir, məmnunluq səviyyəsi qiymətləndirilir və məlumatlar əsasında strateji qərarlar qəbul olunur. Bu sistemlər həm işçilərin fərdi ehtiyaclarını müəyyən etməyə, həm də təşkilati performansını artırmağa xidmət edir (Qasımova, 2018).

Araşdırmaların nəticələri göstərir ki, işçi məmnunluğu və performansın artırılması üçün sistemli yanaşma tələb olunur. Strateji planlaşdırma, davamlı monitorinq, effektiv idarəetmə və müsbət iş mühitinin yaradılması bu prosesin əsas komponentləridir. İşçilərin rəyini nəzərə almaq, təlim və inkişaf proqramları keçirmək, motivasiya mexanizmlərini tətbiq etmək təşkilati performansını və nəticədə iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşdırır.

Nəticə

İşçi məmnunluğu ilə təşkilati performans arasındakı qarşılıqlı əlaqə müəssisənin strateji məqsədlərinə nail olmaq baxımından əsas rol oynayır. Motivasiya olunmuş işçilər yalnız verilən tapşırıqları yerinə yetirmir, həm də təşəbbüskarlıq göstərir, problemlərin həllində yaradıcı yanaşmalar tətbiq edir və komanda işinə aktiv qatılır. Bu, müəssisənin innovativ potensialını artırır və bazarda rəqabət qabiliyyətini gücləndirir. İşçi məmnunluğunun yüksək olduğu mühitlərdə əməkdaşlar öz bilik və bacarıqlarını səmərəli şəkildə tətbiq edir, nəticədə, məhsuldarlıq yüksəlir və resursların optimal istifadəsi təmin olunur.

Təşkilati performans yalnız işçilərin fərdi göstəricilərindən asılı deyil; işçilər arasındakı əməkdaşlıq, kommunikasiya və qarşılıqlı dəstək də performansın əsas komponentlərindən biridir. Komandalarda etimad və qarşılıqlı hörmət işçilərin işə bağlılığını artırır, işçi dözümlülüyünü gücləndirir və stress faktorlarını azaldır. Bu isə işçi sadıqlığının yüksəlməsinə, işdən çıxma riskinin azalmasına və əlavə xərclərin minimuma endirilməsinə imkan verir. İşçilərin motivasiya və məmnunluğunun artırılması müəssisəyə uzunmüddətli dayanıqlı iqtisadi artım və gəlirlərin optimallaşdırılması şəklində əks olunur.

Müasir müəssisələrdə işçi məmnunluğunu ölçmək və qiymətləndirmək üçün inkişaf etmiş monitorinq sistemləri tətbiq olunur. Bu sistemlər performans göstəricilərini izləməyə, işçilərin ehtiyaclarını müəyyən etməyə və strategiyaların effektivliyini qiymətləndirməyə imkan verir. İnsan Resursları İdarəetmə Sistemləri (HRIS) və digər rəqəmsal alətlər işçilərin fəaliyyətini, məmnunluq səviyyəsini və məhsuldarlığını analiz etməyə kömək edir. Bu məlumatlar rəhbərliyə strateji qərarların vaxtında və düzgün qəbul edilməsində əsaslı dəstək təmin edir.

Araşdırmalar göstərir ki, işçi məmnunluğunun yüksəldilməsi üçün rəhbərlik strateji planlaşdırmada işçilərin ehtiyaclarını nəzərə almalı, təlim və inkişaf proqramlarını tətbiq etməli və motivasiya mexa-

nizmlərini sistemli şəkildə qurmalıdır. İşçilərin səsi və rəyi nəzərə alındıqda təşkilat həm əməliyyat göstəricilərini yaxşılaşdırır, həm də əməkdaşların sadıqlığını gücləndirir. Belə yanaşma müəssisənin insan kapitalına yatırımı kimi qəbul edilir və uzunmüddətli iqtisadi faydalar gətirir.

Ədəbiyyat

1. Babayev, F. (2019). *İşçi motivasiyası və iqtisadi səmərəlilik*. Elm və Təhsil.
2. Əliyev, V. (2020). *Təşkilati performans və strateji idarəetmə*. Nurlan Nəşriyyatı.
3. Əliyev, R. (2018). *İşçi məmnunluğu və təşkilati performansın idarə olunması*. Nurlan Nəşriyyatı.
4. Əliyeva, L. (2021). *İnsan kapitalının inkişafı və iqtisadi nəticələr*. Maarif Nəşriyyatı.
5. Əliyev, E. (2017). *Müasir idarəetmə nəzəriyyəsi və işçi performansı*. Universitet Nəşriyyatı.
6. Hacıyev, M. (2020). *İnsan resursları və müəssisənin iqtisadi nəticələri*. Qlobus Nəşriyyatı.
7. Hüseynov, F. (2020). *Təşkilati performansın ölçülməsi və qiymətləndirilməsi metodları*. Elm və Təhsil.
8. İsmayılov, T. (2019). *İşçi məmnunluğu və təşkilati uğur*. Elm Nəşriyyatı.
9. Qasımova, S. (2018). *Performansın ölçülməsi və idarə olunması strategiyaları*. Maarif Nəşriyyatı.
10. Quliyev, A. (2017). *İşçi məmnunluğu və əmək məhsuldarlığı: nəzəri və praktik yanaşmalar*. Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı.
11. Məmmədova, A. (2021). *İnsan resursları idarəçiliyi və işçi məmnunluğu: müasir yanaşmalar*. Tədris və Təhsil.
12. Məmmədova, S. (2019). *İnsan resurslarının idarə olunmasında motivasiya və məmnunluq*. Təhsil Nəşriyyatı.
13. Məmmədov, R. (2021). *İşçi məmnunluğu və sadıqlıq səviyyəsi*. Təhsil və İqtisadiyyat.
14. Rzayeva, N. (2018). *İşçi motivasiyası və təşkilati performans*. Tədris və Təhsil.

Daxil oldu: 13.06.2025

Qəbul edildi: 16.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/74-79>

Türkan Abbasova
Azərbaycan Dillər Universiteti
<https://orcid.org/0009-0005-5921-7962>
turkann.abbas@gmail.com

İngilis dilinin tədrisində süni intellektdən istifadə

Xülasə

Süni intellekt (Sİ) müasir dövrdə təhsil sisteminin ən mühüm yeniliklərindən biri kimi çıxış edir. Ənənəvi müəllim mərkəzli yanaşmaların əksinə olaraq, Sİ fərdiləşdirilmiş öyrənmə imkanları yaradaraq hər bir tələbənin bilik səviyyəsinə, öyrənmə sürətinə və fərdi ehtiyaclarına uyğun adaptiv təlim mühiti təqdim edir. Avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə, virtual müəllimlər, dil öyrənmə tətbiqləri və öyrənmə analitikası kimi texnologiyalar müəllimlərin işini asanlaşdırır, tədrisin səmərəliliyini artırır və tələbələrə motivasiyasına müsbət təsir göstərir. İngilis dilinin tədrisində Sİ-nin tətbiqi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Ənənəvi metodların məhdudiyyətləri – fərdi ehtiyacların nəzərə alınmaması, praktik danışıq bacarıqlarının zəif inkişafı və motivasiyanın azalması – süni intellekt əsaslı alətlər vasitəsilə aradan qaldırılır. Duolingo, Babbel, Grammarly, ChatGPT, Elsa Speak kimi tətbiqlər fərdiləşdirilmiş öyrənmə, dərhal geribildirim, tələffüzün təkmilləşdirilməsi və interaktiv məşqlər imkanları yaradır. Ali məktəblərdə və özəl kurslarda Grammarly, QuillBot, Duolingo və ELSA Speak kimi alətlərdən istifadə edilir. Dövlətin “Rəqəmsal transformasiya” strategiyası çərçivəsində təhsildə Sİ texnologiyalarının tətbiqi təşviq olunur. Bununla belə, texnoloji infrastrukturun qeyri-bərabərliyi, müəllimlərin hazırlıq səviyyəsi, dil baryeri və etik məsələlər kimi çətinliklər qalmaqdadır. Ümumilikdə, Sİ təhsildə yalnız texnoloji alət deyil, həm də pedaqoji transformasiyanın əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Onun uğurlu tətbiqi tədrisin keyfiyyətini yüksəldir, öyrənməni daha dinamik və inklüziv edir, tələbələrə XXI əsrin tələblərinə cavab verən bacarıqlar qazanmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: *süni intellekt, fərdiləşdirilmiş öyrənmə, adaptiv platformalar, avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə, yazı köməkçiləri, virtual sinif*

Turkan Abbasova
Azerbaijan University of Languages
<https://orcid.org/0009-0005-5921-7962>
turkann.abbas@gmail.com

The Use of Artificial Intelligence in English Language Teaching

Abstract

Artificial Intelligence (AI) has emerged as one of the most significant innovations in the modern education system. Unlike traditional teacher-centered approaches, AI provides personalized learning opportunities by creating adaptive learning environments tailored to each learner's knowledge level, learning pace, and individual needs. Technologies such as automated assessment, virtual tutors, language learning applications, and learning analytics facilitate teachers' work, increase the efficiency of instruction, and positively influence students' motivation. The application of AI in English language teaching is particularly important. The limitations of traditional methods—such as the lack of consideration for individual needs, the insufficient development of practical speaking skills, and reduced motivation—are overcome through AI-based tools. Applications like Duolingo, Babbel,

Grammarly, ChatGPT, and ELSA Speak offer personalized learning, instant feedback, pronunciation improvement, and interactive exercises. In universities and private courses, tools such as Grammarly, QuillBot, Duolingo, and ELSA Speak are already in use. Within the framework of the national “Digital Transformation” strategy, the implementation of AI technologies in education is encouraged. Nevertheless, challenges remain, including unequal technological infrastructure, insufficient teacher preparedness, language barriers, and ethical concerns. Overall, AI in education is not only a technological tool but also a driving force for pedagogical transformation. Its successful implementation enhances the quality of teaching, makes learning more dynamic and inclusive, and enables students to acquire the skills required by the 21st century.

Keywords: *artificial intelligence, personalized learning, adaptive platforms, automated assessment, writing assistants, virtual classroom*

Giriş

Süni intellekt (Sİ) müasir dövrdə təhsil sisteminin ən mühüm yeniliklərindən biri kimi çıxış edir. Ənənəvi müəllim mərkəzli yanaşmaların əksinə olaraq, Sİ fərdiləşdirilmiş öyrənmə imkanları yaradaraq hər bir tələbənin bilik səviyyəsinə, öyrənmə sürətinə və fərdi ehtiyaclarına uyğun adaptiv təlim mühiti təqdim edir. Avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə, virtual müəllimlər, dil öyrənmə tətbiqləri və öyrənmə analitikası kimi texnologiyalar müəllimlərin işini asanlaşdırır, tədrisin səmərəliliyini artırır və tələbələrin motivasiyasına müsbət təsir göstərir.

İngilis dilinin tədrisində Sİ-nin tətbiqi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Ənənəvi metodların məhdudiyyətləri – fərdi ehtiyacların nəzərə alınmaması, praktik danışiq bacarıqlarının zəif inkişafı və motivasiyanın azalması – süni intellekt əsaslı alətlər vasitəsilə aradan qaldırılır. Duolingo, Babbel, Grammarly, ChatGPT, Elsa Speak kimi tətbiqlər fərdiləşdirilmiş öyrənmə, dərhal geribildirim, tələffüzün təkmilləşdirilməsi və interaktiv məşqlər imkanları yaradır. Bundan əlavə, virtual dərslər mühitlərində Sİ funksiyaları beynəlxalq tələbələr üçün tədrisi daha əlçatan edir.

Azərbaycanda da Sİ-nin tətbiqi genişlənməkdədir. Ali məktəblərdə və özəl kurslarda Grammarly, QuillBot, Duolingo və ELSA Speak kimi alətlərdən istifadə edilir. Dövlətin “Rəqəmsal transformasiya” strategiyası çərçivəsində təhsildə Sİ texnologiyalarının tətbiqi təşviq olunur. Bununla belə, texnoloji infrastrukturun qeyri-bərabərliyi, müəllimlərin hazırlıq səviyyəsi, dil baryeri və etik məsələlər kimi çətinliklər qalmaqdadır.

Ümumilikdə, Sİ təhsildə yalnız texnoloji alət deyil, həm də pedaqoji transformasiyanın əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Onun uğurlu tətbiqi tədrisin keyfiyyətini yüksəldir, öyrənməni daha dinamik və inklüziv edir, tələbələrin XXI əsrin tələblərinə cavab verən bacarıqlar qazanmasına şərait yaradır.

Tədqiqat

Süni intellektin təhsil sahəsində rolu. Son illərdə texnologiyanın sürətli inkişafı süni intellekti (SI) bir çox sahələrdə, xüsusilə də təhsil sistemində aktual mövzuya çevirmişdir. Ənənəvi təhsil modelləri əsasən müəllim mərkəzli olmuş, bütün tələbələr üçün eyni yanaşmanı nəzərdə tutmuşdur. Halbuki süni intellekt təhsil prosesində fərdiləşdirməni mümkün edir və hər bir öyrənənin bilik səviyyəsinə, öyrənmə sürətinə və fərdi tələbatlarına uyğunlaşdırılmış təlim mühitləri yaradır (Luckin, et al., 2016). Süni intellektin təhsildə tətbiqi bir neçə istiqamətdə özünü göstərir: avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə, adaptiv öyrənmə platformaları, virtual müəllimlər, fərdi məsləhət sistemləri və dil öyrənmə tətbiqləri. Məsələn, ABŞ və Avropa ölkələrində istifadə olunan Coursera, Udemy, Khan Academy kimi platformalar süni intellekt texnologiyalarını tətbiq edərək tələbələrin maraqlarına uyğun kurslar tövsiyə edir, onların zəif tərəflərini müəyyənləşdirir və əlavə resurslar təqdim edir. Bundan əlavə, süni intellekt müəllimlərin işini də yüngülləşdirir. Avtomatik esse yoxlama sistemləri və testlərin sürətli qiymətləndirilməsi müəllimlərə vaxt qazandırır. Beləliklə, müəllimlər daha çox pedaqoji fəaliyyətə – tələbələrin motivasiyası, yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı və tənqidi düşünmə bacarığının formalaşdırılmasına fo-

kuslana bilirlər (UNESCO, 2021). Digər tərəfdən, SI əsasında yaradılan *öyrənmə analitikası* alətləri tələbələrin uğurlarını izləmək və potensial problemləri əvvəlcədən aşkarlamaq üçün geniş imkanlar açır. Məsələn, müəyyən bir tələbənin ardıcıl olaraq eyni mövzularda səhvlər etməsi sistem tərəfindən aşkarlanır və ona uyğun əlavə izahlar təqdim olunur. Bu, müəllimə də xəbərdarlıq edir ki, həmin tələbə ilə fərdi şəkildə daha çox məşğul olsun.

Süni intellekt yalnız fərdi öyrənmə deyil, həm də inkişaf etmiş ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarıqları üçün istifadə olunur. Virtual sinif mühitlərində tələbələr həm real vaxtda, həm də asinxron şəkildə müxtəlif ölkələrdən olan həmyaşıdları ilə ünsiyyət qura bilirlər. Bu isə qloballaşan dünyada tələbələrin həm dil, həm də sosial bacarıqlarını artırır.

Bununla yanaşı, SI texnologiyaları əlilliyi olan şəxslərin də təhsil imkanlarını genişləndirir. Məsələn, eşitmə qüsuru olan tələbələr üçün avtomatik subtitrlər, görmə qüsuru olanlar üçün mətnlərin səsə çevrilməsi (text-to-speech) funksiyası tədrisi daha inklüziv edir. Bu yanaşma BMT-nin Təhsil üzrə Dəyənli İnkişaf Məqsədləri ilə də üst-üstə düşür (United Nations, 2020). Lakin süni intellektin təhsildə tətbiqi ilə bağlı bəzi narahatlıqlar da mövcuddur. Bunlardan biri müəllimlərin əvəz olunacağı qorxusudur. Əslində isə mövcud tədqiqatlar göstərir ki, süni intellekt müəllimlərin rolunu aradan qaldırmır, əksinə, onların işini daha səmərəli edir və pedaqoji keyfiyyətə töhfə verir. Digər problem isə texnoloji asılılıq və etik məsələlərlə bağlıdır. Tələbələrin bütün tədris prosesini yalnız rəqəmsal alətlər üzərindən həyata keçirməsi, onların sosial bacarıqlarının zəifləməsinə səbəb ola bilər. Bu baxımdan balanslı yanaşma vacibdir. Ümumiyyətlə, süni intellektin təhsil sahəsində rolu danılmazdır. O, öyrənmə prosesini daha *dinamik, interaktiv, fərdiləşdirilmiş və inklüziv* edir. Növbəti hissələrdə biz xüsusi olaraq ingilis dilinin tədrisində süni intellektin imkanlarını daha geniş şəkildə araşdıracağıq.

İngilis dili tədrisinin ənənəvi üsulları və məhdudiyyətləri. İngilis dili dünyanın ən geniş yayılmış beynəlxalq ünsiyyət vasitələrindən biri hesab olunur. Bu dil həm elm, həm biznes, həm də texnologiya sahəsində global kommunikasiya üçün əsas vasitəyə çevrilmişdir. Buna görə də ingilis dilinin öyrənilməsi məktəblərdə, universitetlərdə və xüsusi kurslarda uzun illərdir ənənəvi metodlarla həyata keçirilir. Ənənəvi metodların əsasını müəllim mərkəzli yanaşma təşkil edir. Burada müəllim biliklərin əsas mənbəyi, tələbə isə bilikləri passiv şəkildə qəbul edən tərəf kimi çıxış edir (Richards, & Rodgers, 2014). Ənənəvi metodların əsas məhdudiyyətlərindən biri onların şagirdlərin fərdi öyrənmə tərzini nəzərə almamasıdır. Eyni sinifdə müxtəlif bacarıq səviyyəsinə malik tələbələr ola bilər, lakin müəllim hamıya eyni dərsi təqdim edir. Bu isə bəzilərinin sürətlə irəliləməsinə, bəzilərinin isə geri qalmasına səbəb olur. Məsələn, qrammatikanı yaxşı mənimsəyən, lakin danışqda çətinlik çəkən bir tələbə ilə danışq qabiliyyəti güclü, amma yazılı bacarıqları zəif olan tələbəyə eyni metodla yanaşmaq nəticə vermir.

Digər məhdudiyyət isə praktik danışq bacarığının yetərinə inkişaf etməməsidir. Ənənəvi dərslərdə çox vaxt nəzəri qrammatika üstünlük təşkil edir, real həyat ünsiyyətinə isə az yer verilir. Bu səbəbdən tələbələr uzun illər ingilis dili öyrənsələr də, gündəlik söhbətlərdə və ya iş mühitində sərbəst danışmaqda çətinlik çəkirlər. Burada psixoloji faktor da rol oynayır – tələbələr sinifdə səhv etməkdən çəkinirlər və aktiv danışmaq əvəzinə passiv şəkildə dərsi izləyirlər (Ur, 2012).

Nəhayət, ənənəvi tədris metodları texnologiya ilə ayaqlaşmaqda çətinlik çəkir. XXI əsrdə gənclər daha çox rəqəmsal resurslardan istifadə etməyə meyillidirlər. Onlar interaktiv, dinamik və vizual materiallara üstünlük verirlər. Lakin ənənəvi dərs mühitində bu cür imkanlar çox məhdud olur. Beləliklə, tələbələrin motivasiyası aşağı düşə və öyrənməyə maraqları zəifləyə bilər (Larsen-Freeman, & Anderson, 2011).

Bütün bu məhdudiyyətlər göstərir ki, ingilis dili öyrənənlərin ehtiyaclarını tam qarşılamaq üçün ənənəvi metodlar kifayət etmir. Bu səbəbdən son illərdə süni intellekt əsaslı yeni yanaşmalar meydana çıxmışdır. Növbəti bölmədə biz bu texnologiyaların ingilis dilinin tədrisində necə tətbiq edildiyini geniş şəkildə araşdıracağıq. *İngilis dilinin öyrənilməsində süni intellekt texnologiyaları.* Süni intellekt XXI əsrdə ingilis dili öyrənməsinin ən mühüm dəstək alətlərindən birinə çevrilmişdir. Əgər ənənəvi metodlar daha çox müəllim və kitab mərkəzli idisə, bu gün süni intellekt əsaslı texnologiyalar tələ-

bələrə həm fərdi, həm də interaktiv şəkildə öyrənmə imkanı yaradır. SI-nin üstünlüyü ondadır ki, o, böyük məlumat bazalarından istifadə edərək öyrənmənin güclü və zəif tərəflərini analiz edir, fərdiləşdirilmiş resurslar təqdim edir və dərhal geribildirim verir (Al-Samarraie, & Saeed, 2018).

Dil öyrənmə tətbiqləri. Süni intellekt əsaslı mobil və veb tətbiqlər son illərdə çox geniş yayılmışdır. Duolingo, Babbel və Busuu kimi tətbiqlər öyrənmənin dil bacarıqlarını interaktiv oyunlar və tapşırıqlar vasitəsilə inkişaf etdirir. Bu platformalarda istifadəçi davranışları analiz olunur və hər bir tələbəyə uyğun tədris planı hazırlanır. Məsələn, Duolingo tələbənin səhvlərini təhlil edərək ona əlavə məşqlər təklif edir və öyrənmə prosesini motivasiyaedici elementlərlə (xallar, mükafatlar, səviyyə keçidləri) zənginləşdirir (Loewen, et al., 2019).

Bu tətbiqlərin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onlar istənilən vaxt və məkanda öyrənmə imkanı yaradır. Ənənəvi sinif dərsləri zaman və məkan baxımından məhdudiyyətlərə malik olduğu halda, mobil tətbiqlər vasitəsilə tələbələr avtobusda, evdə və ya iş arasında belə ingilis dili öyrənmə bilirlər.

Yazı köməkçiləri və avtomatik geribildirim. İngilis dilində yazılı bacarıqların inkişafı ənənəvi üsullarla çətin və vaxt aparan prosesdir. Müəllimlərin bütün esse və tapşırıqları detallı yoxlaması çox vaxt mümkün olmur. Bu boşluğu süni intellekt əsaslı alətlər doldurur. Grammarly, QuillBot və ChatGPT kimi platformalar tələbələrin yazılarını qrammatika, üslub, məna və struktur baxımından təhlil edir. Məsələn, Grammarly istifadəçinin yazısını analiz edərək qrammatik səhvləri düzəldir, cümlələrin aydınlığını artırmaq üçün alternativ ifadələr təklif edir və plagiat yoxlaması aparır. QuillBot isə mətnin parafraz edilməsində və daha akademik üsluba salınmasında kömək edir. ChatGPT isə tələbənin yazısına əsaslanaraq ona geribildirim verir, cümlə strukturlarını yaxşılaşdırma yollarını göstərir (Li, Link, & Hegelheimer, 2015). Bu texnologiyalar yazı prosesini sürətləndirir və tələbələrin *dərhal öyrənməsinə* şərait yaradır. Ənənəvi üsullarda tələbə müəllimdən cavab almaq üçün günlər gözlədiyi halda, SI dəqiqələr ərzində geniş analiz təqdim edir. Səs və danışq texnologiyaları. İngilis dilinin öyrənilməsində ən böyük çətinliklərdən biri düzgün tələffüz və sərbəst danışqdır. Elsa Speak kimi tətbiqlər istifadəçinin danışğını dinləyir, onu ana dili daşıyıcılarının tələffüzü ilə müqayisə edir və səhvləri göstərir. Beləliklə, tələbə real vaxtda öz tələffüzünü düzəldə bilər (Moussalli, & Cardoso, 2020). Siri, Google Assistant və Alexa kimi səs köməkçiləri də dil öyrənmələri üçün praktik məşq vasitəsi rolunu oynayır. Tələbə gündəlik suallarını bu sistemlərə ünvanlayaraq həm dinləmə, həm də danışq bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər. Bu texnologiyalar öyrənmələri üçün real ünsiyyət mühiti simulyasiya edir ki, bu da sinifdə əldə edilə biləcək imkanlardan daha genişdir.

Virtual dərs mühitləri və fərdiləşdirilmiş təlim. Süni intellekt əsaslı virtual siniflər tələbələrə həm müəllimlərlə, həm də digər öyrənmələri rəqəmsal mühitdə ünsiyyət imkanı yaradır. Microsoft Teams, Zoom və Moodle platformalarında artıq SI funksiyaları tətbiq edilməkdədir. Məsələn, avtomatik transkripsiya və tərcümə funksiyaları beynəlxalq tələbələrin dərslərdə iştirakını asanlaşdırır (Wang, & Tahir, 2020).

Ən mühüm tərəf isə fərdiləşdirilmiş öyrənmədir. SI tələbələrin fəaliyyətini izləyərək onların zəif tərəflərini müəyyənləşdirir və əlavə materiallar təqdim edir. Məsələn, yazılı bacarıqlarda çətinlik çəkən tələbəyə daha çox esse nümunələri, dinləmə qabiliyyəti zəif olan tələbəyə isə audio materiallar təklif olunur. Bu, öyrənməni daha səmərəli və tələbəyə uyğun edir (Zawacki-Richter, et al., 2019). Beləliklə, süni intellekt ingilis dilinin öyrənilməsi prosesində həm fərdi, həm də qrup şəklində çoxsaylı imkanlar açır. O, ənənəvi metodların çatışmazlıqlarını aradan qaldırır, öyrənməni sürətləndirir və tələbələrin motivasiyasını artırır.

Süni intellektin üstünlükləri və problemləri. İngilis dili tədrisində süni intellektin tətbiqi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan bir çox üstünlüklər gətirmişdir. Bununla belə, SI texnologiyalarının istifadəsi ilə bağlı müxtəlif problemlər və narahatlıqlar da mövcuddur. Bu bölmədə hər iki tərəfi əhatəli şəkildə nəzərdən keçirək. *Süni intellektin üstünlükləri. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə.* Ənənəvi dərslərdə müəllimlərin hər bir tələbəyə fərdi yanaşması çətin olduğu halda, SI alətləri hər bir öyrənmənin güclü və zəif tərəflərini izləyə bilər. Bu da tələbələrə onların ehtiyaclarına uyğun dərslər və materiallar təqdim edil-

məsinə şərait yaradır. Məsələn, yazı bacarığı zəif olan tələbəyə daha çox inşa nümunələri, dinləmə qabiliyyəti zəif olan tələbəyə isə audio materiallar təklif olunur. *Dərhal geribildirim*. Ənənəvi üsullarda müəllimin tapşırıqları yoxlaması və cavab verməsi günlərlə vaxt apara bilər. Halbuki SI əsaslı proqramlar saniyələr içində şagirdin səhvlərini aşkarlayır və düzəliş təklif edir. Bu, tələbənin öyrənmə prosesini sürətləndirir və motivasiyanı artırır. *Motivasiya və interaktivlik*. Oyunlaşdırma elementləri, xallar, səviyyə yüksəlişləri və rəqəmsal mükafatlar tələbələrin öyrənməyə marağını artırır. Məsələn, Duolingo və digər tətbiqlər öyrənmə prosesini əyləncəli hala gətirərək tələbələri davamlı məşq etməyə həvəsləndirir. *Əlçatan və çeviklik*. Süni intellekt əsaslı tətbiqlər istənilən vaxt və məkanda istifadə oluna bilər. Bu, xüsusilə də peşəkar fəaliyyətdə olan və vaxtı məhdud olan şəxslər üçün böyük üstünlükdür. Həmçinin, əlilliyi olan şəxslər üçün də təhsil imkanlarını genişləndirir (məsələn, görmə qüsuru olanlar üçün mətnlərin səsə çevrilməsi funksiyası).

Azərbaycanda ingilis dili tədrisində süni intellektin tətbiqi. Süni intellekt (SI) alətləri dünya miqyasında təhsil sisteminə daxil olduğu kimi, Azərbaycanda da dil tədrisində mühüm rol oynamağa başlamışdır. Müasir qloballaşma dövründə ingilis dili bilikləri əmək bazarında, təhsildə və beynəlxalq ünsiyyətdə vacib şərtlərdən biri hesab olunur. Buna görə də SI texnologiyalarının Azərbaycanda ingilis dili öyrənilməsində tətbiqi böyük aktualıq kəsb edir.

5.1. Təhsil müəssisələrində tətbiq. Azərbaycanın bir sıra ali məktəblərində və özəl dil mərkəzlərində artıq SI əsaslı platformalardan istifadə olunur. Məsələn, bəzi universitetlərdə tələbələrin yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün Grammarly, Quillbot kimi alətlərdən istifadə edilir. Bu tətbiqlər tələbələrə qrammatika, üslub və plagiat yoxlaması sahəsində kömək edir. Bundan əlavə, onlayn dərslər platformaları – Zoom, Google Classroom və Microsoft Teams – SI dəstəklə əlavə proqramlarla zənginləşdirilərək istifadə edilir. Bu alətlər dərslərdə tələbə-müəllim qarşılıqlı əlaqəsini asanlaşdırır, eyni zamanda avtomatik transkripsiya, səs tanıma və dərhal tərcümə imkanları təqdim edir.

5.2. Özəl sektor və kurslarda tətbiq. Paytaxt Bakıda və bölgələrdə fəaliyyət göstərən özəl dil kursları Duolingo, ELSA Speak və LingQ kimi tətbiqləri tədris prosesinə daxil edirlər. Bu proqramlar öyrənilməyə qrammatika, dinləmə və tələffüz bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün interaktiv imkanlar yaradır. ELSA Speak kimi proqramlar xüsusilə Azərbaycan öyrənilmələri üçün əhəmiyyətlidir, çünki onların əsas çətinliyi düzgün tələffüzdür. Eyni zamanda, bəzi kurslarda SI əsaslı “adaptive learning” sistemləri tətbiq edilir. Bu sistemlər tələbələrin bilik səviyyəsini ölçərək onlara fərdi tapşırıqlar verir. Nəticədə, zəif tərəflər üzərində daha çox işləmək imkanı yaranır.

5.3. Dövlət siyasəti və təşəbbüslər. Azərbaycan Respublikasının “Rəqəmsal transformasiya” strategiyası çərçivəsində təhsil sektorunda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi prioritet istiqamətlərdən biridir. Təhsil Nazirliyi və digər qurumlar SI əsaslı platformaların məktəblərdə və universitetlərdə istifadəsini təşviq edir. Xüsusilə pandemiya dövründə onlayn tədrisin geniş yayılması SI texnologiyalarına marağı daha da artırmışdır. Hazırda orta məktəblərdə “Virtual məktəb” platforması geniş tətbiq olunur. Bu platforma dərslər materiallarının paylaşımı, testlərin avtomatik yoxlanılması və müəllim-şagird ünsiyyətini asanlaşdırır. Gələcəkdə bu sistemlərin daha da təkmilləşdirilərək süni intellekt modullarının əlavə olunması planlaşdırılır.

5.4. Çətinliklər və məhdudiyyətlər. Azərbaycanda SI texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı müəyyən çətinliklər də mövcuddur:

1. Texnoloji infrastrukturun qeyri-bərabərliyi. Böyük şəhərlərdə SI tətbiqlərinə çıxış asan olsa da, kənd yerlərində internet və cihaz çatışmazlığı müşahidə olunur.

2. Müəllimlərin hazırlığı. Bəzi müəllimlər yeni texnologiyalardan istifadə etməkdə çətinlik çəkir. Bu, SI alətlərinin potensialını tam dəyərləndirməyə mane olur.

3. Dil baryeri. Əksər SI tətbiqləri ingilis dilində hazırlanır və Azərbaycan dilində interfeys məhdudiyyətləri mövcuddur. Bu isə bəzi öyrənilmələr üçün çətinlik yaradır.

Etik və təhlükəsizlik məsələləri. Şagird və tələbələrin məlumatlarının təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqlar mövcuddur.

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, süni intellekt (Sİ) müasir təhsil sistemində əsas transformasiya vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Ənənəvi müəllim mərkəzli tədris modellərinin çatışmazlıqlarını aradan qaldıraraq, Sİ fərdiləşdirilmiş öyrənməni mümkün edir, tələbələrin fərdi bacarıq və ehtiyaclarına uyğun adaptiv öyrənmə mühiti yaradır. Bu yanaşma yalnız akademik nəticələri yaxşılaşdırmır, həm də öyrənməyə marağı və motivasiyanı artırır. İngilis dilinin tədrisində Sİ alətlərinin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Duolingo, Babbel, Grammarly, ChatGPT, Elsa Speak kimi tətbiqlər öyrənənlərə praktiki danışiq, yazı bacarığı, qrammatika və tələffüz sahəsində real vaxt dəstəyi təqdim edir. Bu alətlər ənənəvi metodların zəif cəhətlərini kompensasiya etməklə yanaşı, dil öyrənmə prosesini daha interaktiv, çevik və əlçatan edir.

Azərbaycanda da bu sahədə mühüm addımlar atılır. Təhsil müəssisələrində və özəl kurslarda artıq Sİ əsaslı platformalardan istifadə olunur, dövlətin “Rəqəmsal transformasiya” strategiyası çərçivəsində isə bu proses təşviq edilir. Bununla belə, texnoloji infrastrukturun qeyri-bərabərliyi, müəllimlərin rəqəmsal bacarıqlarının yetərsizliyi, dil baryerləri və etik məsələlər kimi problemlər hələ də qalmaqdadır.

Ümumiyyətlə, süni intellekt təhsildə yalnız köməkçi texnologiya deyil, həm də pedaqoji yanaşmaların dəyişməsinə səbəb olan strateji amildir. Onun uğurlu tətbiqi tələbələrə XXI əsrin global əmək bazarında və ictimai həyatda tələb olunan bilik və bacarıqları qazanmaq üçün geniş imkanlar açır. Gələcəkdə Azərbaycanda və dünyada Sİ texnologiyalarının təhsil prosesinə daha dərinlən inteqrasiyası həm öyrənmənin keyfiyyətini artıracaq, həm də daha inklüziv, çevik və effektiv təhsil modelinin formalaşmasına şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Al-Samarraie, H., & Saeed, N. (2018). A systematic review of cloud computing tools for collaborative learning. *Computers & Education*, (124), 77–91.
2. Luckin, R. et al. (2016). *Intelligence Unleashed: An argument for AI in Education*. Pearson.
3. Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. (2011). *Techniques and Principles in Language Teaching*. Oxford University Press.
4. Loewen, S. et al. (2019). Mobile-assisted language learning: Duolingo as a case study. *Computer Assisted Language Learning*, 32(3), 268–293.
5. Li, J., Link, S., & Hegelheimer, V. (2015). Rethinking the role of automated writing evaluation (AWE) feedback in ESL writing instruction. *Journal of Second Language Writing*, (27), 1–18.
6. Moussalli, S., & Cardoso, W. (2020). Intelligent personal assistants: Can they understand and be understood by accented L2 learners? *Computer Assisted Language Learning*, 33(4), 865–890.
7. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
8. UNESCO (2021). *AI and Education: Guidance for Policymakers*. Paris: UNESCO.
9. United Nations (2020). *The Sustainable Development Goals Report*. UN Publications.
10. Ur, P. (2012). *A Course in Language Teaching: Practice and Theory*. Cambridge University Press.
11. Wang, Y., & Tahir, R. (2020). The effect of online learning platforms on student learning outcomes during the COVID-19 pandemic. *Journal of Educational Technology*, 49(5), 123–139.
12. Zawacki-Richter, O. et al. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education – Where are the educators? *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 16(39), 1–27.

Daxil oldu: 01.06.2025

Qəbul edildi: 14.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/80-84>

Sevda Cəfərova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0008-5750-1291>
ceferovas@gmail.com

Musiqinin tədrisi sahəsində müasir yanaşmalar

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, musiqi təliminin yeni yanaşmaları müasir pedaqogika və musiqi təhsilinin inkişaf istiqamətlərini əhatə edən geniş bir sahədir. Bu yanaşmalar musiqi təhsilini yalnız texniki biliklərin və ifa bacarıqlarının öyrədilməsi ilə məhdudlaşdırmır, eyni zamanda tələbələrin yaradıcılıq potensialının inkişafına, emosional zəkanın formalaşmasına və sosial bacarıqlarının gücləndirilməsinə xidmət edir. Beləliklə, musiqi təlimi təkcə peşəkar ifaçılıq və nəzəri bilik sahəsi deyil, həm də şəxsiyyətin ümumi inkişafına töhfə verən bir vasitə kimi qiymətləndirilir.

Yeni yanaşmaların əsas istiqamətlərinə texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası, fərdiləşdirilmiş öyrənmə, layihə əsaslı tədris, interdisiplinar əlaqələrin qurulması və inklüziv təhsil prinsiplərinin tətbiqi daxildir. Texnologiyaların tətbiqi ilə tələbələr müxtəlif musiqi proqramları, virtual alətlər və onlayn platformalar vasitəsilə dərslərdə daha interaktiv iştirak edir, distant təhsil imkanları isə musiqi təlimini coğrafi məhdudiyyətlərdən azad edir. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə modeli tələbələrin fərdi qabiliyyətlərinə, maraqlarına və öyrənmə sürətinə uyğunlaşdırılmış tədris prosesi təmin edir, layihə əsaslı tədris isə əməkdaşlıq, kollektiv fəaliyyət və yaradıcı düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Interdisiplinar yanaşma musiqi dərslərini digər incəsənət sahələri ilə əlaqələndirərək, tələbələrin musiqini daha geniş mədəni və bədii kontekstdə qavramasına imkan yaradır. Eyni zamanda, inklüziv təhsil prinsipləri musiqinin bütün uşaqlar və gənclər üçün əlçatan olmasını təmin edir və sosial inteqrasiya vasitəsi kimi çıxış edir. Bu yanaşmalar musiqi təlimini yalnız nəzəri və praktik öyrənmə səviyyəsində deyil, həm də mədəni, sosial və emosional inkişafın bir vasitəsi kimi dəyərləndirir.

Açar sözlər: *musiqi təlimi, fərdiləşmiş öyrənmə, layihə əsaslı tədris, təhsil fəlsəfəsindəki yeniliklər, musiqi öyrənmə və öyrətmə metodları*

Sevda Jafarova
Nakhchivan State University
<https://orcid.org/0009-0008-5750-1291>
ceferovas@gmail.com

Modern Approaches in Music Teaching

Abstract

The article shows that new approaches to music education are a broad field that encompasses the development directions of modern pedagogy and music education. These approaches do not limit music education only to the teaching of technical knowledge and performance skills, but also serve to develop students' creative potential, form emotional intelligence and strengthen their social skills. Thus, music education is considered not only a field of professional performance and theoretical knowledge, but also a means contributing to the overall development of the personality.

The main directions of new approaches include the integration of technologies into the teaching process, personalized learning, project-based learning, establishing interdisciplinary connections, and

the application of inclusive education principles. With the introduction of technologies, students participate in lessons more interactively through various music programs, virtual instruments, and online platforms, while distance learning opportunities free music education from geographical restrictions. The personalized learning model provides a learning process tailored to the individual abilities, interests, and learning pace of students, while project-based learning develops collaboration, collective action, and creative thinking skills.

An interdisciplinary approach connects music lessons with other art forms, allowing students to understand music in a broader cultural and artistic context. At the same time, inclusive education principles ensure that music is accessible to all children and young people and act as a means of social integration. These approaches value music education not only at the level of theoretical and practical learning, but also as a means of cultural, social and emotional development.

Keywords: *music education, personalized learning, project-based learning, innovations in educational philosophy, music learning and teaching methods*

Giriş

Musiqi tədrisinin müasir aspektləri pedaqogika, psixologiya və informasiya texnologiyalarının integrativ təsiri ilə yenidən formalaşmaqdadır. Qloballaşma prosesi, texnoloji tərəqqi, sosial-mədəni dəyişikliklər və təhsil fəlsəfəsindəki yeniliklər musiqi öyrənmə və öyrətmə metodlarının transformasiyasını sürətləndirmişdir. Ənənəvi metodların üstünlükləri qorunmaqla yanaşı, müasir dövrün tələblərinə uyğun pedaqoji yanaşmalar tətbiq olunaraq musiqi təhsilinin məzmunu, forması və vasitələri genişləndirilmişdir.

Tədqiqat

Musiqi tədrisinin ənənəvi və müasir yanaşmalarının müqayisəsi: Ənənəvi musiqi tədrisi metodları daha çox ustad-şagird münasibətlərinə, müəllimin təcrübəsinə və şifahi-ənənəvi öyrətmə üsullarına əsaslanırdı. Bu metodlarda not savadının, ifa texnikasının və klassik repertuarın öyrədilməsi əsas istiqamət idi. Lakin müasir yanaşmalar tələbələrin yaradıcılıq fəaliyyətinə daha çox önəm verir, onların fərdi maraqlarını nəzərə alır və musiqini yalnız peşəkar hazırlıq deyil, həm də şəxsiyyət inkişafı vasitəsi kimi dəyərləndirir.

Texnologiyaların musiqi tədrisinə təsiri: XXI əsrin əvvəllərindən etibarən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları musiqi təhsilinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Rəqəmsal not proqramları, səs yazı studiyaları, interaktiv dərslər platformaları və virtual laboratoriyalar musiqi öyrənmə prosesini həm praktik, həm də nəzəri baxımdan zənginləşdirir. Onlayn dərslərin inkişafı isə təhsil prosesini coğrafi məhdudiyyətlərdən azad etmişdir.

Fərdiləşdirilmiş tədris və tələbə mərkəzli yanaşma: Müasir pedaqogikanın əsas prinsiplərindən biri tələbə mərkəzli yanaşmadır. Bu yanaşma musiqi tədrisində hər bir tələbənin qabiliyyətini, musiqi maraqlarını və öyrənmə tempini nəzərə almağı zəruri edir. Belə yanaşma tələbələrin yaradıcılıq potensialını üzə çıxarmaqla yanaşı, onları daha motivasiyalı və özünüifadəyə açıq hala gətirir.

Musiqi tədrisinin sosial-mədəni aspektləri: Musiqi tədrisi yalnız texniki biliklərin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır, o, həm də sosiallaşma vasitəsi kimi çıxış edir. Xor, orkestr və ansambl məşğələləri tələbələrdə əməkdaşlıq, məsuliyyət və komanda ruhu kimi sosial bacarıqlar formalaşdırır. Multikultural musiqi mühitində tədris isə müxtəlif mədəniyyətlərə hörmət, tolerantlıq və global dəyərlərin mənimsənilməsinə xidmət edir.

Müasir musiqi təhsilində yeni istiqamətlər: Musiqi tədrisi ənənəvi ifaçılıqla yanaşı, kompozisiya, musiqi texnologiyaları, prodüserlik və musiqi menecmenti kimi yeni istiqamətləri də əhatə edir. Bu yanaşma tələbələrin yalnız ifaçı deyil, həm də musiqi sənayesində peşəkar fəaliyyət göstərə bilən mütəxəssis kimi yetişməsinə imkan yaradır.

Psixoloji və pedaqoji aspektlər: Musiqi tədrisi şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. O, emosional intellekti inkişaf etdirir, yaradıcılıq azadlığını stimullaşdırır və estetik dəyərləri möhkəmləndirir.

ləndirir. Müasir musiqi pedaqogikası psixoloji yanaşmaları nəzərə alaraq tədris prosesini daha humanist və motivasiyaedici mühitdə qurur (İsmayılov, 1960, p. 97).

Beləliklə, musiqi tədrisinin müasir aspektləri pedaqoji innovasiyalar, rəqəmsal texnologiyalar, fərdiləşdirilmiş yanaşma, sosial-mədəni integrasiya və yeni peşə istiqamətləri ilə müəyyən olunur. Bu proses musiqi təhsilinin keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, onun cəmiyyətin sosial və mədəni inkişafında daha funksional rol oynamasına imkan yaradır. Musiqi tədrisinin müasir aspektləri günümüzdə sürətlə dəyişən sosial, mədəni və texnoloji mühitin təsiri ilə formalaşır. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və informasiya texnologiyalarının inkişafı musiqi təhsilində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Ənənəvi metodlarla yanaşı, yeni pedaqoji yanaşmalar və texnologiyalar musiqi öyrənməsini daha əlçatan, interaktiv və yaradıcı hala gətirir (İsazadə, 2001, p. 44).

Digər mühüm cəhət musiqi təhsilində fərdiləşdirilmiş yanaşmanın ön plana çıxmasıdır. Müxtəlif qabiliyyət və maraqlara malik tələbələrin ehtiyaclarını nəzərə almaq, onların musiqi zövqünü inkişaf etdirmək və yaradıcılıq potensialını üzə çıxarmaq müasir pedaqogikanın əsas prinsiplərindəndir. Bu məqsədlə müəllimlər daha çox fərdi yanaşma tətbiq edir, öyrənənlərin maraqlarına uyğun repertuar seçir və onların emosional inkişafını dəstəkləyirlər (Əliyeva, 2002, p. 17).

Musiqi tədrisinin müasir aspektləri həm də musiqinin sosiallaşma vasitəsi kimi rolunu gücləndirir. Müxtəlif musiqi janrları və mədəniyyətlərin öyrənilməsi tələbələrdə tolerantlıq və mədəni müxtəlifliyə hörmət hissi formalaşdırır. Kollektiv ifa – orkestr və xor məşğələləri – tələbələrin əməkdaşlıq, məsuliyyət və komanda bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Eyni zamanda, müasir musiqi tədrisi yalnız ifaçılıqla məhdudlaşmır. Kompozisiya, musiqi texnologiyaları, səs yazısı və prodüserlik kimi istiqamətlər də tədris proqramlarına daxil edilir. Bu, musiqiçilərə yalnız ifaçı deyil, həm də yaradıcı və texnoloji biliklərə malik mütəxəssis kimi yetişmək imkanı verir.

Müasir musiqi tədrisinin mühüm istiqamətlərindən biri informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsidir. Musiqi tədrisində rəqəmsal platformalar, interaktiv proqram təminatları, virtual laboratoriyalar və simulyasiya sistemləri təlim prosesini həm praktik, həm də nəzəri baxımdan zənginləşdirir. Elektron not proqramları, rəqəmsal səs yazı studiyaları, onlayn dərs resursları tələbələrə yalnız ifaçılıq bacarıqlarını deyil, həm də musiqi yaradıcılığı və səs texnologiyaları üzrə biliklərini təkmilləşdirmək imkanı verir (Musiqi Dünyası, 2013, p. 33). Bu tendensiya musiqi pedaqogikasında “rəqəmsal savadlılıq” anlayışını zəruri kompetensiya kimi ön plana çıxarır.

Sosial-mədəni mühitin təsiri də müasir musiqi tədrisinin mühüm komponentlərindəndir. Multikultural yanaşmalar əsasında müxtəlif xalqların musiqi ənənələrinin öyrənilməsi tələbələrdə mədəniyyətlərarası ünsiyyət, tolerantlıq və global dəyərlərə hörmət kimi sosial bacarıqlar formalaşdırır. Xüsusilə kollektiv ifa formaları – xor, ansambl və orkestr məşğələləri – əməkdaşlıq, məsuliyyət, liderlik və komanda ruhunun inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Psixoloji aspektdən yanaşdıqda, müasir musiqi tədrisi tələbələrin emosional intellektinin inkişafına, yaradıcılıq azadlığının dəstəklənməsinə və musiqinin şəxsiyyətin formalaşmasında vasitə kimi istifadəsinə yönəlmişdir. Bu isə musiqi təhsilini təkcə peşə hazırlığı kimi deyil, həm də şəxsiyyətin ümumi inkişafına xidmət edən kompleks bir prosesə çevirir.

Musiqi təliminin yeni yanaşmaları müasir dövrdə qloballaşma, informasiya texnologiyalarının inkişafı və pedaqoji metodların yenilənməsi ilə sıx bağlıdır. Ənənəvi tədris metodları uzun illər musiqi təhsilində əsas istiqamət olsa da, bu gün onların müasir tələblərə uyğunlaşdırılması zərurəti yaranmışdır. Təhsil sistemində aparılan islahatlar, yaradıcı təfəkkürün formalaşdırılması və tələbələrin fərdi inkişafına yönəlmiş yanaşmalar musiqi təliminin də məzmun və metodikasında özünü göstərməkdədir.

Yeni yanaşmaların əsas istiqamətlərindən biri texnologiyaların tədris prosesinə integrasiyasıdır. İnteraktiv proqramlar, musiqi yazılış proqramları, virtual alətlər və onlayn platformalar müəllim və tələbə arasında daha çevik ünsiyyət yaradır. Bu üsul həm auditoriya daxilində, həm də distant təlim mühitində effektiv nəticələr əldə etməyə imkan verir. Xüsusilə pandemiya dövründə onlayn musiqi dərslərinin

geniş yayılması göstərdi ki, rəqəmsal mühit musiqi təlimi üçün ciddi alternativ və əlavə resurs ola bilər (Əliyeva, 2007, p. 72).

Digər mühüm istiqamət layihə əsaslı tədrisdir. Bu yanaşmada tələbələr yalnız nəzəri biliklərlə kifayətlənmir, müxtəlif musiqi layihələri hazırlayaraq həm yaradıcı, həm də təşkilati bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Konsertlər, müasir musiqi kompozisiyalarının yaradılması, ansambl ifaları və müxtəlif müsabiqələrə hazırlıq bu istiqamətdə ən səmərəli metodlardır.

Yeni pedaqoji yanaşmalarda musiqi təlimi təkcə texniki biliklərin öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də sosial-emosional bacarıqların inkişafına xidmət edir. Musiqinin insan psixologiyasına təsiri nəzərə alınaraq dərslərdə empatiya, kollektiv əməkdaşlıq və estetik dəyərlərin formalaşdırılması ön plana çəkilir. Bu, tələbələrin musiqiyə sadəcə peşəkar fəaliyyət kimi deyil, həm də həyat tərzini və mədəni dəyər kimi yanaşmasına imkan verir (İsmayılov, 1991, p. 63).

Nəticə etibarilə, musiqi təliminin yeni yanaşmaları ənənəvi metodların inkarı deyil, onların müasir dövrün çağırışlarına uyğunlaşdırılmasıdır. Texnologiyanın tətbiqi, fərdiləşdirilmiş və layihə əsaslı öyrənmə, sosial-emosional inkişaf və tədqiqat yönümlü yanaşmalar musiqi təhsilini daha dinamik, yaradıcı və universal bir sistemə çevirir. Bu, gələcəkdə həm peşəkar musiqiçilərin yetişdirilməsi, həm də musiqinin ümumi mədəniyyətin inkişafında oynadığı rol daha da gücləndirəcəkdir (İsmayılov, 1960, p. 77).

Musiqi təliminin yeni yanaşmalarında əsasən interaktivlik, yaradıcı fəaliyyət və fərdiləşdirmə prinsipləri üstünlük təşkil edir. Müəllim-tələbə münasibətləri artıq yalnız müəllimin bilik ötürməsi ilə məhdudlaşmır, qarşılıqlı əməkdaşlıq və ünsiyyət üzərində qurulur. Bu yanaşmada tələbənin musiqi prosesində aktiv iştirakı, öz bacarığını sınaması və fərdi inkişaf yolunu müəyyənləşdirməsi əsas hədəflərdən biridir.

Texnologiyanın tədrisə inteqrasiyası musiqi öyrənməsinin ən mühüm yeniliklərindən sayılır. Rəqəmsal platformalar, musiqi yazılış proqramları, interaktiv simulyatorlar və virtual alətlər tələbələrə həm praktiki məşqlər, həm də nəzəri biliklərin qavranılması üçün geniş imkanlar təqdim edir. Onlayn dərslər və musiqi təhsil platformaları isə coğrafi məhdudiyyətləri aradan qaldıraraq musiqinin öyrənilməsinə daha əlçatan edir. Bu, həm də ömürboyu təhsil konsepsiyasına uyğun olaraq, fərqli yaş qruplarından olan insanların musiqiyə yiyələnməsini asanlaşdırır (Məmmədova, 2006, p. 77).

Yeni yanaşmaların mühüm xüsusiyyətlərindən biri də layihə əsaslı və əməkdaşlıq yönümlü tədrisdir. Tələbələr ansamblarda, orkestr məşqlərində və müxtəlif musiqi layihələrində iştirak edərək həm ifaçılıq bacarığını inkişaf etdirir, həm də kollektiv iş vərdisləri qazanırlar. Bu cür fəaliyyətlər musiqini təkcə fərdi yaradıcılıq deyil, həm də sosial əməkdaşlıq vasitəsi kimi təqdim edir. Tədqiqat yönümlü öyrənmə də musiqi təlimində yeni yanaşmalardan biridir. Tələbələr musiqi tarixi, müxtəlif janrların xüsusiyyətləri və dünya xalqlarının musiqi mədəniyyəti üzrə araşdırmalar apararaq musiqinin yalnız praktik deyil, həm də nəzəri və mədəni tərəflərini mənimsəyirlər. Bu yanaşma onların analitik və elmi düşüncə bacarıqlarını formalaşdırır (Sarıyeva, 2013, p. 67).

Nəticə

Musiqi təliminin yeni yanaşmaları həm pedaqoji elmlərin, həm də musiqi nəzəriyyəsinin inkişafı fonunda formalaşan çoxşaxəli bir istiqamətdir. Müasir dövrdə yalnız ənənəvi not oxuma, ifaçılıq və nəzəri biliklərin öyrədilməsi kifayət hesab edilmir. Təhsil prosesinin məqsədi həm də musiqi vasitəsilə tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, onların emosional dünyasını zənginləşdirmək və fərdi ifadə imkanlarını genişləndirməkdir. Bu isə tədrisin həm məzmununda, həm də metodikasında yenilikləri tələb edir.

Musiqi təliminin yeni yanaşmaları həm də milli-mədəni dəyərlərin qorunub saxlanılması və global musiqi təcrübəsi ilə vəhdətdə öyrədilməsini nəzərdə tutur. Qloballaşma şəraitində dünya musiqisi nümunələrinə çıxış asanlaşmışdır, lakin bu prosesdə milli musiqi irsinin unudulmaması vacibdir. Müasir yanaşmalar tələbələrə həm klassik Qərb musiqisini, həm də milli muğam, xalq mahnıları və ənənəvi

ifaçılıq üslublarını eyni zamanda öyrətməyi hədəfləyir. Bu isə musiqi təhsilində balanslaşdırılmış və harmonik bir sistemin qurulmasına kömək edir (Məmmədova, 2006, p. 78).

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, F.Ş. (2002). Azərbaycanca bəstəkarlıq ənənəsinin yaranması tarixindən. *“Musiqi dünyası”*, 1-2(11).
2. Əliyeva, F.Ş. (2007). *XX əsr Azərbaycan musiqisi: tarix və zamanla üz-üzə*. Elm.
3. Hacıbəyov, Ü. (1985). *Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları*. Dördüncü nəşri.
4. Hacıbəyov, Ü. (1985). *Seçilmiş əsərləri*.
5. İsmayılov, M. (1960). *Azərbaycan xalq musiqisinin janrları*. Azərbaycan Elmlər Akademiyası.
6. İsmayılov, M. (1991). *Azərbaycan xalq musiqisinin məqam və muğam nəzəriyyəsinə dair elmi-metodik ocerklər*. Elm.
7. İsaadə, Ə.İ. (2001). Azərbaycan xalq musiqi nümunələrinin nota salınma tarixi. *“Musiqi dünyası” jurnalı*, 1-2(7).
8. İsmayılov, M.C. (1984). *Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Yenidən işlənilmiş və tamamlanmış nəşr*. Işıq.
9. *Musiqi dünyası*. (2013). 4(57).
10. Məmmədov, T.A. (2002). *Azərbaycan xalq-professional musiqisi: aşığı sənəti. Dərs vəsaiti*. Şur.
11. Məmmədova, L.M. (2006). XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində Azərbaycan xor ifaçılığı sənətinin tarixindən. *“Musiqi dünyası” jurnalı*, 1-2(27).
12. Sarıyeva, İ. (2013, 7 mart). Xalq mahnılarımızı necə qoruya bilirik. *Bakı xəbər*.

Daxil oldu: 06.06.2025

Qəbul edildi: 13.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/85-88>

Məhriyyə Hacıyeva

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti nəzdində İnşaat Kolleci

<https://orcid.org/0009-0005-2304-8757>

meri.qadjizade@mail.ru

Süni intellekt və onun informasiya-kommunikasiya texnologiyalarında (İKT) rolu

Xülasə

Bu məqalədə süni intellektin (Sİ) informasiya-kommunikasiya texnologiyalarında (İKT) rolu, tətbiq sahələri və bu texnologiyanın yaratdığı üstünlüklərlə yanaşı ortaya çıxan çətinliklər sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Tədqiqatda ilk olaraq Sİ-nin tarixi inkişaf mərhələləri, əsas nəzəri yanaşmalar və onun İKT ilə integrasiyası araşdırılmışdır. Daha sonra Azərbaycanın rəqəmsal inkişaf strategiyası və süni intellekt texnologiyalarının yerli tətbiq nümunələri təhlil olunmuşdur. Məqalənin əsas məqsədi Sİ-nin İKT sistemlərinə təsirini qiymətləndirmək və bu prosesin texnoloji, sosial və etik tərəflərini dəyərləndirməkdir. Müasir elmi ədəbiyyat və son dövrə aid beynəlxalq mənbələrə əsaslanaraq, Sİ-nin məlumatların emalı, təhlükəsizlik və xidmət səmərəliliyi sahələrində mühüm üstünlüklər yaratdığı göstərilmişdir. Bu texnologiyalar sayəsində həm fərdi istifadəçilər, həm də müəssisələr informasiya axınına daha effektiv idarə edə, xidmət keyfiyyətini artırmaqla rəqabət üstünlüyü qazana bilirlər. Eyni zamanda, məxfilik pozuntuları, qərəzlilik, yüksək maliyyə tələbləri və etik problemlər kimi çatışmazlıqlar da müəyyənləşdirilmişdir. Məqalədə bu risklərin qarşısının alınması üçün tənzimləyici çərçivələrin gücləndirilməsi, şəffaflıq və etik prinsiplərin tətbiqi ilə bağlı tövsiyələr verilmişdir. Nəticə olaraq, süni intellektin İKT-də effektiv və etik istifadəsi üçün balanslı yanaşmaların, tənzimləyici çərçivələrin və davamlı elmi araşdırmaların vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: *süni intellekt, informasiya kommunikasiya texnologiyaları, integrasiya, rəqəmsal inkişaf, avtomatlaşdırma*

Məhriyyə Hacıyeva

College of Construction under the Azerbaijan University of Architecture and Construction

<https://orcid.org/0009-0005-2304-8757>

meri.qadjizade@mail.ru

Artificial Intelligence and its Role in Information and Communication Technologies (ICT)

Abstract

This article systematically analyzes the role of artificial intelligence (AI) in information and communication technologies (ICT), its application areas, as well as the challenges alongside the advantages it creates. The study initially examines the historical development stages of AI, its fundamental theoretical approaches, and its integration with ICT. Subsequently, the digital development strategy of Azerbaijan and local examples of AI technology implementation are analyzed. The main objective of the article is to evaluate the impact of AI on ICT systems and to assess the technological, social, and ethical aspects of this process. Based on recent scientific literature and international sources, it is demonstrated that AI provides significant advantages in data processing, security, and service efficiency. Thanks to these technologies, both individual users and organizations

can manage information flows more effectively and gain competitive advantages by improving service quality. At the same time, drawbacks such as privacy violations, bias, high financial requirements, and ethical issues have been identified. The article offers recommendations for mitigating these risks through strengthening regulatory frameworks, enhancing transparency, and applying ethical principles. In conclusion, the importance of balanced approaches, regulatory frameworks, and continuous scientific research for the effective and ethical use of AI in ICT is emphasized.

Keywords: *artificial intelligence, information and communication technologies, integration, digital development, automation*

Giriş

Süni intellekt (SI) kompüter və digər maşınların insanın öyrənmə, anlama, problem həll etmə, qərar vermə, yaradıcılıq və avtonomluq kimi qabiliyyətlərini simulyasiya etməsini təmin edən texnologiyadır. Süni intellektlə təchiz olunmuş tətbiqlər və cihazlar obyektləri görə və tanıya bilir (Cole Stryker, Eda Kavlakoglu, 2024).

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən cəmiyyət həyatında texnoloji inkişafın yeni mərhələsinin təsiri ilə sürətli dəyişikliklər müşahidə olunur. Burada xüsusilə insan davranışını təqlid edə bilən və hər il insanın gündəlik həyatına daha sıx şəkildə inteqrasiya olunan sistemlərin genişmiqyaslı tətbiqindən söhbət gedir (Islamov, 2020, p. 302).

Müasir dövrün ən mühüm texnoloji yeniliklərindən biri olan süni intellekt (Sİ) qlobal miqyasda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Sİ-nin tətbiqi yalnız texnoloji sistemlərin təkmilləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda cəmiyyətin sosial, iqtisadi və mədəni sahələrinə də mühüm təsir göstərir (Mukkala, Vuyyuru, Ramana Murthy, Rao, Nidal, 2025, p. 549). Rəqəmsallaşmanın sürətlənməsi nəticəsində İKT sistemləri daha çevik, funksional və intellektual xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Bu isə məlumatların emalı, ötürülməsi və qorunması proseslərinin daha səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə imkan verir. Süni intellektin inkişafı, eyni zamanda, informasiya təhlükəsizliyi və etik məsələlər kontekstində yeni çağırışlar formalaşdırır. Bütün bu amillər göstərir ki, Sİ və İKT-nin qarşılıqlı inteqrasiyası gələcək texnoloji mərhələnin əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri olacaqdır.

Tədqiqat

Ümumilikdə süni intellekt konsepsiyasının tarixi inkişafına nəzər saldıqda, müxtəlif dövrlərdə bu texnologiya ilə bağlı irəli sürülmüş fərqli elmi-fantastik yanaşmalara rast gəlmək mümkündür. Bu kontekstdə dünya elmi-fantastika ədəbiyyatının tanınmış simalarından biri olan Ayzek Azimovun rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Onun “Mən, Robot” adlı məşhur əsərində süni intellekt və robotların gələcəkdə cəmiyyət həyatında tutacağı yer barədə irəli sürdüyü ideyalar, bu sahədə ilkin nəzəri yanaşmaların formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir (Mariani, Machado, Magrelli, Dwivedi, 2023).

Terminoloji baxımdan “süni intellekt” ifadəsi ilk dəfə 1956-cı ildə, ABŞ alimi Con Makkarti tərəfindən Dartmut Kollecinə təşkil olunan yay seminarında elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur (Collins, Dennehy, Conboy, Mikalef, 2021). Məhz bu dövr süni intellektin müstəqil tədqiqat sahəsi kimi tanınmasına təkan verdi. Bununla belə, 1950-1970-ci illər arasında süni intellektlə bağlı ideyalar hələ geniş elmi və ictimai qəbul görmürdü. Çünki həmin dövrdə texnologiyalar insanın intellektual imkanlarını model edə biləcək səviyyədə deyildi. Lakin 1965-ci ildə Lütfi Zadənin irəli sürdüyü “qeyri-səlis çoxluqlar” və “qeyri-səlis məntiq” nəzəriyyəsi süni intellektin inkişafında ciddi dönüş nöqtəsi oldu. Onun təklif etdiyi bu yanaşma klassik məntiq sistemlərindən fərqli olaraq daha çevik və insan düşüncə tərzinə uyğun bir model təqdim edirdi. Bu da süni intellekt sistemlərinin daha mürəkkəb və qeyri-müəyyən məlumatları emal etməsinə imkan yaratdı.

Azərbaycanda isə son iki onillikdə rəqəmsal inkişaf və yüksək texnologiyaların tətbiqi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkədə IV Sənaye İnqilabının çağırışlarına cavab verən kompleks tədbirlər həyata keçirilir. “Ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” və

“ağıllı infrastruktur” kimi müasir konsepsiyalar dövlət səviyyəsində dəstəklənir. Bu təşəbbüslər, həmçinin, 2022-2026-cı illəri əhatə edən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası çərçivəsində rəqəmsal texnologiyaların, o cümlədən süni intellektin tətbiqinə xüsusi önəm verildiyini göstərir (Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası, 22 iyul 2022). Bununla yanaşı, ölkəmizdə “yaşıl inkişaf” və “yaşıl iqtisadiyyat” prioritet istiqamətlər kimi qəbul olunur. Ətraf mühitin mühafizəsi, təmiz enerji mənbələrinin tətbiqi və texnoloji infrastrukturun ekoloji yanaşma əsasında modernləşdirilməsi aktual məsələlərdəndir. Bu yanaşmalar “yaşıl transformasiya” konsepsiyası çərçivəsində müxtəlif sahələrin inkişafında nəzərə alınır (Əliquliyev, 2023).

Süni intellekt (Sİ) texnologiyaları İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) inkişaf mərhələsində mühüm rol oynayır. Bu rol, İKT sistemlərinin analiz, avtomatlaşdırma, istifadəçi xidmətləri və məlumat emalında yüksək performans təmin etməsi ilə təzahür edir. Ancaq Sİ-nin bu sahədə geniş tətbiqi müxtəlif üstünlüklərlə yanaşı müəyyən problemləri və riskləri də önə çıxarır.

Süni intellektin (Sİ) üstünlükləri. Effektiv məlumat emalı və analitika. Süni intellekt böyük həcmli məlumatların sürətlə emal edilməsinə və nümunələrin, trendlərin aşkar olunmasına imkan yaradır. Bu, qərarvermə proseslərini sürətləndirir və daha doğru analizlər təmin edir (Kavak, Rusu, 2025).

İKT infrastrukturlarının təhlükəsizliyi və davamlılığı. Müasir sənaye nəzarət sistemlərində süni intellekt əsaslı təhlükəsizlik və monitoring həlləri əməliyyatların daha etibarlı olmasına kömək edir (Akanfe, Bhatt, Lawong, 2025).

Innovasiya və xidmətlərin səmərəliliyinin artırılması. Dövlət xidmətləri sahəsində Sİ-nin tətbiqi xidmət proseslərinin optimallaşdırılmasına, istifadəçi tələblərinə daha çevik cavab verilməsinə və bürokratik prosedurların sadələşdirilməsinə gətirib çıxarır (Alhosani, Alhashmi, 2024).

Əlaqə və şəbəkə texnologiyalarında inkişaf. Süni intellekt əsaslı yanaşmalar, məsələn 6G şəbəkələrində və sərhəd (edge/fog) hesablama sistemlərində daha aşağı gecikmə, yüksək məlumat ötürmə və heterogen sistemlərlə uyğunlaşma təmin edir (Sanjalawe, Fraihat, Al-E'mari, Abualhaj, Makhadmeh, Alzubi, 2025).

Süni intellektin (Sİ) çatışmazlıqları. Məxfilik, etika və şəffaflıq problemləri. Məlumatların toplanması, emalı və saxlanması prosesində fərdlərin şəxsi həyatının pozulması və etik məsələlərin yaranması mümkündür. Əlavə olaraq, süni intellekt modellərinin qərar qəbul etmə prosesləri bəzən “qara qutu” kimi qalır, yəni onların necə işlədiyi tam anlaşılmaya bilər.

Təhlükəsizlik və kibertəhlükə riski. Sİ-ə əsaslanan sistemlər kibercümlərə, zərərli proqram təminatlarına və şəbəkə təhdidlərinə qarşı həssasdır. İnfrastrukturun zəifliyindən istifadə edərək kritik xidmətlərə müdaxilə etmək mümkündür.

Maliyyə resurslarının və texniki tutumun tələbkar olması. Süni intellekt sistemlərinin qurulması, saxlanması və yenilənməsi üçün yüksək texniki və maliyyə resursları tələb olunur. Kiçik və orta müəssisələr üçün bu, ciddi maneə ola bilər.

Qərəzlik və ədalətsizlik. Modelin öyrədildiyi verilənlərdə mövcud olan tarixi və sosial qərəzliliklər süni intellekt sistemlərinə keçir və istifadədə ədalətsiz və diskriminativ nəticələrə səbəb ola bilər. Bu problem xüsusilə ədalət, maliyyə, əsasən sosial xidmət sahələrində müşahidə olunur (Mehrabi, Morstatter, Saxena, Lerman, Galstyan, 2021). Süni intellektin İKT-də tətbiqi, müasir informasiya sistemlərinin kompleksliyini idarə etmək, xidmətləri optimallaşdırmaq və yeni imkanlar yaratmaq baxımından əvəzsiz vasitə kimi görünür. Lakin bu texnologiyaların uğurlu istifadəsi üçün məxfilik, etika, şəffaflıq və resurs məsələlərinin üstündə ciddi şəkildə dayanmaq lazımdır.

Nəticə

Bu məqalə süni intellektin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarında (İKT) rolunu, üstünlüklərini və qarşıya çıxan problemləri geniş şəkildə təhlil etmişdir. Süni intellektin İKT sistemlərinin inkişafında innovasiya və xidmət səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rolu olduğu göstərilmişdir. Eyni zamanda, məlumatların sürətli və dəqiq emalı sahəsində yaratdığı üstünlüklər qeyd edilmişdir. Mə-

qalədə süni intellektin tətbiqinin informasiya təhlükəsizliyini gücləndirməyə və sənaye nəzarət sistemlərinin davamlılığını təmin etməyə töhfə verdiyi vurğulanır. Azərbaycan kontekstində rəqəmsal inkişaf strategiyaları və yerli tətbiq nümunələri müsbət perspektiv kimi qiymətləndirilmişdir. Lakin süni intellektin tətbiqi ilə bağlı məxfilik, etik problemlər və şəffaflıq kimi mühüm risklər də diqqətə alınmalıdır. Bundan əlavə, bu texnologiyaların yüksək maliyyə və texniki resurs tələbi bir sıra çətinliklər yaradır. Qərəzlik və ədalətsizlik məsələləri də süni intellekt sistemlərinin ədalətli tətbiqi üçün həll edilməli problemlərdir. Məqalə tənzimləyici çərçivələrin gücləndirilməsi və etik prinsiplərin tətbiqinin vacibliyini vurğulayır. Eyni zamanda, dövlət siyasətləri və peşəkar hazırlıq sistemlərinin rolu önə çıxır. Nəticə olaraq, süni intellekt və İKT-nin integrasiyası gələcəkdə daha balanslı və məsuliyyətli yanaşmalarla davam etməlidir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası*. (22 iyul 2022).
2. Alhosani, K., Alhashmi, S.M. (2024). Opportunities, challenges, and benefits of AI innovation in government services: a review. *Discover Artificial Intelligence*.
3. Akanfe, O., Bhatt, P., Lawong, D.A. (2025). Technology Advancements Shaping the Financial Inclusion Landscape: Present Interventions, Emergence of Artificial Intelligence and Future Directions. *Information Systems Frontiers*.
4. Collins, C., Dennehy, D., Conboy, K., Mikalef, P. (2021). Artificial intelligence in information systems research: A systematic literature review and research agenda. *International Journal of Information Management*, (60), 17.
5. Əliquliyev, R. (2023 17 may). *Ölkəmiz süni intellekt ideyalarına əsaslanan yeni sosio-texnoloji inkişaf mərhələsinə keçid ərafəsindədir*. <https://science.gov.az/az/news/open/25131>
6. Islamov, R.S. (2020). Iskusstvennyi intellekt v informatsionno-kommunikatsionnykh tekhnologiyakh i ego vliyanie na obuchenie inostrannomu yazyku v vysshei shkole. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki*. 13(12), 300-305. <https://doi.org/10.30853/filnauki.2020.12.61>
7. Mehrabi, N., Morstatter, F., Saxena, N., Lerman, K., Galstyan, A. (2021). A Survey on Bias and Fairness in Machine Learning. *ACM Computing Surveys*, 54(6), 1-35.
8. Mariani, M.M., Machado, I., Magrelli, V., Dwivedi, Y.K. (2023). Artificial intelligence in innovation research: A systematic review, conceptual framework, and future research directions. *Technovation*, (122), 25.
9. Mukkala, P.R., Vuyyuru, T., Ramana Murthy, B.S.N.V., Rao, A.S., Nidal. (2025). Integrating ICT with Artificial Intelligence for Transformative Education. *Journal of Information Systems Engineering and Management*, 10(10s), 547-555.
10. Kavak, M., Rusu, L. (2025). Challenges and opportunities of artificial intelligence in digital transformation: A systematic literature review. *Procedia Computer Science*.
11. Sanjalawe, Y., Fraihat, S., Al-E'mari, S., Abualhaj, M., Makhadmeh, S., Alzubi, E. (2025). A review of 6G and AI convergence: Enhancing communication networks with artificial intelligence. *IEEE Open Journal of Communications Society*, 2308–2355. <https://doi.org/10.1109/OJCOMS.2025.3553302>
12. Stryker, C., Kavlakoglu, E. (2024, 9 August). *What is artificial intelligence (AI)?* <https://www.ibm.com/think/topics/artificial-intelligence>

Daxil oldu: 03.06.2025

Qəbul edildi: 15.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/89-93>

Tusi Məhərrəmzadə
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0009-0009-3760-4434>
mhrrmzadet@gmail.com

Qloballaşma şəraitində, siyasi-iqtisadi sanksiyaların tətbiqi

Xülasə

Bu məqalə çağdaş dövrdə qloballaşmanın siyasi və iqtisadi əlaqələrə göstərdiyi təsirləri, eləcə də bu çərçivədə beynəlxalq sanksiyaların aktuallığını analitik baxımdan təhlil etməyə yönəlmişdir. Qloballaşma ilə bağlı beynəlxalq qarşılıqlı əlaqələrin daha da güclənməsi, tətbiq edilən sanksiyaların təsirini yalnız hədəf dövlətlərlə məhdudlaşdırmır, həmçinin qlobal və regional səviyyələrdə institusional dəyişikliklərə yol açır. Hazırda beynəlxalq hüququn qeyri-hərbi məcburiyyət alətlərindən biri kimi çıxış edən sanksiyaların icra mexanizmləri, hüquqi əsasları və humanitar nəticələri bir çox hallarda hüquqşünaslar və siyasətçilər arasında fikir ayrılığına səbəb olur. Məqalədə siyasi və iqtisadi sanksiyaların təsnifatı, hüquqi əsasları və beynəlxalq təşkilatların tətbiq siyasətləri (BMT, Avropa İtti-faqlı, Afrika İttifaqlı, ABŞ və s.) sistemli şəkildə təhlil edilmişdir. Əlavə olaraq, İran, Venesuela və Şimali Koreya kimi ölkələrin nümunəsində bu tədbirlərin sosial, iqtisadi və hüquqi fəsadları qiymətləndirilmişdir. Beynəlxalq təşkilatların sanksiya siyasətləri hüquqi baza, icra mexanizmi və effektivlik baxımından müqayisə olunmuş, sanksiyaların insan hüquqları və vətəndaş cəmiyyətinə təsiri geniş təhlil edilmişdir.

Bu tədqiqatın nəticələri göstərir ki, beynəlxalq sanksiyalar təkcə siyasi təsir alətləri kimi deyil, həm də beynəlxalq hüququn daha geniş institusional mənzərəsi çərçivəsində struktur məqsədə xidmət edir. Buna baxmayaraq, onların sosial və humanitar nəticələrinin minimuma endirilməsi və əsas hüquqi standartların gücləndirilməsi daha şəffaf, əhatəli və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin həyata keçirilməsini tələb edir. Tədqiqatın nəticələri beynəlxalq hüquqi çərçivələri inkişaf etdirmək və insan hüquqlarının ümumi müdafiəsini gücləndirmək üçün dəyərli fikirlər təklif edir.

Açar sözlər: sanksiyalar, insan hüquqları, qloballaşma, iqtisadi məhdudiyyətlər, hüquqi mexanizmlər

Tusi Maharramzadeh
Baku State University
<https://orcid.org/0009-0009-3760-4434>
mhrrmzadet@gmail.com

In the Context of Globalization, the Application of Political and Economic sanctions

Abstract

This scientific research is aimed at analyzing the effects of globalization on political and economic relations in the modern era, as well as the relevance of international sanctions in this context from an analytical perspective. The further strengthening of international interactions related to globalization does not limit the impact of the applied sanctions only to the target states but also opens the way to institutional changes at the global and regional levels. Currently, the implementation mechanisms, legal bases and humanitarian consequences of sanctions, which act as one of the non-military coercive

instruments of international law often cause disagreements between lawyers and politicians. The research work systematically analyzes the classification of political and economic sanctions, their legal bases and the implementation policies of international organizations (UN, European Union, African Union, USA, etc.). In addition, the social, economic and legal consequences of these measures are evaluated on the example of countries such as Iran, Venezuela and North Korea. The sanctions policies of international organizations are compared in terms of legal basis, implementation mechanism and effectiveness, and the impact of sanctions on human rights and civil society is extensively analyzed.

The findings of this research indicate that international sanctions function not merely as instruments of political leverage but also serve a structural purpose within the broader institutional landscape of international law. Nevertheless, minimizing their social and humanitarian consequences and reinforcing the underlying legal standards requires the implementation of governance mechanisms that are more transparent, inclusive, and efficient. The study's conclusions offer valuable insights for advancing international legal frameworks and enhancing the overall safeguarding of human rights...

Keywords: *sanctions, human rights, globalization, economic restrictions, legal mechanisms*

Giriş

Qloballaşma çağdaş dövrün beynəlxalq münasibətlər sistemində ən mühüm və təsirli proseslərindən biri kimi çıxış edir. Sərhədlərin nisbi şəkildə zəiflədiyi, informasiya və kapital axınlarının sürətləndiyi, dövlətlərarası iqtisadi və siyasi asılılıqların dərinləşdiyi bir dövrdə, qloballaşma yalnız iqtisadi integrasiyanı deyil, həm də hüquqi, siyasi və sosial münasibətlərin mahiyyətini köklü şəkildə dəyişməkdədir. Bu proses yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, müxtəlif çağırış və ziddiyyətləri də ortaya çıxarmışdır. Bu çağırışlardan biri də siyasi və iqtisadi sanksiyaların beynəlxalq münasibətlərdə alətə çevrilməsi, onların tətbiqi mexanizmlərinin çoxşaxəli və mürəkkəb formalar almasıdır.

Siyasi-iqtisadi sanksiyalar müasir beynəlxalq hüquq sistemində dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların qeyri-hərbi məcburetmə vasitəsi kimi geniş istifadə etdiyi tədbirlər toplusudur. Onlar beynəlxalq hüququ pozan, insan hüquqlarını tapdalayan və ya beynəlxalq təhlükəsizliyə təhdid yaradan subyektlərə qarşı tətbiq edilir. Bu cür tədbirlərin tətbiqində əsas məqsəd beynəlxalq davranış normalarına riayət olunmasına nail olmaq, eyni zamanda beynəlxalq ictimaiyyətin birgə mövqeyini nümayiş etdirməkdir.

Lakin qloballaşma şəraitində sanksiyaların tətbiqi və nəticələri daha mürəkkəb xarakter alır. Qlobal iqtisadi və maliyyə sistemindəki qarşılıqlı asılılıqlar, transmilli korporasiyaların güclənməsi və regional ittifaqların artan rolu bu tədbirlərin effektivliyini və hüquqi legitimliyini mübahisələndirir. Bir çox hallarda sanksiyalar beynəlxalq hüquqi normalara əsaslanmadan birtərəfli formada tətbiq edilir ki, bu da onların hüquqi və etik əsaslarını sual altına alır. Digər tərəfdən, sanksiyalar yalnız hədəf dövlətlərə deyil, dolayısı ilə onların əhalisinə, xüsusilə də sosial cəhətdən həssas təbəqələrə mənfi təsir göstərir.

Mövzunun aktuallığı da məhz bu səbəblə müəyyən olunur. Mövcud vəziyyətdə beynəlxalq hüququn aliliyi, insan hüquqlarının qorunması və sanksiyaların normativ çərçivəyə salınması tədqiqatın əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. BMT, Avropa İttifaqı, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatların sanksiya siyasətləri bu kontekstdə müqayisəli şəkildə araşdırılmalı, hüquqi və humanitar aspektlərdən qiymətləndirilməlidir.

Tədqiqat

Qloballaşmanın mahiyyəti və inkişaf mərhələləri. Qloballaşma müasir dünyada iqtisadi, siyasi, mədəni və texnoloji proseslərin qlobal səviyyədə integrasiyasını və qarşılıqlı əlaqəsini ifadə edən bir fenomendir. Bu anlayış dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar, transmilli korporasiyalar və fərdlər arasında sərhədlərin getdikcə zəifləməsi və dünya iqtisadiyyatının vahid bir sistem halına gəlməsi ilə səciyyələnir. Qloballaşma beynəlxalq hüquq, iqtisadiyyat və siyasi elmlər çərçivəsində fərqli yanaşmalarla izah edilir.

Qloballaşma, müasir dövrdə dünya ölkələrinin bir-biri ilə çoxşaxəli integrasiyasını təmin edən və beynəlxalq münasibətlərin strukturunu dərinləşdirən kompleks bir proses kimi qiymətləndirilir. Bu proses müxtəlif sahələr üzrə özünü göstərir və hər sahə üzrə cəmiyyətlərə spesifik təsirlər göstərir. İqtisadi qloballaşma dünya bazarlarının integrasiyasına, kapital və sərmayə axınlarının sərbəst şəkildə hərəkətinə, eyni zamanda beynəlxalq ticarətin intensivləşməsinə səbəb olmuşdur. Şirkətlərin və maliyyə institutlarının fəaliyyət arealının genişlənməsi, transmilli korporasiyaların global iqtisadiyyatda əsas oyunçuya çevrilməsi bu prosesin əsas nəticələrindəndir (Əliyev, 2019, p. 29).

Siyasi qloballaşma isə beynəlxalq təşkilatların nüfuzunun artması, dövlətlərarası əməkdaşlıq platformalarının çoxalması və milli suverenliyin nisbi şəkildə məhdudlaşdırılması ilə xarakterizə olunur. Dövlətlər artıq yalnız daxili qərar vermə mexanizmlərinə əsaslanmadan, beynəlxalq hüququn, çoxtərəfli sazişlərin və beynəlxalq normaların təsiri altında fəaliyyət göstərirlər. Mədəni qloballaşma isə informasiya texnologiyalarının inkişafı fonunda dünya xalqları arasında mədəni qarşılıqlı əlaqənin güclənməsi, mədəniyyətlərarası təmasların artması, eyni zamanda global media və sosial şəbəkələrin geniş yayılması ilə müşayiət olunur. Bu proses bir tərəfdən mədəni zənginliyi artırsa da, digər tərəfdən bəzi yerli mədəniyyətlərin sıradan çıxması riskini də yaradır. Texnoloji qloballaşma elm və texnologiyanın sürətli inkişafı nəticəsində dünya ölkələrinin bir-birinə texnoloji baxımdan daha da yaxınlaşmasını təmin edir. Süni intellekt, rəqəmsal platformalar, internet və digər texnoloji yeniliklər informasiya axınının sürətlənməsi, əmək məhsuldarlığının artması və bilik iqtisadiyyatının formalaşması üçün münbit şərait yaradır.

Qloballaşma anlayışı müxtəlif nəzəriyyəçilər tərəfindən fərqli prizmalarla izah edilir. Britaniyalı sosioloq Entoni Giddens qloballaşmanı yalnız iqtisadi integrasiya kimi deyil, eyni zamanda zaman və məkanın sıxışması – yəni proseslərin və təsirlərin sürətlə yayılması kimi xarakterizə edir. Onun fikrincə, qloballaşma nəticəsində dünyanın müxtəlif guşələrində baş verən hadisələr artıq lokal deyil, global nəticələr doğurur və bu, siyasi qərar verməni də daha mürəkkəb edir. Nobel mükafatçısı Cozef Stiqlitz isə iqtisadi qloballaşmanın inkişaf etmiş ölkələrin maraqlarına daha çox xidmət etdiyini qeyd edir. O bildirir ki, bazarların liberalizasiyası və kapitalın sərbəst hərəkəti inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün ciddi struktur problemləri yaradır və bu səbəbdən qloballaşma daha ədalətli şəkildə idarə olunmalıdır.

İspan sosioloqu və informasiya cəmiyyətinin nəzəriyyəçisi Manuel Kastells qloballaşmanın texnoloji aspektini ön plana çəkərək, onun informasiya axını və şəbəkə cəmiyyətinin yaranması ilə bağlı olduğunu vurğulayır. Onun fikrincə, qloballaşma rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə iqtisadi və mədəni integrasiyanı sürətləndirir, lakin bu, eyni zamanda, informasiya bərabərsizliyini də dərinləşdirə bilər.

Qloballaşmanın tarixi inkişafı. Qloballaşma təkcə müasir dövrün fenomeni deyil, onun kökləri qədim dövrlərə qədər gedib çıxır. Bu proses müxtəlif tarixi mərhələlərdə fərqli formalar almışdır:

1. Antik və Orta əsrlər dövrü;
2. Kəşflər və kolonializm dövrü (XV–XVIII əsrlər);
3. Sənaye İnqilabı və Modernləşmə dövrü (XVIII–XX əsrin əvvəlləri);
4. XX əsr – Qloballaşmanın Sürətlənməsi;
5. XXI əsr – Rəqəmsal Qloballaşma və Yeni Çağırışlar.

Qloballaşmanın ilkin forması ticarət yollarının inkişafı ilə bağlı olmuşdur. İpək Yolu və Böyük Dəniz Yolları vasitəsilə Çin, Orta Asiya, Avropa və Yaxın Şərq arasında iqtisadi və mədəni mübadilələr həyata keçirilmişdir. Roma, Bizans və İslam imperiyaları dövründə dövlətlər arasında ticarət və mədəniyyət əlaqələri genişlənməmişdir (Yaşıl və rəqəmsal transformasiyalar, 2025, p. 19).

Coğrafi kəşflər nəticəsində Avropa ölkələri Asiya, Afrika və Amerika qitələri ilə daha sıx əlaqələr qurmuşdur. Beynəlxalq ticarət artmış, Avropa dövlətləri müxtəlif bölgələrdə koloniyalar yaratmışdır. Bu dövrdə ticarət yollarının inkişafı ilə yanaşı, global iqtisadi sistemin ilk formalaşma mərhələsi başlamışdır. Sənaye inqilabı nəticəsində beynəlxalq əmək bölgüsü genişləndi və texnologiyanın inkişafı yeni istehsal və ticarət imkanları yaratdı. Dəmiryolları, buxar gəmiləri və teleqraf kimi ixtiralar dünya ölkə-

ləri arasında əlaqələrin sürətlənməsinə səbəb oldu. Kolonial sistem və beynəlxalq ticarət şəbəkələri gücləndi.

Nəticə

Birinci fəsildə aparılan elmi-nəzəri təhlillər göstərdi ki, qloballaşma yalnız iqtisadi və texnoloji integrasiyanı gücləndirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda beynəlxalq hüququn icra mexanizmlərinə, o cümlədən siyasi-iqtisadi sanksiyaların tətbiqinə də ciddi təsir göstərir. Qloballaşma şəraitində dövlətlərin qarşılıqlı asılılığı və transmilli əlaqələrin artması sanksiyaların təsir arealını genişləndirərək, onların lokal deyil, qlobal və regional miqyasda nəticələr doğurmasına səbəb olmuşdur. Fəsil çərçivəsində siyasi və iqtisadi sanksiyaların növləri, hüquqi əsasları və legitimlik meyarları ətraflı şəkildə təhlil olunmuş, BMT, Avropa İttifaqı, Afrika İttifaqı və digər beynəlxalq qurumların sanksiya siyasətləri müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən tətbiq edilən sanksiyalar beynəlxalq hüququn kollektiv legitimlik prinsipinə uyğun hesab olunsa da, birtərəfli sanksiyalar çox zaman dövlətlərin suverenliyinə müdaxilə kimi qiymətləndirilir və beynəlxalq hüquqi mübahisələr doğurur. Sanksiyaların qlobal və regional iqtisadiyyata təsiri kontekstində aparılan təhlillər göstərdi ki, bu tədbirlər ticarət, maliyyə, enerji və ərzaq sektorlarında zəncirvari iqtisadi təsirlərə səbəb olur, inflyasiya, tədarük qıtlığı və investisiya axınlarının pozulması kimi nəticələr doğurur. Eyni zamanda, bu sanksiyalar beynəlxalq ticarət sistemində qeyri-müəyyənliyi artırır və yeni geoiqtisadi ittifaqların formalaşmasına təkan verir.

Ədəbiyyat

1. Abdulkarim, A., & Musa, I. G. (2023, December). The legitimacy of international law: Challenges the emerging issues. *Journal of Global Social Science*, 4(16), 14–34.
2. Baylis, J., Smith, S., & Owens, P. (2020). *The globalization of world politics: An introduction to international relations*. (8th ed.). Oxford University Press.
3. Bazzani, C., Ferrari-Visca, R., & Bindschedler, S. (2024, September 20). Sanctions: Switzerland. In *ICLG - Sanctions 2025* (Switzerland Chapter). Homburger.
4. Biersteker, T. J., & Eckert, S. (2008). *Countering the financing of terrorism*. Routledge.
5. Brownlie, I. (2008). *Principles of public international law*. (7th ed.). Oxford University Press.
6. Cassese, A. (2005). *International law*. (2nd ed.). Oxford University Press.
7. Charron, A. (2011). Sanctions and human rights: A delicate balance? *International Affairs*, 87(3), 569–582. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2011.00987.x>
8. Cortright, D., & Lopez, G. A. (2002). *Smart sanctions: Targeting economic statecraft*. Rowman & Littlefield.
9. Damrosch, L. F. (2019). The legitimacy of economic sanctions as countermeasures for wrongful acts. *Columbia Law School Scholarship Archive*, 1–17.
10. Drezner, D. W. (2015). *The system worked: How the world stopped another great depression*. Oxford University Press.
11. Drezner, D. W. (2019). Economic sanctions in a globalized world: The role of networks and power structures. *Cambridge Review of International Affairs*, 32(5), 789–807. <https://doi.org/10.1080/09557571.2019.1623175>
12. Əliyev, R. Z. (2019). İqtisadi sanksiyaların tətbiqini tənzim edən beynəlxalq hüquq normaları. *İctimai Elmlər üzrə Hüquqi Araşdırmalar Jurnalı*, (61), 24–32.
13. Hacıyeva, A., & Məmmədov, M. (2023). *Dünya iqtisadiyyatı. Dərs vəsaiti*. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
14. İbadov, Ş. B. (2024). *Qloballaşma və onun müasir siyasi proseslərə təsiri*.

15. Mustafayeva, S. (2024). "New English" in a globalizing world. *VII Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları: "Heydər Əliyev: Multikulturalizm və dözümlülük ideologiyası" (Ümummilli liderin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunmuş)*.
16. Səmədov, C. (2024). Xarici siyasi təzyiq vasitəsi kimi iqtisadi sanksiyaların tətbiqi və nəticələri. *Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal*, (5), 83–92.
17. Süleymanova, E., & Əliyev, Z. (2014). *İnsan hüquqları: Mühazirələr toplusu*. Dərs vəsaiti.
18. Şəkəreliyev, A. Ş. (2009). *Dövlətin iqtisadi siyasəti: Reallıqlar və perspektivlər*.
19. *Yaşıl və rəqəmsal transformasiyalar: Qarşılıqlı təsirləri, pozitiv və neqativ aspektləri (Məqalələr toplusu)*. (2025). Elm və Təhsil Nazirliyi, İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu.

Daxil oldu: 12.06.2025

Qəbul edildi: 19.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/94-98>

Xanımənə Xudiyeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti
magistrant
<https://orcid.org/0009-0006-2276-0707>
xudiyevaxanim85@gmail.com

Ədəbiyyatın tədrisində mobil təlim texnologiyalarının tətbiqi

Xülasə

Məqalə ədəbiyyat dərslərində mobil texnologiyaların tətbiq imkanlarını, üstünlüklərini və məhdudiyyətlərini araşdırır. Məqsəd bu texnologiyaların tədris prosesinə təsirini, müəllimlərin təcrübə və yanaşmalarını üzə çıxarmaqdır. Tədqiqat çərçivəsində ən azı 5 il pedaqoji təcrübəsi olan 12 ədəbiyyat müəllimi ilə müsahibələr aparılmış, məlumatlar tematik təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, Kahoot, Quizlet, audiokitablər, təqdimat proqramları kimi mobil tətbiqlər dərsləri interaktivləşdirir, şagird motivasiyasını və mövzunun mənimsənilməsini artırır, fərdi öyrənmə tempinə uyğunlaşma imkanı yaradır. Lakin infrastrukturun zəifliyi, internet və avadanlıq çatışmazlığı, eləcə də yerli məzmunlu resursların azlığı əsas maneələr kimi qeyd olunmuşdur. Müəllimlər texnologiyanın məqsədyönlü, planlı və metodoloji əsaslı istifadəsinin vacibliyini vurğulamış, diqqəti yayındırma risklərinə də toxunmuşlar. Araşdırma mobil texnologiyaları ədəbiyyat tədrisində yalnız əlavə vasitə deyil, yeni pedaqoji imkanların açarı kimi dəyərləndirir.

Açar sözlər: mobil təlim vasitələri, ədəbiyyatın rəqəmsal tədrisi, yerli mobil tədris resursları, mobil tətbiq, internet

Khanimnana Khudiyeva
Sumgait State University
Master student
<https://orcid.org/0009-0006-2276-0707>
xudiyevaxanim85@gmail.com

Application of Mobile Learning Technologies in Teaching Literature

Abstract

The article explores the potential applications, advantages, and limitations of mobile technologies in literature classes. The aim is to reveal the impact of these technologies on the teaching process as well as teachers' experiences and approaches. Within the scope of the study, interviews were conducted with 12 literature teachers with at least five years of pedagogical experience, and the data were analysed thematically. The results show that mobile applications such as Kahoot, Quizlet, audiobooks, and presentation software make lessons more interactive, increase student motivation and content comprehension, and provide opportunities to adapt to individual learning paces. However, weak infrastructure, lack of internet access and equipment, as well as the scarcity of locally relevant resources, were identified as the main obstacles. Teachers emphasized the importance of purposeful, planned, and methodologically grounded use of technology, also noting the risks of distraction. The study evaluates mobile technologies in literature teaching not merely as supplementary tools but as keys to new pedagogical opportunities.

Keywords: *mobile learning tools, digital teaching of literature, local mobile learning resources, mobile application, internet*

Giriş

Mobil tətbiqlərin global yayılması kontekstində təhsil məkanı dəyişir, rəqəmsallaşır, təlim prosesi kompüterləşir. Artıq yalnız təhsil müəssisələrində deyil, istənilən vaxt və yerdə telefon, planşet və digər mobil cihazlarla öyrənmək mümkündür. Bu da dərsləri daha rahat, maraqlı və hər şagirdin öz sürətində öyrənmə biləcəyi hala gətirir (Kearney və b., 2019). Mobil texnologiyalar təkcə dərslər keçmək üçün bir vasitə deyil, həm də şagirdlərin marağını artırmaq, onların yaradıcılıq və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün əhəmiyyətli rol oynayır (Crompton və Burke, 2018).

Mobil təlim texnologiyaları portativ cihazlar və onlarda çalışan tədris proqramlarını əhatə edir. Onlar konstruktiv yanaşmaya əsaslanır: şagird sadəcə məlumat əzbərləmir, öyrəndiklərini həyat təcrübəsi ilə əlaqələndirir (Koole, 2009). Bunun üçün “Quizlet”, “Kahoot”, “Padlet”, “Audiokitablar”, “Google Classroom”, “Edmod” və s. tətbiqlərdən istifadə olunur. Bu vasitələr öyrənməni oyunlaşdırır, fikirlərin paylaşılmasına və dərslərdə aktiv iştirakə şərait yaradır (Kukulska-Hulme və Traxler, 2005).

Ənənəvi tədris məkan və vaxtla məhdudlaşdığı halda, mobil öyrənmə şagirdə öz tempinə uyğunlaşmağa imkan verir. Bu həm motivasiyanı, həm də səmərəliliyi artırır (Kukulska-Hulme, 2009). Müasir təhsil konsentrasiya, emosional və rəqəmsal savadlılıq, tənqidi düşüncə və ünsiyyət kimi bacarıqlar tələb edir. Onların inkişafı üçün ədəbiyyat dərslərində mobil tətbiqlərin istifadəsi faydalıdır. Orlova 5-6-cı siniflərdə “Kahoot” və “Quizlet”-dən istifadə təcrübəsini qeyd edərək, yarış effektinin şagirdlərdə aktivlik, diqqət və məntiqi düşüncəni gücləndirdiyini göstərir.

Tədqiqat

Araşdırmalar sübut edir ki, mobil texnologiyalar düzgün istifadə olunarsa, həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi öyrənmədə uğurlu nəticə verir (Song və b., 2020). Lakin texnologiyanın məqsədyönlü tətbiqi vacibdir; əks halda diqqəti yayındıra bilər (Sung və b., 2016). Bu səbəbdən müəllim dərsləri planlaşdırmalı və uyğun üsulları seçməlidir.

Azərbaycanda mobil texnologiyaların istifadəsi əsasən texniki fənlər üzrə öyrənilmişdir. Ədəbiyyat fənnində bu istiqamətdə araşdırmalar azdır. Müəllimlər faydasını qəbul etsələr də, zəif internet, avadanlıq çatışmazlığı və yerli resursların azlığı problemlər yaradır (Əhmədov və Abbasova, 2021). Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun (2022) hesabatları da humanitar fənlərin rəqəmsal inkişafdan geri qaldığını göstərir.

Bu məqalədə ədəbiyyatın tədrisində mobil texnologiyaların tətbiqi, mövcud imkanlar və çətinliklər araşdırılır. Tədqiqat müsahibə metodu ilə aparılıb, tematik təhlil tətbiq olunub. Müsahibələrdə ali təhsil müəssisəsində çalışan, ən azı 5 il pedaqoji təcrübəsi olan 12 ədəbiyyat müəllimi iştirak edib. İştirakçılar məqsədli seçimlə müəyyənəndirilib, müsahibələr könüllülük əsasında keçirilib.

Mobil texnologiyaların ədəbiyyat tədrisində rolu: müəllim təcrübələri və yanaşmalar. Ədəbiyyat dərsləri kimi mədəni və estetik yönümlü fənlərdə mobil texnologiyaların istifadəsi həm təhsilalanın marağını artırmaq, həm də ədəbiyyatın abstrakt məzmununu daha əlçatan etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Belə ki, bu vasitələr müəllimlərə dərsləri daha interaktiv və əlçatan etməyə, tədris materiallarına sürətli çıxış təmin etməyə, həmçinin təhsilalanların fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşmağa kömək edir, müəllimlər dərslər planlaması və qiymətləndirmə proseslərini daha çevik və effektiv şəkildə idarə edə bilirlər. Bu istiqamətdə aparılan müşahidə və təhlillər göstərir ki, mobil təlim vasitələri ədəbiyyat dərslərində yazıçıların yaradıcılığının təqdimatı, mətnlərin təhlili və şeirlərin ifası kimi fəaliyyətlərin daha interaktiv və təsirli olmasına xidmət edir. Respondentlərin fikrincə, bu texnologiyalar təhsilalanların dərslə motivasiyasını artırmaqla yanaşı, onların materialı dərindən mənimsəməsinə və fərdi öyrənmə tempinə uyğunlaşmasına da imkan yaradır. Texnologiyalar ədəbiyyat tədrisində innovativ və dəyərli bir alətə çevrilə bilər.

Ədəbiyyat dərslərində mobil texnologiyaların istifadəsi ilə bağlı həm yerli, həm də beynəlxalq ədəbiyyatda oxşar nəticələr diqqəti cəlb edir. Həsənova (2021), Əliyeva və İsmayılov (2022) tərəfindən aparılan araşdırmalarda audiovizual və interaktiv resursların ədəbiyyat dərslərində abstrakt anlayışların daha asan mənimsənilməsinə təmin etdiyi və şagirdlərin marağını artırdığı qeyd olunur. Kukulska-Hulme və Traxler (2016) isə mobil öyrənmənin tənqidi düşünmə və təhlil bacarıqları üzərindəki müsbət təsirini vurğulayırlar. Burden və Kearney (2017) mobil texnologiyaların fərdiləşdirilmiş öyrənmə imkanlarını genişləndirdiyini, bunun isə öyrənmələrin təlim ehtiyaclarına daha çevik cavab verilməsi baxımından əhəmiyyətli olduğunu bildirmişlər.

Araşdırmalar göstərir ki, ədəbiyyat dərslərində “PowerPoint”, “Google Slides”, “audiokitablar”, “Quizlet”, “Kahoot” və “Canva” kimi proqramlardan geniş istifadə olunur. “Quizlet” və “Kahoot” söz ehtiyatını möhkəmləndirmək, flaş-kart və testlər hazırlamaq üçün, “audiokitablar” isə şifahi ədəbiyyatın dinlənməsi və anlama bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün tətbiq edilir. Təqdimat alətləri mövzuların vizual dəstəklə izahını asanlaşdırır. Bu tətbiqlər şagirdlərə məzmunu həm dinləyərək, həm də vizual yaddaş vasitəsilə daha yaxşı yadda saxlamağa kömək edir. Müəllimlər onları müəlliflər haqqında məlumat, mətnlərin izahı və şəirlərin təqdimatında istifadə edir, interaktiv müzakirələr aparırlar. Ümumilikdə, mobil tətbiqlər, şagirdlərə həm mətnləri dinləyərək qavramağa, həm də vizual yaddaş vasitəsilə məzmunu daha uzunmüddətli yadda saxlamağa şərait yaradır.

Respondentlər, həmçinin, yerli təhsil proqramına uyğun mobil resursların azlığını xüsusi vurğulamışlar. Onlar mövcud tətbiqlərin əksəriyyətinin xarici kontekstdə hazırlandığını və Azərbaycan təhsil proqramına uyğun gəlmədiyini bildirmişlər. Həmçinin qeyd olunur ki, milli ədəbiyyat nümunələri, dərslər proqramı və təhsilçilərin səviyyəsinə uyğunlaşdırılmış yerli kontekstə əsaslanan mobil resursların yaradılması dərslərin daha səmərəli və interaktiv şəkildə aparılmasına imkan verərdi. Bir müəllim şərhində qeyd edir: “Yerli kontekstə əsaslanan mobil resurslara ehtiyac var. Biz çox vaxt xarici resurslardan istifadə edirik, amma onlar bizim dərslər proqramına tam uyğun gəlmir. Azərbaycana uyğunlaşdırılmış mobil tətbiqlər çox faydalı olardı”. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının rəqəmsal formada təqdiminin əhəmiyyətindən bəhs edən Əlizadə (2019) haqlı olaraq bu təşəbbüsün həm müasir texnologiyaya inteqrasiya, həm də milli-mənəvi dəyərlərin ötürülməsi baxımından vacib olduğunu vurğulamışdır. UNESCO-nun (2021) açıq təhsil resursları ilə bağlı tövsiyələrində də yerli dil və mədəniyyətlərə uyğun mobil resursların hazırlanmasının təhsilin inklüzivliyinə və keyfiyyətinə təsiri vurğulanır.

Bəzi müəllimlər texnologiyadan fasilələrlə və məhdud şəkildə istifadə etdiklərini bildirirlər. Onlar bunu dərslər zamanı texniki uyğunsuzluq, zaman çatışmazlığı və resurs çatışmazlığı ilə əlaqələndirirlər. Belə ki, mobil texnologiyaların istifadəsi zamanı texniki (internet zəifliyi, cihazların enerji sərfiyyatı), pedaqoji (dərslərdən yayınma, motivasiya zəifliyi və s.) və metodiki çətinliklər (hazırlıqsızlıq, tətbiq və qiymətləndirmə çatışmazlığı və s.) də özünü göstərir. Texniki çətinliklər – zəif internet, proyektor və səsgücləndirici çatışmazlığı əhəmiyyətli problemlər kimi ortaya çıxır. Respondentlər arasında texnologiyadan ümumiyyətlə istifadə etməyən müəllimlər də vardır. Bu müəllimlər əsasən məktəbdə texnoloji infrastrukturun zəifliyindən, internetin sürətsizliyindən və proyektor, səsgücləndirici kimi avadanlıqların olmamasından şikayətlənmişlər. Qeyd edək ki, Şahverdiyeva (2020) və Traxler (2010) kimi tədqiqatçılar da infrastruktur çatışmazlıqları problemlərini vurğulamışlar.

Tədqiqat zamanı bəzi ziddiyyətli fikirlər də ortaya çıxmışdır. Bəzi respondentlər mobil texnologiyaların motivasiyanı artırdığını, lakin diqqəti səthi məzmunla yönəltdiyini bildirmişlər. Bu ziddiyyət Lətafət və Vəliyevanın (2022) araşdırmalarında da qeyd olunur. Onlara görə, məqsədyönlü istifadə dərslərin keyfiyyətini artırır, məqsədsiz istifadə isə əks təsir göstərə bilər. Sung və digərləri (2016) də metodoloji əsaslandırılmamış texnologiyanın diqqəti yayındıra biləcəyini bildirirlər.

Müəllimlərin texnologiya ilə təqdimat bacarıqlarının inkişaf etdiyini və dərslərin daha maraqlı təşkil olunduğunu qeyd etmələri isə şagirdmərkəzli təlim modelinə uyğunluğu göstərir ki, bu nəticə Andersonun (2008) interaktiv təlim modelləri ilə səsleşir.

Nəticə

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, mobil təlim vasitələrinin ədəbiyyat dərslərində tətbiqi şagirdlərə yönəlmiş, interaktiv və çoxkanallı tədris modellərinin qurulmasında mühüm rol oynayır. Mobil cihazlar mətnlərin təhlili, şeir və nasir nümunələrinin dinlənməsi, yazıçıların həyatı və yaradıcılığının təqdim olunması kimi fəaliyyətləri zənginləşdirərək şagirdlərin dərse marağını və fəallığını artırır. Respondentlərin vurğuladığı kimi, bu texnologiyalar vasitəsilə dərslər materiallarının daha təsirli və yadda qalan şəkildə təqdim olunması mümkün olmuşdur.

Eyni zamanda, araşdırma mobil öyrənmə praktikasında mövcud olan bəzi məhdudiyyətləri də üzə çıxarmışdır. İnfrastrukturun yetərsizliyi, internet bağlantısının qeyri-sabitliyi, cihaz çatışmazlığı və yerli məzmunlu mobil resursların azlığı bu sahədə sistemli problemlər olaraq qalır. Bununla yanaşı, bəzi müəllimlər texnologiyanın diqqəti yayındırmaq kimi risklərini qeyd edərək, istifadənin məqsədyönlü və metodoloji əsaslandırılmış olmasının vacibliyini vurğulamışlar. Bu həm yerli, həm də beynəlxalq tədqiqatlarla uyğunluq təşkil edir.

Mobil təlimin tədrisə effektiv şəkildə inteqrasiyası üçün pedaqoqların texnoloji bacarıqlarının gücləndirilməsi, yerli təhsil kontekstinə uyğun mobil tətbiqlərin hazırlanması və təhsil müəssisələrində texniki şəraitin yaxşılaşdırılması zəruridir. Tədqiqatdan əldə olunan nəticələr, ədəbiyyat dərslərində mobil texnologiyaların yalnız əlavə vasitə deyil, həm də yeni pedaqoji imkanların açarı kimi qəbul edilməsinin vacibliyini ortaya qoyur. Bu baxımdan, mobil öyrənmə vasitələrinin məqsədyönlü istifadəsi təhsilçilərin fərdi inkişafına və tədris prosesinin keyfiyyətinə əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasova, G., & Əhmədov, M. (2021). Müasir tədrisdə mobil texnologiyaların rolu. *Təhsil Problemləri Jurnalı*, 4(12), 85–91.
2. Anderson, T. (2008). *The theory and practice of online learning* (2nd ed.). Athabasca University Press.
3. Burden, K., & Kearney, M. (2017). Investigating and critiquing teacher educators' mobile learning practices. *Interactive Technology and Smart Education*, 14(2), 110–125.
4. Creswell, J. W. (2013). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (3rd ed.). SAGE Publications.
5. Crompton, H., & Burke, D. (2018). The use of mobile learning in PK–12 education: A systematic review. *Computers & Education*, 123, 53–64.
6. Əlizadə, R. (2019). Milli ədəbiyyatın rəqəmsal təqdimində yeni yanaşmalar. *Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Əsərləri*, 1(25), 72–78.
7. Həsənova, L. (2021). Mobil öyrənmə mühitində ədəbiyyatın tədrisi. *Təhsil və Cəmiyyət*, 3(10), 101–109.
8. Kearney, M., Schuck, S., Burden, K., & Aubusson, P. (2019). Teachers' perceptions of the potential of mobile learning. *Educational Media International*, 56(1), 1–17.
9. Koole, M. L. (2009). A model for framing mobile learning. *Mobile Learning: Transforming the Delivery of Education and Training*, 1(2), 25–47.
10. Kukulska-Hulme, A. (2009). Will mobile learning change language learning? *ReCALL*, 21(2), 157–165.
11. Kukulska-Hulme, A., & Traxler, J. (2016). *Mobile learning: The next generation*. Routledge.
12. Laurillard, D. (2007). Modelling benefits-oriented costs for technology enhanced learning. *Higher Education*, 54(1), 21–39.
13. Lətafət, G., & Vəliyeva, S. (2022). Rəqəmsal alətlər və təlimin səmərəliliyi. *Elm və Təhsil*, 2(4), 58–66.
14. Song, Y., Wong, L. H., & Looi, C. K. (2020). *Mobile-assisted seamless learning*. Springer.

15. Sung, Y. T., Chang, K. E., & Liu, T. C. (2016). The effects of integrating mobile devices with teaching and learning on students' learning performance. *Computers & Education*, 94, 252–275.
16. Təhsil Problemləri Jurnalı. (2023). İllik təhsil hesabatı: Rəqəmsal transformasiya və məktəblər. *TPJ*, 5(1), 22–31.
17. UNESCO. (2021). *Guidelines on the development of open educational resources*.

Daxil oldu: 08.06.2025

Qəbul edildi: 17.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/99-103>

Tural Muradzadə

Bakı Dövlət Universiteti

magistrant

<https://orcid.org/0009-0000-7987-6117>

muradzadetural8@gmail.com

Elektron ticarət sahəsində vergidən yayınmanın hüquqi və iqtisadi nəticələri: məlumat ötürülməsi və nəzarət problemləri

Xülasə

Məqalədə elektron ticarət sahəsində vergidən yayınma problemləri və onların iqtisadi-hüquqi nəticələri təhlil olunur. Elektron ticarətin qeyri-rəsmi sektorda geniş yayılması, transsərhəd əməliyyatların izlənməsindəki çətinliklər və məlumat ötürülməsi mexanizmlərinin zəifliyi dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının azalmasına, rəqabət mühitinin pozulmasına və iqtisadi şəffaflığın zəifləməsinə səbəb olur. Hüquqi aspektdə isə vergi öhdəliklərinin icrasında boşluqlar, beynəlxalq ödənişlərin tənzim-lənməsində çətinliklər və məsuliyyət mexanizmlərinin effektiv olmaması qeyd edilir. Məqalədə OECD və Avropa İttifaqının rəqəmsal iqtisadiyyata dair təcrübəsi araşdırılır, Azərbaycan üçün tövsiyələr – rə-qəmsal vergi inzibatçılığının inkişafı, avtomatik məlumat mübadiləsi və beynəlxalq əməkdaşlığın -gücləndirilməsi – irəli sürülür.

***Açar sözlər:** elektron ticarət, vergidən yayınma, vergi inzibatçılığı, məlumat mübadiləsi, fiskal gəlirlər, rəqəmsal iqtisadiyyat, beynəlxalq təcrübə, hüquqi məsuliyyət*

Tural Muradzadeh

Baku State University

Master student

<https://orcid.org/0009-0000-7987-6117>

muradzadetural8@gmail.com

Legal and Economic Consequences of Tax Evasion in the field of E-Commerce: Data Transmission and Control Issues

Abstract

The article analyzes the problems of tax evasion in the field of e-commerce and its economic and legal consequences. The widespread presence of e-commerce in the informal sector, difficulties in monitoring cross-border transactions, and the weakness of data-sharing mechanisms lead to a decrease in tax revenues to the state budget, distortion of market competition, and weakening of economic transparency. From a legal perspective, the article highlights gaps in the implementation of tax obligations, challenges in regulating international payments, and the ineffectiveness of liability mechanisms. The study examines the OECD and European Union experience regarding the digital economy and proposes recommendations for Azerbaijan, including the development of digital tax administration, the introduction of automatic data exchange, and the strengthening of international cooperation.

Keywords: *E-commerce, tax evasion, tax administration, data exchange, fiscal revenues, digital economy, international practice, legal liability*

Giriş

Rəqəmsal transformasiya global miqyasda iqtisadiyyatın strukturunu dəyişdirməkdədir və bu prosesin ən mühüm elementlərindən biri elektron ticarətdir. İnternet üzərindən aparılan əməliyyatlar sürətli, sərhədsiz və daha aşağı xərcəli olduğuna görə, həm istehlakçılar, həm də sahibkarlar üçün geniş im-kanlar yaradır. Lakin bu üstünlüklərlə yanaşı, elektron ticarətin vergi inzibatçılığı baxımından yaratdığı çətinliklər də diqqət mərkəzindədir.

Ənənəvi ticarətdə vergi orqanlarının nəzarət imkanları kifayət qədər geniş olduğu halda, elektron ticarətdə əməliyyatların böyük hissəsi qeyri-rəsmi formada və ya xarici platformalar üzərindən həyata keçirilir. Bu isə vergidən yayınma hallarını artırır, dövlət büdcəsinə daxilolmaları azaldır, rəqabət mühitini təhrif edir və iqtisadi şəffaflığı zəiflədir.

Beynəlxalq səviyyədə OECD və Avropa İttifaqı kimi təşkilatlar rəqəmsal iqtisadiyyatın vergiyə cəlb olunması üçün yeni mexanizmlər tətbiq etsələr də, bir çox ölkələrdə – o cümlədən Azərbaycanda – vergi inzibatçılığı hələ də rəqəmsal əməliyyatların sürətinə və miqyasına tam uyğunlaşa bilməyib.

Tədqiqat

Bu məqalənin məqsədi elektron ticarətdə vergidən yayınmanın əsas xüsusiyyətlərini araşdırmaq, onun iqtisadi və hüquqi nəticələrini təhlil etmək, mövcud nəzarət boşluqlarını üzə çıxarmaq və beynəlxalq təcrübə əsasında Azərbaycan üçün uyğun strategiyalar təklif etməkdir.

1. Elektron ticarətdə vergidən yayınmanın xüsusiyyətləri. Elektron ticarət ənənəvi ticarət formalarından fərqli olaraq, rəqəmsal mühitdə həyata keçirilir və bu, vergi inzibatçılığı baxımından yeni problemlər yaradır. Ənənəvi ticarətdə sahibkarın fiziki ünvanı, satdığı məhsulun real dövriyyəsi və işçi qüvvəsi dövlət orqanları tərəfindən asanlıqla nəzarət oluna bildiyi halda, elektron ticarətdə bu proses daha mürəkkəb xarakter daşıyır.

Ən çox rast gəlinən xüsusiyyətlərdən biri *kölgə iqtisadiyyatın* elektron ticarətdə geniş yayılmasıdır. Sosial şəbəkələr üzərindən aparılan satışların böyük hissəsi qeydiyyatsız həyata keçirilir. Beləliklə, nə vergi orqanlarına məlumat təqdim olunur, nə də dövriyyə rəsmiləşdirilir. Bu, həm dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarını azaldır, həm də rəqabət mühitini pozur.

Digər bir mühüm məqam *offşor əməliyyatların istifadəsidir*. Bir çox beynəlxalq elektron ticarət platformaları (Amazon, eBay, Aliexpress və s.) Azərbaycan kimi bazarlarda fəaliyyət göstərsə də, onların gəlirləri xaricdə qeydiyyatdan keçmiş hüquqi şəxslər vasitəsilə uçota alınır. Bu halda ölkə daxilində formalaşan iqtisadi dəyər üzərində vergi nəzarəti zəifləyir və gəlir vergisi ya tamamilə itirilir, ya da minimum səviyyədə qalır.

Elektron ticarətdə vergidən yayınma üsullarına həmçinin, *rəqəmsal ödənişlərin parçalanması* daxildir. Sahibkar ödənişləri bir neçə fərqli bank hesabına və ya elektron pulqabıllara yönləndirərək dövriyyəni rəsmi uçotdan gizlədir. Bəzi hallarda isə satıcılar yalnız “nağd çatdırılma” üsulundan istifadə edərək bütün dövriyyəni kölgədə saxlayır.

Nəhayət, elektron ticarətin xüsusiyyətlərindən biri də *beynəlxalq xarakter* daşımasıdır. Xarici elektron xidmətlər (məsələn, proqram təminatları, onlayn təhsil, abunəlik əsaslı platformalar) Azərbaycan istehlakçıları tərəfindən geniş istifadə olunur, lakin bu əməliyyatlar üzərində vergi nəzarəti ya çox zəifdir, ya da ümumiyyətlə yoxdur. Çünki əməliyyatın tərəfi xarici rezidentdir və məlumat mübadiləsi mexanizmləri yetərinə inkişaf etməyib.

Beləliklə, elektron ticarətdə vergidən yayınmanın əsas xüsusiyyətləri – *kölgə iqtisadiyyatın genişlənməsi, offşor əməliyyatların üstünlüyü, ödənişlərin parçalanması və transsərhəd əməliyyatların izlənməsində çətinliklər* – vergi orqanları üçün ciddi nəzarət boşluqları yaradır.

2. *Vergidən yayınmanın iqtisadi nəticələri.* Elektron ticarətdə vergidən yayınma yalnız dövlət büdcəsinə zərbə vurmur, həm də bazar mexanizmlərini təhrif edərək iqtisadi səmərəliliyi aşağı salır. Bu problem həm qısa, həm də uzunmüddətli perspektivdə ciddi fəsadlara səbəb olur.

Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının azalması. Elektron ticarət sürətlə böyüyən sahədir və bu bazarda yaranan dövrüyyənin qeydiyyatsız qalması dövlətin vergi gəlirlərini azaldır. Əgər vergi nəzarəti zəifdirsə, rəqəmsal dövrüyyənin əhəmiyyətli hissəsi kölgədə qalır. Bu, büdcə gəlirlərində boşluq yaradır, nəticədə dövlətin sosial proqramlar, infrastruktur və digər iqtisadi layihələr üçün maliyyə imkanları məhdudlaşır.

Rəqabət mühitinin pozulması. Vergidən yayınan satıcı ilə vergilərini rəsmi şəkildə ödəyən satıcı eyni bazarda bərabər şərtlərlə rəqabət edə bilmir. Vergidən yayınan sahibkar süni qiymət üstünlüyü əldə edir, çünki onun əlavə dəyər vergisi (ƏDV), gəlir vergisi və sosial ödənişlər kimi xərcləri yoxdur. Bu isə ədalətli rəqabəti pozur və uzunmüddətli dövrdə bazarda qeyri-rəsmi fəaliyyət göstərənlərin üstünlüyünü gücləndirir.

İqtisadi şəffaflığın azalması və investisiya riskləri. Vergidən yayınmanın geniş yayılması rəqəmsal bazarda şəffaflığı azaldır. Rəsmi uçotun olmaması dövlətin dəqiq statistika toplamasına mane olur, bu isə iqtisadi siyasətin düzgün planlaşdırılmasına əngəl yaradır. Bundan əlavə, qeyri-rəsmi dövrüyyənin yüksək olması xarici investorların etimadını azaldır, çünki bu cür mühitdə risklər artır və hüquqi mühitin zəifliyi önə çıxır.

Sosial-iqtisadi balansın pozulması. Vergidən yayınma dövlətin sosial təminat sistemlərinə də təsir edir. Rəsmi qeydiyyata alınmayan dövrüyyə və işçi qüvvəsi sosial fondlara daxilolmaları azaldır, bu isə pensiya və sosial müdafiə proqramlarının dayanıqlığını zəiflədir. Uzun müddətdə belə vəziyyət həm sosial bərabərsizliyi dərinləşdirir, həm də dövlətin sosial öhdəliklərini icra etməsini çətinləşdirir.

Beləliklə, elektron ticarətdə vergidən yayınmanın iqtisadi nəticələri büdcə gəlirlərinin azalması, ədalətli rəqabətin pozulması, iqtisadi şəffaflığın zəifləməsi və sosial balansın pozulması ilə ifadə olunur. Bu, həm dövlət, həm sahibkarlar, həm də istehlakçılar üçün mənfi təsirlər yaradır.

3. Hüquqi nəticələr və nəzarət boşluqları.

Elektron ticarətdə vergidən yayınma yalnız iqtisadi deyil, həm də hüquqi nəticələr doğurur. Rəqəmsal əməliyyatların sürətli artımı ilə mövcud vergi inzibatçılığı mexanizmləri arasında uyğunsuzluq yaranır və bu da hüquqi nəzarətdə boşluqlar formalaşdırır.

a) Vergi öhdəliklərinin tənzimlənməsi və mövcud hüquqi baza. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi elektron ticarət subyektlərinin vergi ödəmə öhdəliklərini müəyyən etsə də, onların faktiki nəzarəti çətinlik yaradır. Məsələn, sosial şəbəkələr üzərindən fəaliyyət göstərən fərdi satıcıların əksəriyyəti vergi orqanlarında qeydiyyata düşmür və bu sahədə hüquqi mexanizmlər tam işlək deyil.

b) Məlumat ötürülməsi və nəzarət problemləri. Ənənəvi ticarətdə nağd və ya köçürmə əməliyyatları bank sistemi vasitəsilə izləmə bildiyi halda, elektron ticarətdə beynəlxalq onlayn ödənişlər (PayPal, Stripe, kriptovalyuta əməliyyatları və s.) üzərində nəzarət zəifdir. Xaricdə yerləşən platformaların məlu-matları vergi orqanlarına ötürməsi mexanizmləri əksər hallarda mövcud deyil. Bu, dövlət orqanlarının dövrüyyəni izləməsini çətinləşdirir.

c) Hüquqi məsuliyyət formaları. Vergidən yayınma hallarına görə qanunvericilik inzibati cərimələr, maliyyə sanksiyaları və ağır hallarda cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutur. Lakin elektron ticarətdə gizlədilən dövrüyyənin aşkarlanması çətin olduğu üçün bu məsuliyyət mexanizmləri çox vaxt yalnız formal xarakter daşıyır. Digər tərəfdən, hüquqi məsuliyyətin tətbiqi prosesi uzun və resurs tələb edən prosedurlarla bağlıdır ki, bu da effektivliyi azaldır.

ç) Beynəlxalq əməliyyatlarda hüquqi boşluqlar. Elektron ticarət təbiətə transsərhəd olduğundan, vergidən yayınma halları çox vaxt ölkədaxili qanunvericiliyin imkanlarını aşır. Xarici rezident şirkətlərin təqdim etdiyi onlayn xidmətlərə (məsələn, proqram təminatı, onlayn abunəliklər, reklam xidmətləri) görə vergi tutulması ya qeyri-mümkündür, ya da real nəzarət mexanizmləri mövcud deyil. Bu isə həm vergi bazasının daralmasına, həm də hüquqi normativlərin təsirsiz qalmasına səbəb olur.

Beləliklə, elektron ticarətdə vergidən yayınma sahəsində hüquqi boşluqlar əsasən qeyri-rəsmi fəaliyyətə qeydiyyatdan keçmədən qalması, məlumat ötürülməsi mexanizmlərinin zəifliyi, beynəlxalq əməliyyatların tənzimlənməsində problemlər və məsuliyyət mexanizmlərinin effektiv olmaması ilə xarakterizə olunur.

4. *Vergidən yayınmaya qarşı beynəlxalq təcrübə və tövsiyələr.* Elektron ticarətdə vergidən yayınma global miqyasda problem kimi tanınır və bir çox ölkələr bu məsələni həll etmək üçün müxtəlif mexanizmlər tətbiq edirlər. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, yalnız milli səviyyədə nəzarət kifayət deyil; effektiv mübarizə üçün həm ölkədaxili qanunvericilik, həm də transsərhəd məlumat mübadiləsi mexanizmləri gücləndirilməlidir.

a) OECD-nin təşəbbüsləri. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) vergidən yayınmaya qarşı BEPS (Base Erosion and Profit Shifting) proqramını həyata keçirir. Bu təşəbbüs rəqəmsal iqtisadiyyatda yaranan gəlirlərin süni şəkildə aşağı vergi ölkələrinə yönləndirilməsinin qarşısını almağı hədəf-ləyir. Eyni zamanda, OECD Avtomatik Məlumat Mübadiləsi (CRS – Common Reporting Standard) çərçivəsində ölkələr arasında maliyyə məlumatlarının paylaşılmasını təmin edir.

b) Avropa İttifaqının təcrübəsi. Avropa İttifaqı elektron ticarətdə vergidən yayınmanın qarşısını almaq üçün rəqəmsal xidmət vergisi (Digital Services Tax) modelini tətbiq etmişdir. Bu sistem böyük texnologiya şirkətlərinin (Google, Amazon, Facebook və s.) fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlərin vergi bazasında əks olunmasını təmin edir. Eyni zamanda, AI-də onlayn əməliyyatlar üzrə vahid ÖDV rejimi formalaşdırılmışdır ki, bu da transsərhəd elektron xidmətlərin daha şəffaf uçotunu mümkün edir.

c) ABŞ və digər ölkələrin yanaşması. ABŞ-da elektron ticarət subyektləri üçün federal və ştat səviyyəsində xüsusi rəqəmsal satış vergisi (sales tax) tətbiq olunur. Digər ölkələrdə isə (məsələn, Avstraliya, Hindistan, Yaponiya) onlayn platformalardan vergi tutulması üçün xüsusi qaydalar hazırlanmışdır. Bu yanaşmalar göstərir ki, milli qanunvericilik beynəlxalq əməkdaşlıqla tamamlanmadıqda vergidən yayınma riski yüksək olaraq qalır.

ç) Azərbaycan üçün tövsiyələr.

- Vergi inzibətçiliyində rəqəmsal nəzarət sistemləri gücləndirilməli, onlayn əməliyyatların izlənməsi üçün avtomatlaşdırılmış platformalar tətbiq olunmalıdır.
- Transsərhəd məlumat mübadiləsi beynəlxalq təşkilatlarla (OECD, Dünya Gömrük Təşkilatı, AI) əməkdaşlıq çərçivəsində gücləndirilməlidir.
- İstehlakçı ödənişlərinin (kart, elektron pulqabı, mobil ödənişlər) avtomatik vergi uçotu sistemində inteqrasiyası təmin edilməlidir.
- Vergidən yayınma hallarına qarşı çevik hüquqi mexanizmlər (onlayn arbitraj, sürətli cərimə mexanizmləri) yaradılmalıdır.

Beləliklə, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, elektron ticarətdə vergidən yayınmaya qarşı effektiv mübarizə yalnız qanunların sərtləşdirilməsi ilə deyil, həm də texnoloji innovasiyaların tətbiqi, beynəlxalq əməkdaşlıq və şəffaf nəzarət mexanizmləri ilə mümkündür.

Nəticə

Elektron ticarətdə vergidən yayınma müasir iqtisadiyyatın qarşısında duran ən ciddi çağırışlardan biridir. Rəqəmsal mühitdə əməliyyatların sürəti və transsərhəd xarakteri vergi inzibətçiliyi üçün əlavə çətinliklər yaradır. Nəticədə, dövlət büdcəsi əhəmiyyətli gəlir itkisinə məruz qalır, ədalətli rəqabət prinsipləri pozulur, iqtisadi şəffaflıq zəifləyir və sosial balansın qorunması çətinləşir.

Məqalədə aparılan təhlillər göstərir ki, vergidən yayınmanın hüquqi nəticələri mövcud qanunvericilikdə nəzərdə tutulsa da, faktiki nəzarət mexanizmləri çox hallarda effektiv işləmir. Məlumat ötürülməsi, beynəlxalq ödənişlərin izlənməsi və xarici rezident şirkətlərin vergiyə cəlb olunması məsələlərində ciddi boşluqlar qalmaqdadır.

Beynəlxalq təcrübə, xüsusilə OECD və Avropa İttifaqının tətbiq etdiyi mexanizmlər göstərir ki, bu problemin həlli yalnız milli qanunlarla məhdudlaşmamalıdır. Transsərhəd əməkdaşlıq, avtomatik məlumat mübadiləsi, rəqəmsal vergi sistemlərinin tətbiqi və texnoloji innovasiyalar mübarizənin əsas istiqamətləri olmalıdır.

Azərbaycan üçün əsas vəzifə elektron ticarətdə vergidən yayınmaya qarşı daha şəffaf və çevik nəzarət mexanizmləri qurmaq, beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirmək və rəqəmsal vergi inzibatçılığını inkişaf etdirməkdir. Bu tədbirlər yalnız fiskal gəlirlərin artırılmasına deyil, həm də rəqəmsal iqtisadiyyatın sağ-lam və dayanıqlı inkişafına xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Avi-Yonah, R. S. (2019). International taxation of digital businesses. *University of Michigan Law and Economics Research Paper*, 19(006).
2. Azarov, D. (2022). Digital economy and tax law: Global challenges and national responses. *Journal of Tax Reform*, 8(3), 251–267.
3. Azərbaycan Respublikası. (2000). *Vergi Məcəlləsi. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu*.
4. Azərbaycan Respublikası. (2005). Elektron ticarət haqqında Qanun. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Vergi Xidməti. (2022). *Elektron ticarət fəaliyyəti üzrə vergi öhdəlikləri haqqında məlumat bülleteni*. DVX.
6. Cnossen, S. (2019). Modernizing VAT for cross-border e-commerce. *International Tax and Public Finance*, 26(6), 1555–1580. <https://doi.org/10.1007/s10797-019-09561-8>
7. Cockfield, A. J. (2019). Shaping international tax law for the digital economy: The OECD's work on BEPS Action 1. *Intertax*, 47(2), 136–144.
8. Devereux, M. P., & Vella, J. (2018). Implications of digitalisation for international corporate tax reform. *Oxford University Centre for Business Taxation Working Paper* 17/07.
9. European Commission. (2020). *Taxation in the digital economy*. Publications Office of the European Union. https://ec.europa.eu/taxation_customs/digital_economy
10. European Parliament, & Council of the European Union. (2006). Directive 2006/112/EC on the common system of value added tax (VAT Directive). *Official Journal of the European Union*, L347, 1–118.
11. Owens, J., & Peters, C. (2021). The taxation of digital services: New rules and new players. *Intertax*, 49(6/7), 522–540.
12. Pistone, P. (2020). Taxation of the digital economy in a multilateral and European context. *Bulletin for International Taxation*, 74(4/5).
13. Pomeranz, D., & Vila-Belda, J. (2019). Taking state-capacity research to the field: Tax collection and the digital economy. *Annual Review of Economics*, 11, 755–781. <https://doi.org/10.1146/annurev-economics-080218-030225>
14. Ranchordás, S. (2020). Digital platforms, digital taxation and the future of tax law. *European Journal of Law and Technology*, 11(2).
15. Tanzi, V. (2020). Digital economy, taxation, and the state. *Public Finance Review*, 48(5), 591–610.

Daxil oldu: 02.06.2025

Qəbul edildi: 14.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/49/104-109>

Muxtar Xəyal Məmmədov

Naxçıvan Dövlət Universiteti

bakalavriat

<https://orcid.org/0009-0000-6538-498X>

muxtarmammadov@ndu.edu.az

Orta dəhlizin beynəlxalq ticarət və logistikadakı əhəmiyyəti

Xülasə

Orta Dəhliz, Avrasiya regionunda Çindən başlayaraq Qazaxıstan, Xəzər dənizi, Azərbaycan, Gürcüstan üzərindən Türkiyəyə və oradan Avropa bazarlarına qədər uzanan çoxnövlü nəqliyyat və logistika marşrutudur. Bu dəhliz dəniz, dəmir yolu və avtomobil yollarını birləşdirən kompleks infrastruktur sisteminə əsaslanır. Orta Dəhlizin əsas üstünlüklərindən biri, Şimal Dəhlizi ilə müqayisədə daha az siyasi və geosiyasi risk daşmasıdır. Eyni zamanda, bu marşrut nəqliyyat müddətini əhəmiyyətli dərəcədə qısaldaraq ticarət proseslərini sürətləndirir. Azərbaycan bu dəhlizdə mühüm tranzit mərkəzinə çevrilmişdir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Ələt Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, yeni avtomobil magistralları və gömrük sistemlərinin təkmilləşdirilməsi bu prosesdə mühüm rol oynamışdır. 2022-ci il statistik məlumatlarına əsasən, Orta Dəhliz vasitəsilə daşınan yüklərin həcmi 1,5 milyon tona çatmışdır ki, bu da regionun logistika potensialının artdığını göstərir. Bununla belə, transxəzər daşıma-larında gəmi çatışmazlığı, tariflərin uyğunsuzluğu və prosedur gecikmələri kimi çətinliklər mövcuddur. Gələcəkdə bu marşrutun effektivliyini daha da artırmaq üçün rəqəmsal logistikanın tətbiqi, regional ölkələr arasında koordinasiya və infrastrukturun davamlı inkişafı vacibdir. Orta Dəhliz təkcə iqtisadi baxımdan deyil, həm də geosiyasi cəhətdən Avrasiyanın gələcək nəqliyyat modelində strateji rol oynaya bilər.

Açar sözlər: Orta Dəhliz, beynəlxalq ticarət, logistika, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, multimodal daşımalar, Azərbaycan tranzit rolu, infrastruktur və investisiyalar

Mukhtar Xəyal Məmmədov

Nakhchivan State University

Bachelor

<https://orcid.org/0009-0000-6538-498X>

muxtarmammadov@ndu.edu.az

The Importance of the Middle Corridor in International Trade and Logistics

Abstract

The Middle Corridor is a multimodal transport and logistics route in the Eurasian region, starting in China and extending through Kazakhstan, the Caspian Sea, Azerbaijan, Georgia to Turkey and further to European markets. This corridor is based on a complex infrastructure system that combines sea, railway and road routes. One of the main advantages of the Middle Corridor is less political and geopolitical danger compared to the Northern Corridor. At the same time, this route significantly reduces transportation time and accelerates trade processes. Azerbaijan has become an important transit hub in this corridor. An important role in this process was played by the Baku-Tbilisi-Kars railway, the International Sea Trade Port of Ales, new automobile roads and the improvement of the customs system. According to data for 2022, the volume of cargo transportation along the Middle Corridor reached 1.5 million tons, which indicates the growth of the logistics potential of the region. However, there are also problems in the area of trans-Caspian transportation, such as a shortage of vessels, tariff discrepancies and procedural delays. To further increase the efficiency of this route in the future, the use of digital

logistics, coordination of actions between the countries of the region and constant development of infrastructure are necessary. "Middle Corridor" can play a strategic role in the future transport model of Eurasia not only economically, but also geopolitically.

Keywords: *middle corridor, international trade, logistics, railway Baku-Tbilisi-Kars, multimodal transportation, transit role of Azerbaijan, infrastructure and investments*

Giriş

21-ci əsrin global iqtisadiyyatında Asiya və Avropa arasında ticarət marşrutlarının diversifikasiyası təhlükəsizlik, sabitlik və iqtisadi effektivlik baxımından həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdə "Orta Dəhliz" (Middle Corridor) – Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (TITR) – Şimal Dəhlizinə (Rusiya üzərindən keçən ənənəvi marşrut) alternativ kimi sürətlə formalaşır. Çinin "Bir Kəmə, Bir Yol" (BRI) təşəbbüsü ilə sinxronlaşan bu marşrut, təxminlərə görə, 2030-cu ilə qədər Avropa-Asiya ticarətinin 30%-ni öz üzərinə götürə bilər. Bu məqalədə Orta Dəhlizin strukturunu, Azərbaycanın bu sistemdəki rolunu, iqtisadi təsirlərini və gələcək perspektivlərini təhlil edirik.

Tədqiqat

Marşrutun Strukturu və Strategiyası – Orta Dəhliz, Asiya və Avropa arasında multimodal nəqliyyat imkanları yaradan və ticarət əlaqələrini sürətləndirən strateji bir marşrutdur (Cəfərli, 2023, p. 124). Bu nəqliyyat dəhlizi, Çin, Qazaxıstan, Xəzər dənizi, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən keçərək, yüklərin həm quru, həm dəniz, həm də avtomobil yolları vasitəsilə daşınmasını təmin edir (Xəzər Regionunda Nəqliyyat Dəhlizləri, 2022). Əsas məqsəd, ticarətin təhlükəsiz və effektiv şəkildə həyata keçirilməsi ilə yanaşı, tranzit müddətini və daşınma xərclərini minimuma endirməkdir (Orta Dəhliz: Ticarət və Logistikanın Gələcəyi, 2023). Dəmir yolu nəqliyyatı – Orta Dəhlizin əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir. Bu kontekstdə, 2017-ci ildə istifadəyə verilmiş Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu xətti mühüm rol oynayır (Asian Development Bank, 2021, p. 87). Hər il təxminən 5 milyon ton yük daşıma potensialına malik olan bu xətt, Çin istehsalı olan məhsulların ənənəvi dəniz yolu ilə müqayisədə daha qısa müddət ərzində Avropaya çatdırılmasına imkan yaradır. Statistik göstəricilərə əsasən, BTQ xətti vasitəsilə yüklərin Çin və Avropa arasında daşınması orta hesabla 12-15 gün çəkir ki, bu da dəniz nəqliyyatı ilə müqayisədə əhəmiyyətli bir üstünlükdür (Tranzit Ticarət Rəqəmləri, 2023). Dəmir yolu nəqliyyatı – Orta Dəhlizin əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir. Bu kontekstdə, 2017-ci ildə istifadəyə verilmiş Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu xətti mühüm rol oynayır (Asian Development Bank, 2021, p. 87). Hər il təxminən 5 milyon ton yük daşıma potensialına malik olan bu xətt, Çin istehsalı olan məhsulların ənənəvi dəniz yolu ilə müqayisədə daha qısa müddət ərzində Avropaya çatdırılmasına imkan yaradır. Statistik göstəricilərə əsasən, BTQ xətti vasitəsilə yüklərin Çin və Avropa arasında daşınması orta hesabla 12-15 gün çəkir ki, bu da dəniz nəqliyyatı ilə müqayisədə əhəmiyyətli bir üstünlükdür (Tranzit Ticarət Rəqəmləri, 2023). Dəniz yolu – komponenti marşrutun mühüm hissəsini təşkil edir. Xəzər dənizi üzərində yerləşən Aktau (Qazaxıstan) və Ələt (Azərbaycan) limanları, Orta Dəhlizin funksionallığını artıran əsas nəqliyyat qovşaqlarıdır (Xəzər Regionunda Nəqliyyat Dəhlizləri, 2022). Bu limanlar Asiya ilə Avropa arasında yük tranzitini təmin edən əsas dayanacaqlar olmaqla yanaşı, marşrutun davamlı inkişafı üçün kritik əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə, Ələt Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı 15 milyon ton yük dövriyyəsi potensialına malikdir ki, bu da bölgənin tranzit imkanlarını daha da genişləndirir (Tranzit Ticarət Rəqəmləri, 2023). Avtomobil yolları – Orta Dəhlizin digər vacib elementlərindən biridir. Gürcüstan və Türkiyə arasında inşa edilmiş geniş avtomobil yolları, xüsusilə sürətli və çevik yükdaşımalar üçün ideal şərait yaradır (Xəzər Regionunda Nəqliyyat Dəhlizləri, 2022). Xüsusilə pərakəndə malların daşınması sahəsində, avtomobil nəqliyyatı vacib rol oynayır, çünki bu nəqliyyat növü daha kiçik həcmli, lakin tez-tez daşınan yüklər üçün effektiv alternativ kimi çıxış edir. Orta Dəhlizin əsas strateji prioritetlərindən biri, ənənəvi dəniz nəqliyyatı ilə müqayisədə yükdaşımaların müddətini təxminən 50% azaltmaq və marşrut boyunca ticarət həcmi iqtisadi artırmaqdır. Bunun üçün nəqliyyat və logistika infrastrukturunun təkmilləşdiril-

məsi, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və tranzit ölkələr arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi kimi tədbirlər davam etdirilir. Bu marşrut, geo-siyasi dəyişikliklər fonunda Asiya və Avropa arasında ticarət əlaqələrinin diversifikasiyasına mühüm töhfə verir və gələcəkdə beynəlxalq ticarətdə daha da böyük rol oynamağa namizəddir (Tranzit Ticarət Rəqəmləri, 2023). Azərbaycanın Strategiya və Təşəbbüsləri – Azərbaycan coğrafi mövqeyinə görə Orta Dəhlizin ən mühüm tranzit ölkələrindən biri kimi çıxış edir və regionun ticarət yollarının kəsişmə nöqtəsi rolunu oynayır (Cəfərli, 2023, p. 124). Ölkə, nəqliyyat infrastrukturuna yatırılan böyük investisiyalar və modern logistika şəbəkələrinin yaradılması ilə Orta Dəhlizin səmərəliliyinə və davamlı inkişafına mühüm töhfə verir.

Azərbaycan ərazisindən keçən nəqliyyat xətləri, həm Asiya və Avropa arasında yükdaşımaların fasiləsiz və optimal şəkildə həyata keçirilməsinə, həm də regional əməkdaşlığın genişləndirilməsinə imkan yaradır. Mərkəzi Asiyadan gələn yüklərin Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə Avropaya çatdırılmasını təmin edən Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) Dəmir Yolu bu kontekstdə əsas nəqliyyat arteriyalarından biridir. 2017-ci ildə istifadəyə verilmiş bu dəmir yolu xətti, Çindən Avropaya daşınan yüklər üçün alternativ bir marşrut təqdim edir və yükdaşımaların sürətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. 2022-ci ildə bu xətt vasitəsilə daşınan yüklərin ümumi həcmi 750 min ton təşkil edib və 2030-cu il üçün bu göstəricinin 3 milyon tona çatdırılması hədəflənir. Azərbaycan, BTQ dəmir yolu xətləri boyunca infrastrukturun yenilənməsi və tranzit prosedurlarının sadələşdirilməsi vasitəsilə bu hədəfə çatmaq üçün ciddi addımlar atır (Regional Nəqliyyat Şəbəkələrinin Təhlili, 2021, p. 87). Xəzər dənizi üzərindən multimodal daşımaların effektivliyini artıran və Orta Dəhliz üçün mühüm strateji məntəqə hesab edilən Ələt Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, müasir logistika mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir. Bu liman, yalnız yük tranzitinə deyil, həm də Xəzər dənizi vasitəsilə enerji daşımalarına (TANAP və digər neft-qaz layihələri) dəstək verərək, Azərbaycanın enerji logistikasındakı rolunu gücləndirir. Ələt limanı, illik 15 milyon ton yükdaşıma qabiliyyətinə malikdir və gələcəkdə bu tutumun artırılması üçün genişləndirmə planları mövcuddur.

Bununla yanaşı, Azərbaycan təkcə Orta Dəhliz deyil, həm də Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizi (North-South Transport Corridor - NSTC) vasitəsilə qlobal ticarət axınlarında strateji mövqeyini daha da gücləndirir. Hindistan, İran və Rusiyanı birləşdirən bu dəhliz, Azərbaycanı təkcə Şərq-Qərb xəttində deyil, həm də Şimal-Cənub marşrutunda əsas tranzit ölkəyə çevirir. Bu, ölkənin ticarət və nəqliyyat sahəsində genişlənən rolunun göstəricisidir və Avrasiya ticarət şəbəkəsinin mərkəzi halqasına çevrilməsinə şərait yaradır. Azərbaycan, tranzit və logistika sahəsində yalnız fiziki infrastruktur deyil, həm də rəqəmsal həllərin inkişafına xüsusi diqqət yetirir. Xüsusilə, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və nəqliyyat əməliyyatlarının sürətləndirilməsi üçün tətbiq edilən “rəqəmsal gömrük” texnologiyaları, yüklərin emalı və sərhəd keçidlərinin sürətini 40% artırmağa imkan verib (Vəliyev, 1998). Bu sistemlər, elektron gömrük bəyannamələri, avtomatlaşdırılmış sərhəd keçid məntəqələri və süni intellekt əsaslı logistika idarəetmə mexanizmləri vasitəsilə ticarət proseslərini optimallaşdırır və iştirakçı şirkətlər üçün maliyyə xərclərini minimuma endirir. Bu kimi addımlar, Azərbaycanın qlobal nəqliyyat sistemindəki rolunu daha da möhkəmləndirərək, ölkəni nəqliyyat və logistika sahəsində lider mövqeyə çıxarır.

Geosiyasi və iqtisadi dəyişikliklər fonunda, Azərbaycan nəqliyyat sahəsindəki strateji üstünlüklərini qoruyub saxlamaq və regionun əsas ticarət qovşaqlarından biri kimi öz mövqeyini gücləndirmək üçün ardıcıl infrastruktur yatırımları və texnoloji yeniliklər həyata keçirməkdə davam edir. İqtisadi Təsirlər və Çətinliklər – Orta Dəhliz, son illərdə sürətlə inkişaf edərək Avropa və Asiya arasında mühüm bir ticarət arteriyası kimi formalaşmağa davam edir. Bu nəqliyyat marşrutu yalnız coğrafi mövqeyinə görə deyil, həm də qlobal ticarət axınlarını optimallaşdırmaq baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Nəqliyyat və logistika imkanlarının genişlənməsi, infrastrukturun modernləşdirilməsi və gömrük prosedurlarının sürətləndirilməsi kimi amillər, Orta Dəhlizdən keçən yüklərin həcmının ilbəl artmasına şərait yaradır. Son statistik məlumatlara əsasən, 2022-ci ildə Orta Dəhliz vasitəsilə daşınan yüklərin ümumi dəyəri *12 milyard dolları* keçmişdir. Bu rəqəm, ticarət axınlarının artan tempini və bu marşrutun beynəlxalq yükdaşımalar üçün nə qədər mühüm olduğunu göstərir. Azərbaycanın coğrafi

mövqeyi və tranzit imkanları ölkəyə əhəmiyyətli iqtisadi gəlirlər gətirir. Ölkənin Orta Dəhlizdən tranzit xidmətlərindən əldə etdiyi gəlir *2022-ci ildə 500 milyon dollara* yaxın olmuşdur.

Bu gəlirlərin daha da artırılması üçün nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, multimodal daşımanın genişləndirilməsi və tariflərin optimallaşdırılması kimi strategiyalar gündəmdədir. Əsas Sənaye Sahələri və Yüklərin Tərkibi - Orta Dəhliz üzərindən daşınan yüklərin tərkibi müxtəlif sənaye sahələrini əhatə edir və marşrutun regional və beynəlxalq ticarətdəki rolunu aydın şəkildə nümayiş etdirir. *Enerji sektoru*: TANAP (Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri) vasitəsilə Xəzər hövzəsindən Avropaya enerji tədarükü həyata keçirilir. Bu boru kəməri, Azərbaycan qazının Türkiyə və Avropaya ixracını təmin edərək, regionun enerji təhlükəsizliyinə və ticarət əlaqələrinə mühüm töhfə verir. Kənd təsərrüfatı məhsulları: Xüsusilə Gürcüstandan ixrac edilən meyvə və tərəvəz məhsulları Orta Dəhliz vasitəsilə Türkiyə və Avropa bazarlarına çatdırılır.

Bu sektor, regional iqtisadiyyat üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir və marşrutun kənd təsərrüfatı məhsullarının beynəlxalq bazarlara çıxarılmasında oynadığı rolunu nümayiş etdirir. Avtomobil sənayesi: Türkiyədən Orta Asiyaya və Çinə ixrac edilən avtomobil hissələri və sənaye avadanlıqları marşrutun yük həcmi formalaşdırıcı əsas kateqoriyalardan biridir. Bu sahə, Orta Dəhlizin sənaye və istehsal sektorları üçün vacib bir ticarət arteriyası kimi rol oynadığını göstərir. Bu sənaye sahələri ilə yanaşı, tekstil, kimya məhsulları və istehlak malları da marşrutun ticarət dövrüdə əhəmiyyətli yer tutur. Orta Dəhlizin Qarşılaşdığı Əsas Problemlər və Çətinliklər – Orta Dəhlizin inkişafı sürətlə davam etsə də, marşrutun tam potensialına çatması üçün hələ də həll edilməli olan bir sıra maneələr mövcuddur. Xəzər dənizində bərə daşımalarının məhdud olması: Hazırda transxəzər yükdaşımalarını həyata keçirən cəmi 10 bərə gəmisinin fəaliyyəti mövcuddur. Bu məhdudiyyət, dəniz yolu ilə yük daşınmasının operativliyini azaldır və marşrutun daha çevik və sürətli fəaliyyət göstərməsinə mane olur. Bu problemi həll etmək üçün Xəzər dənizində daha çox bərə və yük gəmilərinin istifadəyə verilməsi, liman xidmətlərinin optimallaşdırılması və multimodal nəqliyyat şəbəkələrinin inkişaf etdirilməsi vacibdir. Ölkələr arasında nəqliyyat tariflərinin fərqliliyi: Marşrut üzərində yerləşən dövlətlər arasında fərqli dəmir yolu və gömrük tarifləri mövcuddur ki, bu da tranzit xərclərinin artmasına səbəb olur. Xüsusilə, Qazaxıstan və Türkiyə arasında mövcud dəmir yolu tarifləri arasındakı fərqlər, marşrut üzrə ümumi daşıma xərclərinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bu problemin həlli üçün vahid tarif sisteminin tətbiq edilməsi və nəqliyyat siyasətinin koordina-siyası istiqamətində regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi zəruridir. Ölkələr arasında nəqliyyat tariflə-rinin fərqliliyi: Marşrut üzərində yerləşən dövlətlər arasında fərqli dəmir yolu və gömrük tarifləri mövcuddur ki, bu da tranzit xərclərinin artmasına səbəb olur. Xüsusilə, Qazaxıstan və Türkiyə arasında mövcud dəmir yolu tarifləri arasındakı fərqlər, marşrut üzrə ümumi daşıma xərclərinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Bu problemin həlli üçün vahid tarif sisteminin tətbiq edilməsi və nəqliyyat siyasətinin koordinasıyası istiqamətində regional əməkdaşlığın gücləndirilməsi zəruridir. Bütün bu problemlərin həlli istiqamətində atılacaq addımlar, Orta Dəhlizin rəqabət qabiliyyətini artıraraq, bu marşrutun beynəlxalq ticarətdə daha da əhəmiyyətli rol oynamasına şərait yaradacaqdır. Gələcəkdə görülməli infrastruktur layihələri, logistika şəbəkələrinin genişləndirilməsi və gömrük prosedurlarının rəqəmsallaşdırılması, Orta Dəhlizin tranzit potensialını artıraraq, regionun iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir (ITF, 2023).

Perspektivlər və Həll Yolları – Orta Dəhlizin tam potensialının reallaşdırılması üçün infrastrukturun gücləndirilməsi, inzibati islahatların aparılması və beynəlxalq əməkdaşlığın artırılması vacib amillərdir. Qlobal ticarət axınlarının optimallaşdırılması və tranzit marşrutlarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün atılacaq addımlar, Orta Dəhlizin gələcək inkişafına əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir (Məmmədov, 2022). *İnfrastrukturun Gücləndirilməsi - Orta Dəhlizin keçdiyi ölkələrdə nəqliyyat infrastrukturunu ilə bağlı davam edən və planlaşdırılan layihələr marşrutun effektivliyini artırmaq məqsədi daşıyır.*

Xəzər dənizində Türkmənistan-Azərbaycan bərə xəttinin yaradılması: Mövcud transxəzər daşımalarının məhdudluğu nəzərə alınaraq, Xəzər dənizində Türkmənistan-Azərbaycan istiqamətində

yeni bərə xəttinin yaradılması planlaşdırılır. 2030-cu il üçün müəyyən olunan hədəfə əsasən, bu xətt vasitəsilə daşınan yük həcmi 3 milyon ton olacaqdır. Bu addım, transxəzər nəqliyyatının sürətləndirilməsi və yük axınının optimallaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gürcüstanda Batumi və Poti limanlarının tutumunun iki dəfə artırılması: Gürcüstanın Qara dəniz sahillərində yerləşən Batumi və Poti limanları, Orta Dəhliz üzrə Avropaya çıxış nöqtələri kimi mühüm rola malikdir. Bu limanların yük emal gücünün ikiqat artırılması, Orta Dəhliz vasitəsilə daşınan yüklərin həcmində artmasına və logistik proseslərin daha səmərəli təşkil edilməsinə imkan verəcəkdir. İnzibati İslahatlar - *Orta Dəhliz üzərində yerləşən ölkələr arasında ticarət və nəqliyyat əməliyyatlarının sadələşdirilməsi məqsədilə inzibati islahatların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu islahatlar, marşrutun daha cəlbedici və rəqabətə-davamlı olması üçün vacibdir.* “Vahid Tranzit Sənədi”nin tətbiqi: Gömrük və sərhəd prosedurlarının sürətləndirilməsi məqsədilə “Vahid Tranzit Sənədi” sisteminin yaradılması planlaşdırılır. Bu sistemin tətbiqi nəticəsində, gömrük prosedurlarının tamamlanma müddəti 24 saatdan 6 saata qədər azaldılacaqdır (Kərimov, Orucov, İsrailov, 2009). Proseslərin avtomatlaşdırılması və rəqəmsallaşdırılması, ticarət və logistika şirkətləri üçün əlavə vaxt və maliyyə qənaəti təmin edəcək.

Ölkələr arasında tarif uyğunluğu üçün regional sazişlər: Marşrut üzərində yerləşən dövlətlər arasında mövcud nəqliyyat tariflərinin harmonizasiya edilməsi məqsədilə regional sazişlərin imzalanması planlaşdırılır. Tariflərin uyğunlaşdırılması və vahid tarif siyasətinin tətbiqi, nəqliyyat xərclərinin azalmasına və marşrutun iqtisadi cəlbediciliyinin artmasına şərait yaradacaqdır. Beynəlxalq Səviyyədə Əməkdaşlıq - *Orta Dəhlizin beynəlxalq ticarət sistemində daha güclü mövqe qazanması üçün global səviyyədə əməkdaşlıq və maliyyə dəstəyi önəmli rol oynayır.* Çin və Avropa İttifaqının Orta Dəhliz üzrə koordinasiya qrupu yaratması: Çin və Avropa İttifaqı arasında Orta Dəhlizin inkişafı və optimallaşdırılması istiqamətində koordinasiya qrupunun yaradılması nəzərdə tutulur. Bu qrup, marşrut boyunca logistik imkanların genişləndirilməsi, hüquqi çərçivələrin tənzimlənməsi və ticarət əlaqələrinin gücləndirilməsi üçün fəaliyyət göstərəcək. Bu əməkdaşlıq, Orta Dəhlizi Çin və Avropa arasında əsas ticarət arteriyalarından birinə çevirmək məqsədini güdür. Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatlarının (ADB, AİİB) investisiyalarının artırılması: Orta Dəhlizin infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün Asiya İnkişaf Bankı (ADB) və Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankı (AİİB) kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının investisiya qoyuluşlarının artırılması planlaşdırılır. Bu investisiyalar, yeni yolların və dəmir yolu xətlərinin tikintisi, limanların modernləşdirilməsi və logistika mərkəzlərinin genişləndirilməsi kimi layihələrin həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir. Bütün bu tədbirlər, Orta Dəhlizin gələcək inkişafına xidmət edərək, marşrutun beynəlxalq ticarət sistemində daha güclü mövqe qazanmasına şərait yaradacaqdır.

Nəticə

Orta Dəhliz təkcə ticarət marşrutu deyil, həm də Avrasiya iqtisadi inteqrasiyasının əsas vasitəsidir. Azərbaycanın infrastruktur layihələri və coğrafi mövqeyi, ölkəni regional logistikanın mərkəzinə çevirməklə yanaşı, uzunmüddətli iqtisadi artım üçün imkanlar yaradır. İnfrastruktur çatışmazlıqlarının aradan qaldırılması və beynəlxalq əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi ilə bu marşrut dünya ticarətinin əsas arteriyasına çevrilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərli, E.F. (2023). *Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə nəqliyyatın roluna dair*. Elm nəşriyyatı.
2. *Euro-Asian Transport Links: Operationalisation of Corridors*. (2021). United Nations Economic Commission for Europe (UNECE). <https://unece.org/transport>
3. *Xəzər Regionunda Nəqliyyat Dəhlizləri: İmkanlar və Çətinliklər*. (2022). Dünya Bankı. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099735303212335881/p1800990d2177f03c0ab180057356615435>

4. International Transport Forum (ITF). (2023). *Connectivity and Regional Integration in Eurasia*. OECD Publishing. <https://www.itf-oecd.org>
5. Kərimov, C., Orucov, A., İsrailov, H. (2009). *Dünya iqtisadiyyatı*. Nurlan nəşriyyatı.
6. Kərimov, E., Osmanov, B. (2010). *İqtisadi nəzəriyyə*. Vətən nəşriyyatı.
7. Məmmədov, R. (2022). *Azərbaycanın Beynəlxalq Ticarətində Orta Dəhlizin Strateji Əhəmiyyəti*. Təhsil nəşriyyatı.
8. Orta Dəhliz: Ticarət və Logistikanın Gələcəyi. (2023, dekabr). *İki Sahil* qəzeti. <https://ikisahil.az/orta-dehliz-ticarət-logistika>
9. *Regional Nəqliyyat Şəbəkələrinin Təhlili*. (2021). Asian Development Bank. <https://www.adb.org/publications/central-asia-transport-networks-analysis>
10. *Tranzit Ticarət Rəqəmləri*. (2023). Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az> → “Ticarət və Xidmət” bölməsi
11. Vəliyev, D. (1998). *Beynəlxalq iqtisadiyyat*. Azərbaycan Universiteti.
12. Vəliyev, T. (1999). *İqtisad elminin nəzəri əsaslarının tarixi təkamülü*.

Daxil oldu: 04.06.2025

Qəbul edildi: 16.09.2025

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

HUMANİTAR VƏ SOSİAL ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Elşən Aslanov Kürəkçay müqaviləsində Qarabağın tarixi coğrafiyasının təhlili	9
Tamar Gogoladze A Narrative of the Creative Life of a Georgian Traditionalist and Feminist Woman Writer.....	16
Müşfiq Çobanov “Koroğlu” eposunda Gürcüstan faktoru	20
Rüfət Göyüşov Böyük Britaniyada kredit müqavilələri kontekstində ipoteka mübahisələri və ipoteka hüquqlarının ötürülməsi: Azərbaycanla müqayisəli hüquqi təhlil.....	38
Günay Mehrəliyeva Xarici dilin mənimsənilməsində sorğu-əsaslı öyrənmənin rolu və tədrisi üsulları.....	50
Rəşid Mehdiyev XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda təhsil sisteminin güclənməsində Heydər Əliyevin rolu	57
Aydan Bünyatova İdman jurnalistikasının tədrisinin bədən tərbiyəsi və idman kadrlarının peşəkar hazırlığında rolu	66
Tural Mehdiyev İşçi məmnunluğu və təşkilati performansın iqtisadi nəticələri.....	70
Türkan Abbasova İngilis dilinin tədrisində süni intellektdən istifadə	74
Sevda Cəfərova Musiqinin tədrisi sahəsində müasir yanaşmalar	80
Məhriyyə Hacıyeva Süni intellekt və onun informasiya-kommunikasiya texnologiyalarında (İKT) rolu	85
Tusi Məhərrəmmədov Qloballaşma şəraitində, siyasi-iqtisadi sanksiyaların tətbiqi.....	89
Xanımınə Xudiyeva Ədəbiyyatın tədrisində mobil təlim texnologiyalarının tətbiqi	94
Tural Muradzadə Elektron ticarət sahəsində vergidən yayınmanın hüquqi və iqtisadi nəticələri: məlumat ötürülməsi və nəzarət problemləri.....	99
Muxtar Xəyal Məmmədov Orta dəhlizin beynəlxalq ticarət və logistikadakı əhəmiyyəti	104

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” Nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tedqiqat.1707@aem.az

Editorial address

AZ1073, Baku, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tedqiqat.1707@aem.az

İmzalandı: 26.09.2025
Onlayn çap: 30.09.2025
Kağız çapı: 10.10.2025
Kağız formatı: 60x84, 1/8
H/n həcmi: 14 ç.v.
Sifariş: 88

Signed: 26.09.2025
Online publication: 30.09.2025
Paper printing: 10.10.2025
Format: 60/84, 1/8
Stock issuance: 14 p.s.
Order: 88

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529, “Azərbaycan”
nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengazurda1868@mail.ru

It has been published in the printing house

“ZANGAZURDA”

Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529, “Azerbaijan”
Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengazurda1868@mail.ru

